

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૭૦૦૮ વાર્ષિક

પુસ્તકનું નામ ડમનસ્થાન બીબા

વિષય ૪-૩

કમનસિખ લીલા.

પ્રથમ ભાગ.

(સામાજિક નવલકથા)

લેખક:—

સાકરલાલ મગનલાલ કાપડિયા.

મુ. મુંબઈ.

પ્રકાશક:—

મહાદેવ રામચન્દ્ર જાગુષ્ટે.

બુકસેલર અને પબ્લીશર ત્રાણ દરવાજા—અમદાવાદ.

રાજ્યનિયમાનુસાર રજીસ્ટર કરાવી સર્વ હક પ્રકાશકે સ્વાધીન રાખ્યા છે.

પ્રથમાવૃત્તિ.

પ્રત ૧૨૦૦

ઈ. સ. ૧૯૧૭

ક્રિમ્મત ૩ ૧-૧૨-૦

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
 ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
 ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

૭૦૦૮

અમદાવાદ—શાહપુર નવીપોળમાં આવેલા

શ્રી 'અજ્ઞાતિતાર્થ' મુદ્રાલય'માં પટેલ હાથાલાલ દલપતરામે છાપી.

પ્રાસ્તાવિક જે બોલ.

“ કમનસીબ લીલા ” ના પ્રથમ ભાગ સંબંધી લેખકને બહુ થોડું કહેવાનું છે. કમનસીબ લીલાના વાંચનારાઓને બંગાલી ભાષાન્તરકારો જેવી ભાષાની મીઠાશ, આધુનિક સાક્ષરોના વિચારોનું પ્રૌદ્ય, સેનસેશનલ પ્લોટ અને દીલ ધપાવનારા બનાવો વાંચવાના તો ન મળે; છતાં જીવનના ન્હાના ન્હાના અને કડવા મીઠા પ્રસંગોમાં રસ લેનાર વાચક વર્ગ તદ્દન નિરાશ તો ન થાય એવી લેખકને આશા છે.

પ્રસ્તુત નવલકથા તદ્દન મનઃકલ્પિત હોવાનો પણ લેખક દાવો કરતો નથી તેમજ તે કોઈ અન્ય ભાષાની નવલ કથાનું ભાષાન્તર પણ નથી. સ્નેહ જીવનના અનેક દેહવાઓ જેઓએ ચાખ્યા હશે તેઓ તો આ નવલકથા વાંચી કંઈક પણ આનન્દ મેળવી શકશે; છતાં નીડરપણે કહી શકાશે કે શૃંગાર, કરુણાદિ વિધવિધ રસનો નિર્દોષ સ્વાદ પણ વાચક ચાખી શકશે.

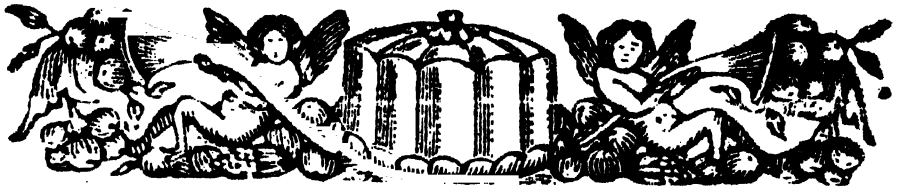
હવે ઉપકાર માનવાનું કામ રહ્યું. પ્રકરણોને મથાળે જે જે અનુભવી કવિઓના હૃદયોદ્ગારો ટાંકવામાં આવ્યા છે તે સર્વનો લેખક આ તકે અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માને છે.

“ મુખ્ય ગુજરાતી ” પત્રના અધિપતિ અને મહારા પરમ મિત્ર શ્રીયુત્ ભાનુપ્રસાદ મણિરાય વ્યાસની કિમતી સલાહો માટે હું મારા એ પરમ મિત્રનો આભાર ન માનું તો તે અક્ષમ્ય કૃતર્થતાજ ગણાય.

અંતમાં આ નવલકથાનો પ્રથમ ભાગ પ્રકટ કરવાનું આર્થિક જોખમ માથે બેઠેલી લેનાર સ્વર્ગસ્થ સાહિત્યાનુરાગી શ્રીયુત્ મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુષ્ટે તથા એમના શોકજનક અવસાન પછી એવીજ લાગણી મહારા પ્રત્યે રાખનાર એમના ચિરંજીવી શ્રીયુત્ ગોવિંદરાવ મહાદેવ જાગુષ્ટેનો પણ આ તકે ખાસ આભાર માનવાની જરૂર છે.

બીજી શક્તી સંભાળ રાખવા છતાં પણ જોડણીમાં કેટલીક ભૂલો રહી જવા પામી છે. બીજા ભાગમાં તેવું ન બને એવું વચન આપવામાંજ લેખકે આ સમયની ભૂલોની ક્ષમા મળી ગયેલી માની લીધી છે.

કાર્તિકી પૂર્ણિમા, ૧૯૭૩ } ગુજરેશ્વરીનો રંક બાલક,
સાકરલાલ મગનલાલ કાપાડયા.

કમનસીખ લીલા.

પ્રકરણ ૧ લું.

કાંઠામાં બે કુસુમ.

Full many a gem of purest ray serene;
The dark unfathomed caves of ocean bear.
Full many a flower is born to blush unseen;
And waste its sweetness on the desert air.

“ GRAY ”

ધનધોર વાદળાંઓથી આકાશનો નીલ રંગ નાશ પામ્યો; જ્યાં
• સ્વાં કાળાં વાદળાંઓ છવાઈ ગયાં; તેજસ્વી દિનકર પણ મેઘરાગના
ગડગડાટથી ગભરાઈ જઈ એક આંતુ લપાઈ ગયો. અપૂર્વ જ્યોતિ-
થી દીપતી વીજળીના ચમકારાઓ થોડે થોડે વખતે ચમકવા લા-
ગ્યા. ચારે તરફ ધોર અંધકાર છવાઈ ગયો, અને આ મુષળધાર
વરસાદથી ડરી જઈ, સર્વેજનો-પશુપંખીઓ શુદ્ધાં-આ અચાનક
પડેલા વરસાદ માટે ચિંતા કરતાં પોતાનાં રહેઠાણમાં છૂપાઈ ગયાં.
વાયુનું જેર પળેપળે વધતું ગયું અને વળી વરસાદ તો જાણે સાતે
મેઘ વરસતા હોયની તેમ પૂર જોસમાં વરસતો હોવાથી ફેટલાંક
નહાના અને નાજુક ધરોના પાયા ધ્રુજ ગયા. ફેટલાંક ધરો હજી
પડ્યાં. આવા અકસ્માતોથી અનેક કીમતી અને આશાભર્યાં જીવો
કુદરતના મહાન દરબારમાં ચાલ્યા ગયા; જ્યારે ફેટલાંકો જખમી
અઈ જખમની અસત્ય વેદનાથી પીડાતા ટાઢ અને વરસાદના પા-

ણીથી ભીંજતા-દુઃખી થતા-થરથરતા-પોતાના હૃદયને શાપ દેતા-કુદરતની કાકલુદી કરતાં-કોઈની મદદ માટે અત્યાતુરતાથી રાહ જોતા હતા.

તોફાન પળેપળે વધતું ગયું. વીજળીના ચમકારા તથા તોપના ધડાકા જેવી ભયંકર મેઘ ગર્જનાએ કાયરોનાં હાડ કંપાવ્યાં. બાળકો અને ક્રોમળ હૃદયની લલનાઓ રૂદન કરવા લાગી. અનેક સુંદર મકાનો તૂટી પડ્યાં અને તેની નીચે ચગદાર્ધ અનેક માણસો સદાના શાંત વાતાવરણમાં દુઃખી દીલે ચાલ્યાં ગયાં-જગતમાં હતાં-નહતાં-થઈ ગયાં. જેઓ ધાયલ થયાં તેમની તથા તેમનાં સર્ગા વ્હાલાંઓની દુઃખભરી કીકીઆરીઓ, તેમનું છાતીફાડ રૂદન પરથરના હૃદયને પણ પીગળાવી નાખે તેવું દયાજનક હતું.

આવા ભયાનક વખતે પ્રભાકરનો દિવ્ય પ્રકાશ નજ હોય તેમાં વળી સૂર્યાસ્તનો સમય થઈ ગયો અને જે સહેજસાજ ઝાંખું ઝઝકળું હતું તે પણ નાશ પામ્યું. સઘળે અંધકારનુંજ સામ્રાજ્ય વ્યાપી રહ્યું. અને વાયુએ તો જાણે મકાનો તોડી પાડવાનું “કોટ્રેકટ” લીધું હોયની તેમ નિરંકુશ મહાલવા માંડ્યું.

એવા ભયંકર વખતે “કનકપુરી” શહેરના એક વેરાન ભાગમાં આવેલી એક ન્હાની ઝુંપડીમાં આજે આપણે પ્રવેશ કરવાના છીએ. મ્હોટા મ્હોટા ઝાડો અને સુંદર રૌનકદાર ગગન સુશ્મિત હવેલીઓ પણ તૂટી પડી તો આ ન્હાની પર્ણદૂટિના શાભાર ? ગમે તેમ હોય પણ અત્યાર સૂધી તો તે પરમાત્માની કૃપાથી સલામત ટકી રહી હતી.

આ ઝુંપડીમાં એક સોળેક વષની તરુણ લલના પોતાના ન્હાનાં બાળક સાથે રહેતી હતી. યૌવનાનો ખાંધો ભરાઉ, અંગ મરોડદાર અને વદનક્રમળ ગુલાબી હોવાથી તેનું રૂપ અત્યંત આકર્ષક લાગતું. તે જો કે હમણાં આ કંગાળ ઝુંપડીમાં વસતી હતી અને ત્યાંની સઘળી સામગ્રી કંગાલ્યતનીજ સાક્ષી પૂરતી હતી. છતાં તેણે અગાઉ સારા દિવસ જોયા હોય એવી ખાત્રી તેનું તેજસ્વી વદન આપતું. તેનું સુંદર મુખચંદ્ર પૂર્ણેન્દુ સાથે સ્પર્ધા કરે તેવું સુંદર હતું. તેના મુખપરનાં ચપળ નયનો જાણે સુંદર સરોવરના પાણીની મોહક સપાટીપર મનોહર અરવિંદો નૃત્ય કરતાં હોયની તેવાં લાગતાં. સહેજ લંબ તથા ગૌર ગરદન તેને

જેનારને ઘડીભર હંસણીની નાજુક ડોહનો ખ્યાલ આપતી. ટૂંકામાં તે એવી સુંદર હતી, આ દુનિયાના પેદા કરનારે એવું અનુપમ સૌન્દર્ય અને લાવણ્ય પ્રથમ તેનામાં ભર્યું હતું કે દષ્ટિએ જોતાંજ શું અમીર કે ફકીર સંસારી કે વૈરાગી સધળાં તેની મિત્રતા ચાહે. મોટા મોટા ઋષીમુનિઓ પણ તેને જોતાં એકવાર ભાન ભૂલી જાય તો પછી આ મર્ત્યભૂમિના ચંચળ પુરુષોના શા ભાર ?

તરૂણી પોતાના નાના પુત્રને રમાડતી, ટાઢથી થરથરતી, પોતાના હત્ ભાગ્યને શાપ દેતી, ઝુંપડીના આગળના ભાગમાં બેઠી હતી. તેની હરણી સરખી ચપળ આંખોમાંથી ટપ ટપ ટપકતાં અશ્રુ-ખિન્દુઓ સુંદર ગાલ તરફનો માર્ગ લેતાં. વારંવાર આ દુઃખી સ્ત્રી પોતાના નાદાન ફૂલ જેવા કામળ બાળક તરફ જોતી—એ પણ દયામણે મ્હંત્રે જોઈ રહેતી; નાદાન બાળક પોતાની વ્હાલી માતાને જોઈ મલકાતું—હસતું—અને પુત્રવત્સલ માતા પુત્રની આ બાળલીલા જોઈ આનંદ પામતી; પણ બીજીજ પગે વરસાદની ભયંકર ઝડીઓ ચાદ આવતાં કંપી ઉઠતી અને પોતાના સુંદર ગાલો અશ્રુખિન્દુ-ઓથી સીંચતી.

“ હાય..... ”

તે સુંદર સ્ત્રીના અંતરમાંથી ઉઠેા નિઃશ્વાસ નીકળ્યો.

“ વ્હાલા પુત્ર ! આ તારી કેવી દશા ? તું કાણ ? કોનો પુત્ર ? આજ કેવી સ્થિતિમાં ? હાય ! ઓ ઇશ્વર ! આ શું જૂલમ ? અરેરે ! મારા ઉમરાવ પતિના બાળકની આ કેવી દુઃખીઆરી દશા ? ”

આંખમાંથી આંસુ ટપકતાં તે પોતાના પુત્રને જોઈ રહી. પૂર્વની સ્મૃતિ તાજી થઈ. અને પોતાના વ્હાલા ભરથારનો મીઠો સહવાસ યાદ આવતાં—હૈયે ચઢી આવતાં તે છૂટે મ્હોડે રડી પડી.

“ અરે ! ઓ ધાતકી વિધાતા ! તું કેટલી નિર્દય છે ? મેં એવાં તે શાં પાપ કર્યાં કે તેં મને આવી કંગાળ દશામાં લાવી મૂકી ? મારું તો ગમે તે થશે—હું તો મરીશ—મારાં લોહીથી જો તું ધરાતી હોયશ તો હું જરૂર મરીશ—પણ મારું આ દુધમલ બાળક બચાવ—એને સુખી કર..... ”

“ અરેરે ! આ તો જ્ઞાનમાં અમારી ઝુંપડી શી રીતે ટકશે ?
 ઓ, પરમેશ્વર ! ઓ દયાળુ પિતા ! તું જે દયાળુ હોય તો દયા
 કર. ઓ દુનિયાના પેદા કરનાર પિતા ! તારી આ દુઃખી છોકરી પર
 જરા તો દયા કર. હાય ! બહાલા સુમન ! તારી આ કમનસીબ
 માતા પાસે તને પહેરાવવા પૂરતાં વસ્ત્રો પણ નથી. હાય !.....”
 કહી તે કંગાળ સ્ત્રી નવધાર આંસુ રેડવા લાગી. તેણેએ પોતાનાં
 કપડાંથી પોતાના કામળ અચ્ચાંને ઢાંક્યું. પોતે ટાઢથી થરથરતી
 રહી-પોતે મરવા તૈયાર થઇ-પણ પોતાના બાળકને-પોતાના બહાલા
 પુત્રને-પોતાનાં કુળદિપકને ટાઢમાં દુઃખી થવા ન દીધો. જોકે પુત્રને
 ઢાંકવા માતાએ કાગળ કી છતાં પણ માતાની હુંફાળી ગોદમાં
 તે નાદાન બાળક તો સ્વર્ગસુખજ ભોગવતું. માતાની નજીક હસતું
 રમતું-અને બાળક જીંદગીના મીઠા અનુભવ લેતું અને આપતું.

બહાલા વાંચનાર ! એક બહાલસોઈ માતાનો સર્વોત્તમ પ્રેમ,
 માતાની હુંફાળી ગોદની અજબ સુખી લાગણી, ‘ બહાલી બા’ની
 અંતરની દાઝ હિંદુઓ જે તણ દુનિયા માને છે તે સધળીમાં ફરી
 વળતાં પણ મળી શકે એમ છે ખરું ? ભરંડર આફતના વખતમાં-
 બહાલાં સગાંના મરણ જેવા દુઃખો સમયમાં પણ-માતાનો હુંફાળો,
 માયાભર્યો, કંઈ અજબ શક્તિ અને અજબ લાગણીવાળો હાથ
 માથે ફરતાં જે સુખ અને જે શાંતિ મળે તે અમરોની દુનિયાના
 દૈવા વૈભવોથી મળતાં મુખો કરતાં પણ ઉત્તમ છે.

“ બહાલા પુત્ર ! મારા બહાલા સુમન ! મારી આંખોની કાકા !,
 મારા કુળના દીવા ! હું મરણ પામીશ તો તું ‘મા’ કહી કાઢે
 ખોલાવશે ? અરે ! ઇશ્વર ! શું હું મારા સુમનના કાકા મીઠા ખોલો
 પણ સાંભળી ન શકું ? ” તે ભાગ્યહીન ભામિનિના દુઃખની દદ
 આવી. ધિરજ ખૂટી ગઇ. જીર ભરાઇ આવ્યું. વધુ ખોલાયું નહીં
 કંઈ રંધાઇ ગયો. દુઃખથી દિવાની અનેલી અમળાની આંખો ધોધ-
 માર આંસુ રેડવા લાગી. દિવાની જેવીજ થઇ ગઇ. આખાં જન-
 તમાં જાણે તદન અંધારું હોય તેવુંજ લાગ્યું. આખી દુનિયાની
 મોહકમાં મોહક ચીજ પર પણ અમાવ પેદા થયો. આ શોકજ-
 નક ઝુંપડીમાં કરણાજનક સ્ત્રીવિજ્ઞાપ વાતાવરણને કરણુરસથી જીવ-
 કાવવા લાગ્યો. દુનિયાનું એક મધુર મુખ ખીલ્યા છતાં પોતાની
 મીઠી સુગંધ આવા વેરાન જંગલમાં પ્રસરાવવા પામ્યું અને દુનિ-

વાનું એક બીજું કુસુમ હાંદગીની શરૂઆતમાંજ વેરાન વાતાવર-
ણમાં આવી પડ્યું.

“ સુમન !—” તે પાછી બબડી.

“ હું મરી જઈશ તો તારું શું થશે ? અરેરે ! તારી કોણ
સંભાળ લેશે ? અરે ! કવિઓ ! તમે કેવા ધાતકી છો ?—ઓ
‘કલાક્ષે’ ! તેં મારા જીવરના ચીરા કરવાજ લખ્યું હશે કે—

“ અરર ! બાપડાં ! બાલુડાં ! અહો !

“ જનનિ આ હવે સ્વર્ગમાં જતી;

“ સમજશે નહિ શું થઈ ગયું ?

“ રમકડું કયું લાચરી ગયું ?

“ વિસરિ શેં જશે છાતી બાપડી ?

“ ઉપર જે તમે કુદતાં સદા ?

“ વિસરિ ના શકે બાળ માતને;

“ રમત તો હવે રોષને કરે;

“ તમ પિતા સદા બહાલ રાખશે;—”

તરૂણી બોલતી બંધ પડી. પ્રિયતમની સ્મૃતિ તાજ થઈ અને
આંખોમાંથી આંસુઓ ટપટપ ટપકવા લાગ્યાં.

“ અભાગી સુમન ! સઘળાને તો માના મરણ પછી બાપ
બહાલ રાખે પણ હાય ! તને તો તારા પિતા ઓળખતા પણ
નથી ! ઓ નસીબ ! આ શું જૂલમ ?

“ તમ પિતા સદા બહાલ રાખશે—” કવિતા પાછી શરૂ થઈ.

“ પણ ન માતની ખોટ ભાગશે.

“ નહિ, નહિ, મજે મા ગઈ ફરી;

“ જગતમાં નકી મા બને નહી.

આ કડીઓ બોલાઈ મરેલી માતા યાદ આવી. આંસુઓનો
ઝવણ વેગભર્યો થયો. દિવગીરીની સત્તા વધી પડી.

“ દિવસ બે સહુ લાડ પૂરશે;

દિવસ બે દયા સર્વ રાખશે,

પણ ન છાતીએ કોઈની તમે,

રઝાતાં હવે એકલાં રહો.

બહુ કરી શકી બહાલ હું નથી,

કદિ રડાવતી હું ધણું હતી,

તમ દિલો ક્ષમા આપશે મને,

પણ ન માતને ચેન કંઈ પડે.

અરર ! આપણાં ! બાળુડાં ! અરે !
 તમપરે હવે દાલ ના રહી.
 રડતિ દૂર જે બે ઘડી થતાં,
 અરર ! તે હવે દૂર સર્વદા.
 ત્યજ દઉં નડા સ્વર્ગ આપણાં;
 ઘડિક તેથી બે હર્ષમાં રહો.
 સહુ હવે સદા બોલશે રડી;
 જનનિ છે જરા ગામ કો ગઈ.

“ હાય ! સુમન ! તારી આવીજ દશા થવાની ? મારાં મરણુ પછી તારું કોણ રક્ષણ કરશે ? ઓ બહાલા કાન્ત ! દયા કરો—દયા કરો—આ દુઃખી દારાપર અને સ્ત્રીકારો તમારા આ નીહોંષ બાળુડાંને.

વરસાદની ભયંકર ઝડપથી, પવનના તોફાનથી, નિરાધાર સ્થિતિથી અને દયાજનક કવિતથી લીલાને આ જગતમાં મરણના ડરામણા રાક્ષસનો અને તેની ફૂરતાનો અનુભવ થયો. તે દુઃખી અમ્મજાના વિલાપથી ત્યાં કાકારોળ થઈ રહ્યો પણ ધાંધલીયા જ-ગતને તે સાંભળવા પુરસદ નહોતી.

“ હાય ! ઓ વિશ્વચાલક ! દયા કર—દયા કર—” ટાઢથી થરથરતી તેણી રૂંધાયલા અવાજે બોલી.

જમાનાની ગીરદેશીથી કંગાળ્યતને શરણુ થયેલી તે દુઃખી સ્ત્રી પોતાના બાળકને સંભાળતી હતી. પોતાના કપડાંની ઢાંકતી હતી—કંગાળ જીંદગીની કંગાળ્યતને શરણુ થતી હતી; તેવામાં તેણીની કર્ણુન્દ્રિયે કાંઈક અવાજ સંભળાયો અને આ અવાજ સાંભળતાંજ તે ભયથી કંપી ઉઠી; ઝુંપડીમાં તુરતજ ઉભી થઈ આમ તેમ બેવા લાગી અને તુરતજ તેણે “ હાય ! ” કરીને એક કારમી ચીસ પાડી. આ વખતની તેની દયાજનક દશાનું વર્ણન કરવું લગભગ અશક્ય જેવુંજ છે. તે બાણે જીવતી મરી ગઈ હોય એવું કાતીલ દુઃખ તેને થયું. જેમ તેમ કરી લથડીઆ ખાતી, ભયથી કંપતી, ટાઢથી થરથરતી, પોતાના નાના સુમનને લઈ એક ઉંડો નીઃસાસો નાંખી તે કમનસીબ કામળાંગી ઝુંપડીમાંથી ઝડપથી બહાર નીકળી પડી. એક નાની ઝુંપડીનો તેણીને આશરો હતો તે પણ ગયો. ઝુંપડું કડકડ થવા લાગ્યું.

“ ઓ ઇશ્વર ! હવે તો હદ થઈ. ” વરસાદથી તરબોળ થતાં લીલા વિલાપ કરવા લાગી અને તેજ પગે ઝુંપડી છૂટી પડી.

મનુષ્ય જીંદગીની આવી અસાધારણ કંગાળ્યત અને અ-
સહ્ય આક્રમણી મનુષ્યની બુદ્ધી ચીમળાઇ જાય, સારા વિચારો ફે-
રવાઇ જાય, કુદરત તરફ અભાવ ઉત્પન્ન થાય અને નાસ્તીક જીંદ-
ગીના નહિ ધૃત્વવાળેગ વિચારો મનુષ્યહૃદયમાં પ્રવેશ થવા
પામે અને તેમ થતાં નાદાન મગજના માણસો ધણા નીચ રસ્તા
તરફ જળી જાય ત્યારે કોનો વાંક કાઢવો ? વિધાતાની આ વિચિત્ર
પલણ, કુદરતનો આ અનહદ જૂલમ, અને વિશ્વ ચાલકની આવી
અસાધારણ નિષ્કૃતતા કયા નિયમને આધારે અમલમાં મૂકાતી હશે
તે સમજવું મુશ્કેલ છે. લીલા અને સુમન જેવાં અનેક કામળ અને
મધુર પુષ્પો પોતાનું સૌગંધ્ય—પોતાની મીઠાશ—જગતને જણાવ્યા
રિવા તળયલા વાતાવરણમાં ચીમળાઇ જાય, તથા દુઃખદાવાન
જથી બળી જાય તેથી દુનિયાને અને કુદરતને શો લાભ ? મહાસાગરને
તળિયે અનેક હિરાઓ પડેલા છે તે સઘળાં અજવાળામાં આવે
તો જગતને કેટલો બધો લાભ થાય ? પણ અફસોસ ! આવો લાભ
દુનિયાના ધાંધલીયા વાતાવરણમાં વસનારા માણસોના બજેટમાં
જગ્યા પામતો નથી અને તેથી હિરાઓ અંધારામાં રહેવાના અને
કુસુમો તડકામાં કરમાવાનાંજ.

“ હવે હું કયાં જઈ ? ” વરસાદના પાણીથી ભીંજતી લીલા
દિવાની જેવી પોતાના અંતઃકરણને પૂછવા લાગી.

આવા મનુષ્યને આવા દુઃખી સમયે કાંઈ સુઝતું નથી. અ-
ખંડ શૌર્ય—ધૈર્યથી ભરપૂર પુરૂષહૃદય પણ આવા દુઃખમાં
• હિમ્મત હારી જાય, ધિરજ ખોઈ દે તો લીલા જેવી જીવનવસન્ત-
કાળમાં ડોલતી નમ્ર અને પોચાં અંતઃકરણની સ્ત્રીની શી દશા થાય
તેનો ખ્યાલ કરવાનું અમે અમારા વાંચનારાઓનેજ સોંપીએ છીએ.

લીલાએ વરસાદથી ભીંજતાં ભીંજતાં માર્ગ કાપ્યો. એકાદ
નદાના મહોલ્લામાં આવી અને એક પડતર ઘરના ઓટલાપર જઈ
બેઠી. સુમન તદ્દન ગભરાઈ ગયો હતો. સઘળાં કપડાં ભીંજાઈ ગયાં
હતાં અને તેથી લીલાના દુઃખમાં વધારો થયો—“ પડતાંપર પાટુ ”
પડયું ! એકાદ કપડું જે સહેજસાજ મૂકું હતું તેમાં સુમનને
ઢાંકી દુઃખી લીલા તરબોળ સ્થિતિમાં વિધાતાની ક્રૂરતાને લાચા-
રીએ શરણ થઈ, પોતાના નાના બાળક તરફ લીલા દયામણી
આંખોએ બે પળ બેઠી રહી.

“ મહાકા પુત્ર ! તારું શું થશે ? ” આટલું બોલી લીલાએ

સુમનના માલો ચુપ્પનોથી બીજવી નાખ્યા. સુમનનું સુંદર મુખ વારંવાર ટીકીટીકીને નીહાળ્યું. ઘડીમાં સુમનને જોતી, ઘડીમાં પોતાની નિરાધાર સ્થિતિ માટે વિલાપ કરતી, ઘડીમાં ભવિષ્યને જાણ કરતી તો ઘડીમાં પૂર્વના સુખી દિવસો સંભારતી આ યુવતીની સ્થિતિ દિવાનાપણાને વધુ મળતી આવતી.

અફસોસ ! કુદરતના અણધાર્યા કાપથી બચ્ચે કામળ કુસુમો સંકટના કંટકમાં પડ્યાં !

પ્રકરણ ૨ જી.

દિવાની માતા.

મુપજાધાર વરસાદના મારાથી પોતાની એકની એક ઝુંપડી બાઈ, નિરાધાર દશામાં આવી પડેલાં, અનાજ અને કપડાં વિના ટળવળતાં, ટાઢથી થરથરતાં કંગાળ મા-દિકરા લીલા અને સુમનનું ઉપર આકાશ અને નીચે ધરતી સિવાય આ દુનિયામાં કોઈ પણ સગું નહોતું. અભાગણી લીલા ટાઢથી થરથરતી હતી છતાં પોતાના બહાલા પુત્રનું રક્ષણ કરી એક બહાલસોઇ માતાની મીઠી પ્રેમભરી લાગણી દેખડાવતી. તેનાં બન્ને નયનો અશ્રુપૂર્ણ હતાં અને નહાનો સુમન પણ પોતાની માતાના દુઃખમાં ભાગ લઇ કરજી વિલાપ કરતો.

“ઓ ઇશ્વર ! દયા કર-દયા કર. ઓ ધાતકી નસિબ દેવી! જો તારે મને મારી નાખવી હોય તો ઓ યમરાજ ! મોકલ-મોકલ-તારા દૂતોને જલદી મોકલ. ઓ ધરતી માતા ! તું કાઢ • અને મને તારામાં શમાવી દે. ઓ અનન્ત આકાશ ! તું મારાપર નૃતી પડી મારો નાશ કર-બહાલા સુમન ! તારાં બચપણમાંજ તારાપર દુઃખના ઝાડ ઉગ્યાં. મારા બહાલા બાળક ! તું કોનો પુત્ર ? કાચ !...” તે કંગાળ અબળા બાળક પેઢે રોઇ પડી.

ઇશ્વર કૃપાએ વરસાદ બંધ પડ્યો-વાદળાં વીખેરાયાં અને અપાર આકાશ સ્વચ્છ થતાં તારાઓ ચમકવા લાગ્યા. લીલા સુમનને લઈ ધીમે ધીમે માર્ગ કાપી, એક સારા-ઉંચી કોમથી વસાયેલા મહોલ્લામાં આવી પહોંચી. એક દયાળુ પુરૂષે તેને જોતાં પોતાના ઘરમાંથી કપડાં આપી દિકાસો દીધો અને લીલા આથી કંઈક શાંત થઇ, એક ખાલી ઘરના ઓટલાપર તે કમનસિબ કોમળાંગી પોતાના કોમળ કુસુમ જેવાં બાળુંડાને લઇ પડી રહી !

લીલાએ સુમનને સંભાળીથી સૂવડાવ્યો અને આવી અસહ

આકૃતના વખતમાં પણ માતાની હું શાળી-સ્વર્ગના સુખ જેવી શાં-
તિવાળી ગોદમાં-ને નિદ્રાવશ થઈ ગયો. અહા ! માતા ! માતા !
તારો પ્રેમ દેવોને પણ દુર્લભજ છે !

આકાશ તદ્દન સ્વચ્છ થઈ ગયું. નભોમંડળમાં અનેક ચાંદ-
નીઓ ચમકવા લાગી અને ઝાંખા ચંદ્રની આસપાસ વીંટાયલી
ચાંદનીઓ જાણે ચંદ્રથી શરમાતી હોય તેમ લજવાઈ લજવાઈને
હસવા લાગી. આ તારલીયાઓ લીલાને તેના દુઃખી સમયમાં
જાણે દિવાસો દેવા માગતા હોય તેમ, કાંઈ બેઠી ભાષામાં કાંઈ
જાણે ખોલતા હોયતી એવા લાગતા; પણ દુઃખમાં ડૂબેલી લીલાને
આ નૈસર્ગિક સૌન્દર્યનું ભાન રહ્યું નહોતું. તેણી તો વારંવાર
પોતાની સ્થિતિનોજ ખ્યાલ કર્યા કરતી.

“ ઓ વિધિ ! હવે હું ક્યાં જઈશ ? ” આટલાજ શબ્દો
તેના મુખમાંથી વારંવાર બહાર પડતા.

થોડીક પછો મૌન પસાર થઈ અને લીલા જાણે કાંઈ પૂર્વની
સ્મૃતિ હૃદયમાં તાજ થઈ હોય તેમ ચોંકી-રડી પડી-અને બળ-
કવા લાગી.

“ મારા બહાલા રમાકાન્ત ! શું તમે મને નજ મળો ? શું
તમારા હૃદયમાં હું પુનઃ સ્થાન નજ મેળવું ? મારી જીંદગીના આ-
ધાર ! મારા બહાલા પ્રિયતમ ! શું તમે મને એકવાર-હા-એકજ-
વાર “ બહાલી ” ના મીઠા નામથી ન બોલાવો ? શું મારા સઘળાં
સુખો સ્વપ્નાં જેવાંજ હતાં ? ઓ ઇશ્વર ! આ તેં શું કયું ?
શું એમાં તારો કંઈ ન્યાય શમાયો છે ? ઓ વિશ્વચાલક ! સાવધ
કે બેભાન-સુખી કે દુઃખી-સઘળી દશામાં મેં મારા બહાલા રમાકા-
ન્ત સિવાય કોઈ પણ પુરૂષનો ખ્યાલ સુદ્ધાં નથી કર્યો-હું તદ્દન
પવિત્ર છું-મારી પવિત્રતાના સૂચક અને ચંદ્ર-એક દિવસનો અને
બીજો રાત્રીનો-સાક્ષી છે. તે છતાં મારા બહાલા પતિએ મને કુલટા
ગણીહું તેમના મનમાં દોષિત કરી-મને એક પાંખી સ્ત્રી ગણવામાં
આવી-હાય ! અરેરે ! એમને મારા આ નાદાન બાળકની દયા ન
આવી ! ક્યાંથી આવે ? વહેમથી ઘેરાયલા એમના મગજને મારા
પવિત્ર બાળક માટે ક્યાંથી દયા આવે ? અરેરે ! બહાલા કાન્ત !

તમે તમારા બાળકને નજરે પણ ન જોયું ? હાય ! ઓ યમરાજ !
જો તારે મને મારી નાખવી હોય તો મારી નાખજો પણ તે પહે-
લાં મને મારા વહાલા ભરથાર આગળ એકવાર મારી પવિત્રતા
પુરવાર કરવાની તક આપજો—મને આ તેમનું બાળક તેને સોંપવા
દેજો—મને મારા પ્રાણની પરવાલ નથી—તને મારા લોહીની દરકાર
હોય તો હું જરૂર તને મારું લોહી પાઈ શાંત કરીશ—પણ એકવાર-
હા—એકજવાર મને મારા વહાલા પતિ સમક્ષ પવિત્ર પુરવાર કર—”
આટલું બોલી લીલા પણ પોતાના પુત્રની પાસ જમીનપર પડી
નિદ્રાદેવીની વિનવણી કરવા લાગી પણ જેને લોકો કંગાળ કહે,
જેને કોઈ ન ચાહે, જે ગરિબ તરીકે હીણાતાં હોય, જેનાપર કુદ-
રત પણ કોપાયમાન થઈ હોય તેને નિદ્રાદેવી પણ શરણે રાખે
ખરી ? લીલાને ઉંઘ નજ આવી.

બેચેન દશામાં લીલાએ આખી રાત જેમ તેમ પસાર કરી.
રાત્રિના શીલા અંધકારપર બાર કલાક વિસામો લઈ તેજસ્વી દિન-
કરના સુવર્ણરંગી કીર્ણોએ હુમલો કર્યો અને પ્રાતઃકાળના પ્રકાશ
અને તિમિર વચ્ચેના આ ભયંકર યુદ્ધમાં પ્રભાકરની રોશનીને
ફતેહ મળી. સુમન હજી નિદ્રાવશ હતો. લીલા જાગી. તેણેજે જે
ઘરના ઓટલાપર આશરો લીધો હતો તેની થોડે દૂર એક કૂંવા હતો.
લીલા ત્યાં ગઈ અને એક પછીયારીને વિનવી પાણી પી શાંત થવા કોશિષ
કરી પણ શાંત થઈ શકી નહિ. કંગાળ લીલાની દશા દિવાની
જેવી થઈ ગઈ. તેને પોતાનું જરાપણ ભાન રહ્યું નહીં. આકૃતના
મહાસાગરમાં તણાતી કંઈ કંઈ લવતી, તે પાછી ફરી.

“ સુમન ! સુમન ! ”

રસ્તામાંજ તે સુમનને બોલાવવા લાગી.

સુમન જણાયો નહિ. કાંઈ ઉત્તર પણ મળ્યો નહિ. દિવાની
જેવી લીલા ગભરાઈ ગઈ અને રસ્તામાંજ બેબાકળા જેવી આમ-
તેમ બેબાકળા લાગી.

“ હાય ! હાય ! ઓ મારા વહાલા સુમન ! તું ક્યાં ગયો ?
અરેરે ! નિદ્રિય કુદરત ! મારા એકના એક પુત્રને પણ તેં મારા
હાથમાંથી ખૂંચી લીધો. હાય !—”

તેં રોઈ પડી. અસહ્ય આકૃતને લીધે દિવાની બનેલી અ-

બળા “ સુમન-સુમન ” એવી બૂમો મારતી, માર્ગમાં ભટકતી થણે દૂર નીકળી ગઇ. સુમનને આમતેમ જોતાં પોતાની જગ્યા બૂરી ગઇ. તેના મગજ પર કંગાળ્યતે ઘણી બૂરી અસર કરી. તે તદ્દન દિવાની થઇ ગઇ. તે ખિચારી તો એમજ સમજી કે તેના બહાવા પુત્ર સુમનને કાઢ ચોરી ગયું.

રસ્તામાં જોયો લીલાને જોતાં તેઓ સઘળાને લીલાની દયા આવતી. દરેક જણ તેણીને દિલાસો દેવા ચાહત. વળી કેટલાક અકડો તેની મશ્કરી પણ કરતા પણ દિવાની લીલાને તેથી કાંઈ પણ અસર થતી નહિ દરેક જણને તે પૂછી જોતી:

“મારો સુમન-મારો સુમન-તમે જોયો છે ?” આટલું બોલતાંજ તે રડી પડતી. કાંઈ બાળકને લઇ જતી સ્ત્રીને જોઇ લીલા બોલતી.

“કેમ રે ! મારા સુમનને ક્યાં લઇ જાય છે ? લાવ-અરે ! કાંઈ આવો રે ! આ મારા સુમનને લઇ જાય છે-મને અપાવોની !—” કહી બાળકને લેવા પ્રયત્ન કરતી. રાહદારીઓ તેને સમજતી પટાવી રસ્તે પાડતા અને એ પ્રમાણે દુઃખદરીયામાં હોમાવધી તરણી પોતાના એકના એક પુત્રથી વિખૂટી પડી.

“સુમન ! તું તારી માતાને તજી ક્યાં ગયો ? શું મારી સાથ રીસાવું થાય છે, લાઇ ? ઓ હશ્વર ! શું આ થાય થાય છે ? ઓ જગતપિતા ! આમાં શું તારો ઇનસાફ શમાયો છે ?” લીલાએ એક પછી એક સવાલો પૂછ્યા પણ તેને જવાબ આપનાર ત્યાં કાંઈ નહોતું.

મોટા મોટા ઝાડોને જોઇને પણ દિવાની લીલા પોતાના સુમનની ખબર પૂછવા જતી.

“ તું મારો સુમન ક્યાં ગયો તે કહેશે-ઓ આત્રવૃક્ષ ? મારા સુમનની જો તું લાળ આપીશ તો તને મારા પતિ પાસેથી ઈનામ અપાવીશ જો !—”

આવી રીતે દિવાનાપણાનાં સઘળાં ચીન્હો લીલામાં જણાવા લાગ્યાં. જે દશા દુઃખથી, આફતથી અને કંગાળ્યતથી ન થઇ તે પુત્રવિયોગે થઇ.

રસ્તે જતાં એક દયાળુ પુરૂષે લીલાને જોઈ. જેતાંજ જોના-
રાના જીગરમાં દયાનો ઝરો ખળખળ વહેવા લાગ્યો, અને એ દયાની
સત્તાએ તેણે લીલાને પૂછ્યું.

“બહેન ! તમે ક્યાં જાઓ છો ?”

“સુમન ! સુમન !” લીલા બોલી.

લીલાની આવી કંઈજાનનક દશાથી પેલા દયાળુ પુરૂષના હૃદ-
યમાં વધુ દયા ઉભરાઈ.

“બહેન ! સુમન કોણ ? તે ક્યાં છે ?”

“કેમ વળી ? તમેજ લઈ ગયાને ! શું તમારે મારો પુત્ર
પચાવી પાડ્યો છે ? અરે ! ભગવાન ! હડહડતો કળીયુગ આગ્યો
હાય !—” લીલા રડી પડી. પેલા પુરૂષની આંખો પણ આંસુથી
ભીની થઈ.

“અરે ! ભાઈ ! દયા કરો—દયા કરો—છેકજ હરામ ઘાનત
ના રાખો. મારો સુમન મને સોંપી દો. જો વળી ! એમ ના કરો.
મારા પુત્રને લઈ લેવાથી તમારું શું વળનાર છે ! ભાઈ ! મારા
સુમનને એકવાર મારી આ આંખોએ જોવા દો—મને તેના કામળ
ગાલોપર ચુંબન કરવા દો—ભાઈ ! એ કામળ ફૂલને ના ચગદી નાખો.
માતા વિના તે મરી જશે !—હાય ! દયા ! દયા !—”

લીલા નવધાર આંસુ રેડતી હતી. રસ્તાપર લોકો ભેગાં મળ્યાં.
પેલા દયાળુ પુરૂષની સ્થિતિ કંઈક થઈ પડી. કેટલાકો એમજ સ-
મજ્યા કે લીલાનો પુત્ર આજ પુરૂષે લીધો હશે તેથી તેને કહેવા
લાગ્યા.

“અરે ! ભાઈ ! આ સ્ત્રીનો છોકરો આપી દોને ! માતાથી
અચ્ચાને છૂટું પાડવાનું ધોર પાપ તમે સમજતા નથી ?”

પેલા પુરૂષ—વસંતલાલે કાંઈ પણ ઉત્તર આપ્યો નહીં.

લીલા હવે ઉશ્કેરાઈ ગઈ.

તે ગુસ્સાથી—જુસ્સાથી—દોષથી નેત્ર રક્ત કરી બોલી :

“કેમ ! મારો છોકરો આપો છો કે નહિ !—”

લીલાની આંખ લાલ થઈ.

“અરે ! બહેન ! જરા શાંત થાવ. તમારો સુમન તમને મળશે. હું તેને શોધી કાઢીશ. ” વસંતલાલ લથડતા અવાજે બોલ્યો.

“ તમે લીધો છે ને શોધી કાઢીશ એમ કેમ કહો છો ? ને—ને—હં ! મને છેડવામાં કંઈ સાર નથી. મારા પુત્રને જીનરી લેવાથી પરમેશ્વર તમારું ભયું કરવાનો નથી. ચાલો, જલદી કરો, મારો સુમન લાવો—મારો સુમન ક્યાં છે ? ”

લીલા ઉશ્કેરાઈ. વસંતલાલ ગભરાઈ ગયો. તેણે હવે સમય સૂચકતાથી આ દીવાની માતાને સમજાવવાનો વિચાર કર્યો પણ લીલા તેને સાંભળે એટલી શાણી નહોતી. તેને તો તેના બહાલા સુમનનુંજ તાન લાગ્યું હતું.

“ ચાલો, જલદી કરો—નહિ તો કંઈ નવનું તેર થઈ જશે. મારો સુમન ક્યાં છે ? શરમ નથી આવતી મારા બહાલા પુત્રને ખૂંચવી લેતાં ? ” લીલાએ ઝનુનથી બરાડ મારી. રાહદારીઓ વસંતલાલને ધીકારવા લાગ્યા. કેટલાકો તો તે બિચારાને પજવવા અને ગાળ દેવા લાગ્યા. લીલાની સધળાને દયા આવી. હવે શું કરવું ? “ સાપે છછુંદર ધયુ” —ગળા જાય તો મરી જાય ને છોડી દે તો આંધળો થાય, ” એવી વસંતલાલની દશા થઈ. ”

“ બહેન ? તમારો સુમન—”

“ મારો સુમન છે ક્યાં ? ” લીલા બરાડી.

“ લાવો—જલદી કરો—”

“ જો સુમન તમારોજ હશે તો તમને મળશે. ”

“ મારો નહિ તો કોનો ? અરે ! વાહરે ! બાઈ ! મારા જેવી નિરાધાર-લાચાર અબળાનો ખજનો લૂંટી લેવાથી તમને શું મળશે ? મારી આંધળીની લાકડી લઈ લીધાથી પરમાત્મા તમારાપર ગુસ્સે થશે. ”

વસંતલાલ વિચારમાં પડ્યો. તેની સ્થિતિ કફેડી થઈ પડી. લોકો તેને પજવતા હતા, છતાં તે દયાળુ હતો. તેના દિલ્લિખાટપર દયાનો અખંડ ઝરો વહેતો હતો.

“ભાઈ ! હવે મને ના ટવળાવો. હવે હું મારા સુમન સી-વાય એક પળ પણ જીવી શકીશ નહિ અને જો તમે મારો સુમન નહિ આપશો તો મારો જીવ પટકી નાખી તમને સ્ત્રીદત્તા આપીશ.”

વસંત ચરચર્યો—કંપી ગયો—કમકમ્યો.

“ બહેન ! ચાલો, તમને તમારો સુમન આપું. ” વસંતલાલે સમયસૂચકતા વાપરી.

“ મારો સુમન ! તમે આપશો ? ઇશ્વર તમારું બલુ કરે. ચાલો. ચાલો, જલદી બતાવો, મારાં એ બહાણાં બુલકાંને મને બેટવા દો. મારું ક્રોમળ બાળક ભૂખ્યું થયું દશે. ”

વસંતલાલે લીલાને એક ગાડીમાં બેસાડી અને ગાડી ચાલવા લાગી.

પ્રકરણ ૩ જી.

દુઃખમાં દિલાસો.

“ Each word of kindness,
Come whence it may is welcome to the poor.”
“ Longfellow ”

પુત્રવિયોગે દિવાની બનેલી લીલાને લઈ વસંતલાલ ઘેર આવ્યો. તેના દયાળુ હૃદયમાં લીલા માટે અસાધારણ દયા ઉભરાઈ હતી. તેનું કામળ અંતઃકરણ લીલાનું દુઃખ જ્વળતી ચીરાઈ જતું—કાટી જતું અને તેથીજ લીલાની દિવાની દશામાં બોલાવતા અપમાનભર્યા શબ્દોની દરકાર કર્યા વિના યા તેથી માઠું લગાડ્યા વિના તેણે આ દુઃખી સ્ત્રીને આશરો આપવાનું યોગ્ય ધાર્યું હતું; અને એજ દયાની સ્વર્ગિય ભાવના તથા તેના દૈવી હૃદયની બીની લાગણીથી તદ્દન નિઃસ્વાર્થી વૃત્તિથી અને પરાપેકાર એજ જીંદગીનો મહા મંત્ર ગણીને તે લીલાને પોતાને ઘેર લાવ્યો.

જેમ વસંતલાલનું દિલ દયાથી ભરપૂર હતું, જેમ તેના હૃદયમાં ગરીબો તરફ દયા ઉભરાઈ જતી, જેમ તેનું દિલ કોઈ દુઃખીને જોઈ ચીરાઈ જતું તેમ તેની પવિત્ર અને પ્રેમાળ પત્ની પ્રમીલા પણ ખરેખરી દયાની દેવીજ હતી. વસંતલાલની આંખોની તે કાટી હતી—તેના સંસારની સુકાની હતી. પ્રમીલાની એક પળની જુદાઈ વસંતલાલને એક યુગ જેવી લાંબી અને સુડીની ભયંકર શીક્ષા જેટલી દુઃખકારી લાગતી. ટુંકામાં વસંતલાલ અને પ્રમીલાના અન્તરે તદ્દન મળી ગયાં હતાં.

વસંતલાલનું ઘર આવી પહોંચતાં લીલા અને વસંતલાલ ગાડીમાંથી ઉતર્યાં. પોતાના પ્યારા પતિને હસિત વહેને, નેહભર્યાં નયનોએ, અમૃત જેવી મીઠી વાણીએ આવકાર આપવાને તથા પ્રેમનાં મીઠાં-મધુરાં પ્રજ્વળેલી વધાવવાને અને પોતાના પ્રેમની સાંકળ મજબૂત કરવાને પ્રેમાળ પ્રમીલા ઓટલા ઉપરજ એક આરામાસન નાખીને પડી હતી. પતિને નીહાળતાંજ તેની આંખોમાં કોઈ અજબ પ્રકારનું તેજ ચમકી રહ્યું. પતિ વિના, પતિના વિચારમાં પડેલો

પ્રમીલાની આંખો મસ્તીખોર બની, હૃદયસાગર પ્રેમના મોજથી ઉન્મત બની ઉછળવા લાગ્યો અને એ દૈવી પ્રેમનો અજન્મ શક્તિના જોરે તે વસંતલાલને સામી લેવા-આવકાર આપવા-પ્રેમથી વધાવવા-શાંતિ આપવા અને સુખી કરવા ગઇ.

પોતાના પતિની સાથે લીલાને ગાડીમાંથી ઉતરતાં જોઇ પ્રમીલા ચમકી. એક સુંદર રૂપસુંદરીને પોતાના બહાવા, ભરથારની સાથે જોઇ તેણી કંઇક શંકાશીલ બની છતાં મનની વાત મનમાં રાખી. પ્રિય વાંચનર ! ગમે તેટલો અપ્પૂટ પ્રેમ પ્રમીલાના હૃદયમાં વસંતલાલ માટે હતો છતાં તેણી “અદેખાઇ” ભરેલાં સ્ત્રીઓના વર્ગથી તદ્દન નિરાળી નહોતી ! વસંતલાલ લીલાને લઈ તેની પાસે આવ્યો. પ્રમીલા હસી-મીઠું-હસી-પણ આ હસવામાં જો વસંતલાલ બરાબર ‘માર્ક’ કરતો તો દરરોજના જેવી મીઠાશ નહોતી એમ તેને લાગત !-પણ જોના વસંતલાલે તેવી કાળજી કરી નહિ. તેને તો સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહોતો કે તેની પત્ની શંકાશીલ બની હશે ! તેણે પણ પોતાની બહાલી પ્રિયાનાં હાસ્યનો મીઠું હસી ઉત્તર વાળ્યો.

લીલા અત્યાર સૂધી કંઇક શાંત રહી હતી. દુઃખથી દીવાની બનેલી એ દુઃખી સ્ત્રીને ગઇ રાત્રે મુદ્દલ ઉંઘ આવેલ ન હોવાથી નિદ્રાદેવીનો મીઠી લહેકાઓ તેણીની આંખોને મીચી દેવા મથતી. અર્ધજાગ્રત દશામાં એકાદ ચાવી આપેલી પૂતળીની પેઠે વસંતલાલના કહેવાથી એક ખુરશીપર પ્રમીલાની નજીકમાં તેણી બેઠી. સુશોભીત ફરનીચરથી શણગારાયેલા ભવ્ય દિવાનખાનામાં લીલા આમતેમ નજર ફેંકવા લાગી. મનોહર નાણુક ખુરશીઓ, રમણિય કબાટો, સુંદર રાઉંડ ટેબલો- વિગેરે અનેક નયનપ્રિય વસ્તુઓ જોઇ લીલા કંઇક બેચેન બની. આંખને ઉડી વળગે એવું ચીનાઈકામ, હાંડી, ઝુમ્મર, વિગેરે જોઇ ને વસ્તુઓ તરફ એકાદસે જોઇ રહી. તે શું કરે છે, ક્યાં છે, કેમ આવી છે, વિગેરે કાંઈ પ્રકારનું તેણીને જ્ઞાન રહ્યું નહિ.

વસંતલાલે લીલાનું ટૂંક ખ્યાન પ્રમીલાને કહ્યું અને તે આશ્ચર્યાચક પ્રમીલાના હૃદયમાં જે શંકા લીલાને જોતાં જન્મ પામી હતી અને જેને આપણે “અદેખાઈ” તરીકે ઓળખી હતી તે

નાશ પામી અને લીલા માટે દયા ઉત્પન્ન થતાં પતિની પારમાર્થીક વૃત્તિ માટે માન પેદા થયું.

“ બહાલા !—” જાણે મનોહર ઉદ્યાનમાં કોમલડી યા જુલ-જુલ પક્ષી બોલતાં હોય તેવો મધુર રણકાર સંભળાયો અને વસંતલાલ જાણે કોઈ અજ્ઞાત માધુર્યનું પાન કરતો હોય તેમ, જાણે મોરલીનો મધુર રણકાર તેને કાને પડતો હોય તેમ, જેમ એક નાગ વાંસળીના સુંદર શરોદથી લીન થઈ મદારીની જાળમાં ફસાવાના ડરને જાણી મુકી મૃત્યુનો ડર છોડી દઈ, ડોલે તેમ ડોલવા લાગ્યો.

પ્રમીલા બોલી.

“ બહાલા ! એ ખિચારી સારી નહીં થાય ? ”

“ ઇશ્વર જે કરે તે ખરું ! ” વસંતલાલ બોલ્યો.

આ જાણી લીલા તે વિશાળ દીવાનખાનામાંનાં ચિત્રો જોતાં જોતાં એક સુંદર ચિત્ર નજીક આવી. તે ચિત્રમાં એક પચીસેક વર્ષની પ્રૌઢા પોતાના નાના જાળકને રમાડતી ચીતરવામાં આવી હતી. ચીતારાએ પોતાની સઘળી શક્તિ આ ચિત્ર ચીતરવામાં વાપરી હતી. લીલા સુમનને કંઈક ભૂલી ગઈ હતી તે પાછો સાંભરી આવ્યો અને તે વસંતલાલની પાસે આવી તેને કહેવા લાગી.

“ અરે ! ભાઈ ! મારો સુમન ! મને આપોને ! જો વળી ! મને ના ટવળાવો, ભાઈ !—ભાઈ ! મને ટવળાવવાથી તમારું શું બચું થનાર છે ? ” કહી તે વસંતલાલ તરફ દયામણી આંખોએ જાણે કાંઈ બિલ્લા માગતી હોય તેમ જોઈ રહી. વસંતલાલ ખીચારો શું જવાબ આપે ? પ્રમીલાનું હૃદય તો આ દયામણા શબ્દો સાંભળીને ચીરાઈ જ ગયું. તેના “કમળ”ના પુષ્પ જેવાં સુંદર નયનોમાંથી અશ્રુનાં મોતી જેવાં સુંદર બિંદુઓ તેના ગુલાબી ગાલને સીંચવા માટે સરી પડ્યાં.

“ બહેન ! ” પ્રમીલા જેમતેમ બોલી.

“ જરા શાંત થાવ—તમારો સુમન—”

આ વાક્ય પૂર્ણ થાય તે પહેલાં તો લીલા ક્રોધાયમાન થઈ અને ગુસ્સાથી આંખ લાલ કરી બોલી.

“ મને મારો સુમન નેહએ છે. તમારી મીઠી મીઠી વાતોથી હું ભોળવાવાની નથી. તમે મારો પુત્ર છીનવી લેવા માગો છો પ્રજ્ઞ મારા પ્રાણને ભોગે પણ તેમ થવા દેવાની નથી. ”

આ વાક્ય બોલતાં લીલા તદ્દનજ ઉશ્કેરાઇ ગઇ. તેના નયનમાં ઉન્માદનાં ચિન્હો ચોખ્ખાં જણાવા લાગ્યાં વસંતલાલ ગ-જારાયો. પ્રમીલા રડી પડી.

“મકન” વસંતલાલે બુમ પાડી.

“જી-સાહેબ !—”

મકન આવી બોલ્યો.

“હમણાં ને હમણાં વૈદ્યરાજને બોલાવી લાવ. ”

“જેવો હુકમ ”

મકન પૂરે નેસથી દોડ્યો.

“ભાઈ!” લીલાએ પાછું શરૂ કર્યું.

“જો તમારે મને મારી નાખવી હોય તો બલે, મારું લોહી પી તૃપ્ત થાવ અને તમારી રાક્ષસી ઇચ્છા પાર પાડો પણ એક વાર-ફક્ત એકજવાર-મને મારા બ્લાલા સુમનને મળવા દો—જોવા દો—”

લીલા રડી પડી.

• પ્રમીલા પણ રડવામાં તેની સાથી બની. વસંતલાલ ગગગળાઈ થઈ ગયો. સર્વત્ર શોક છવાઈ રહ્યો. તે મનોહર દીવાનખાનામાં-નું સુંદર ફરતીચર પણ વિલાપ કરતું હોય એવું થઈ ગયું.

થોડીકવારમાંજ વૈદ્યરાજ આવી પહોંચ્યા. વસંતલાલે લીલાની સઘળી સ્થિતિ તેમને જણાવી, ગમે તે ભોગે, તે બિચારીને સારી કરવા વિનંતી કરી. વૈદ્ય ધણેજ દયાળુ હતો. તેણે લીલાની નાડી ધ્યાનથી તપાસી અને મૅડનેસની શરૂઆત જણાવી-જલદી સારા થવાની આશા પણ બતાવી અને વસંતલાલ તથા પ્રમીલાની આંખે ઝાંખા આનંદથી ચમકી.

“આ અંજન હું હમણાં એની આંખમાં આંખું છું અને તે તમે દર કલાકે કલાકે આંજજો; અને આ ગોળીઓ ત્રણ ત્રણ

કહાકે આપજો અને જ્યાં સૂચી એની મેળે જાગે નહી ત્યાં સૂચી જાગડો નહિ—” કહી વૈદ્યરાજ પોતાની ફરજમાંથી મુક્ત થયા અને કેટલીક અગત્યની મૂંચના કરી વિદાય થયા. લીલાને ઉંઘની દવા આપતાં તેણી નિદ્રાદેવીને તાબે થઇ.

પ્રમીલાની અમૂલ્ય માયા, દિવસોજી અને વડાવધી તથા વૈદ્ય-રાજની ઉત્તમ દવાથી લીલાની સ્થિતિ કંઈક સુધરી. વળી તેના રાત્રમાં સુમનને બદલે પ્રમીલાની નાની છોકરી મૂકવામાં આવતાં તેને સુમન જાણી તે દિવાની માતા હર્ષ પામી અને તેને હરખાતાં જોઇ તે દયાળુ દંપતિ આનંદ પામતાં. તેમની દિલગીરી એટલીજ રહી કે લીલાના નાના બાળકનું શું થયું હશે ? પણ તે વિષે તેઓ તદ્દન અચાત હતાં અને તેથી કાંઈ કરી શકે તેમ નહોતું.

બીજે દિવસે સવારે લીલાને વધુ શુદ્ધિ આવી અને વૈદ્યરાજની આંખો આનંદથી ચમકી. લીલાને શાણી કરવા તેમણે તનતોડ મહેનત કરી હતી અને તેમાં તેમને વિજય મળ્યો.

બીજે એક દિવસ પસાર થતાં લીલા તદ્દન સારી થઇ અને પોતાને એક રાજ મહેલ જેવા ભવ્ય બંગલામાં જોઇ ગભરાઇ-અજાણ થઇ ને પ્રમીલા સામું ટીકાટીકાને જોઇ રહી.

“બહેન ! સહેજ પણ મૂઝાસો નહી. મને તમારી બહેનજાણી લેજો.” પ્રમીલા અત્યંત માયાથી બોલી.

“તમે કાણ છો બહેન ? આ મહેલ કોનો ? મને અહિં કાણુ સાબ્યું ? મારો સુમન કયાં ?—હાય !” લીલા રડી પડી. પ્રમીલાએ તેણીને મીઠો દિલાસો દીધો અને સઘળા બીના ધીમે રહી કહી. લીલા સઘળું સમજી અને પ્રમીલાનો ઘણોજ આભાર માનવા બાદ પોતાના વડાલા સુમન માટે અત્યંત બગાવો કરી રૂદ્ધ કરવા લાગી.

આ વેળા ત્યાં વસંતઝાલ આવી પહોંચ્યો. લીલાને તદ્દન શાંત તથા શાણી થયેલી જોઇ તે હરખાયો. હવે તે લીલાના છોકરાને કોઈ કાઠી પુત્રવિયોએ તરફડતી માતાને સુખી કરી શકશે એ ખ્યાલે મગ્નકાયો. તે દિવસોજીભર્યા અવાજે બોલ્યો.

“બહેન ! સહેજ પણ શરમાસો નહિ ” હું તમારો ધર્મના આધાર છું એમજ માનજો. ”

“ ભાઈ ? તમારો કેટલો આભાર ? ” લીલા બોલી.

વસંત મૌનજ રહ્યો

“ ભાઈ ! મારું કેમળ બાળક બપોળે દીવસ થયાં બૂબે મરતું હશે—અરે ! ઓ ફૂર નસીખ ! ઓ ધાતડી દિવાનાપણા ! તને મારા ગુરીબડા પુત્રની પણ દયા ન આવો ? ”

“ બહેન ! આપણે તેને શોધી કાઢ્યું. નાહક શોક કરવાથી કાંઈ વળનાર છે ? ” પ્રમીલા ગદ્ગદ થઈ બોલી.

“ અરે ! બહેન ! મારું કેમળ બાળ બપોળે દિવસ સૂધી માતા વિના, દૂધ વિના અને પાણી વિના તદ્દન નિરાધાર ભાવતમાં શી રીતે જીવ્યું હશે ! ભાઈ ! મેં તમને દિવાનાપણામાં ઘણા કડવા શબ્દો કહ્યા હશે—મુઠ હું અભાગણી—મને માફ કરશો ભાઈ ! ” લીલા વસંતલાલ તરફ ઉપકારભરી આંખોએ જોઈ રહી.

“ બહેન ! તમે શાંત થાવ. મનુષ્યમાત્રની ફરજ છે કે પોતાના આશ્રિતમાં ફસેલા દુઃખી ભાઈ બહેનોને પોતાનાથી બનતી મદદ કરી, દિલાસો દેવો. ”

“ ભાઈ ! તમે મારાપર અનહદ ઉપકારો કર્યા છે, પણ હવે એક વધુ કૃપા કરી મારા સુમનને મેળવી આપો— ”

“ બહેન ! જ્યારે મેં તમને જોયાં ત્યારે તમારો સુમન તમારી પાસે— ”

“ નહોતો— ” લીલાએ વાક્ય પૂરું કર્યું.

“ હું અભાગણી તે કેમળ પુલને નાગર ફળીઆમાં બૂલી આવી હતી— ”

“ ચાલો, આપણે ત્યાં જઈએ. ”

“ વસંતલાલ અને લીલા ગાડી જોડાવી, પૂર વેગથી જે ઓટલાપર લીલાએ આશરો લીધો હતો ત્યાં ગયાં. લીલા તદ્દન માંડ જોવીજ ગાડીમાંથી ઉતરી પડી અને પોતાના વ્હાલા સુમનને લેવા ગઈ, પણ હાય ! તેની છાતીના ચારેથીયે થઈ જાય, તેનું જીવ બળીને ખાખ થઈ જાય, અને તેની સઘળી જીવંત લાગણીઓ તદ્દન મરી જાય એવો દેખાવ તેણીની નજરે પડ્યો. સુમન ત્યાં નહોતો !

“ હાય ! હાય ! મારી આંધળીની લાકડી ગઈ—દુઃખીનો હિ-
લાસો ગયો—ગરીબની દોલત ગઈ—ઓ ઇશ્વર ! હવે તો હદ થઈ.
ઓ પ્રભુ ! હવે દયા કર—દયા કર. આ અનહદ જૂનમ હવે નથી
સહેવાતો. આ અસાધારણ કંગાળ્યત હવે નથી ખમાતી. ઓ સુ-
મન ! ઓ વહાલા બાળડાં ! તું ક્યાં ગયો ? હાય !—” લીલા મુ-
કત કંઠે બાળક પેઠે રડી પડી અને વસંતલાલની સ્થિતિ પણ ઘણી
દયામણી થઈ.

“ ભાઈ ! મારું નસીબજ કુટેલું છે. જ્યાં ગઈ ત્યાં દુઃખીજ
થઈ છું, ? જન્મીને મેં સુખ જોયુંજ નથી. ઇશ્વર તમારું ભલું
કરશે. તમે તમારે ઘેર જાવ—સુખી થાવ—હું અહિંયા મરીશ—
મારા સુમનની યાદ કરતાં ઇશ્વરના મહાન દરબારમાં ઈનસાફ મા-
ગવા જઈશ—અને ત્યારેજ મારા દુઃખનો—મારી આશ્વતનો અને
આ કંગાળ્યતનો અંત આવશે—”

લીલાના આ લાગણી ભર્યા વાક્યો દયાળુ વસંતલાલથી ન
સંભળાયા. તેનાપર જાણે કાતીલ છૂરીનો ધા થયો હોય એવું
તેના કામળ જીગરને લાગ્યું. બંનેએ પણ તદ્દન ચૂપ રહ્યાં. વાતા-
વરણમાં સંઘળે દીલગીરીની છાયા છવાઈ ગઈ પણ આ શું ? કાઈ
સ્ત્રી સુમનને લઈ આ બાળુ આવતી લીલાની નજરે પડી. લીલા
દોડતી દોડતી તેની પાસે ગઈ અને સુમનને તે સ્ત્રી પાસેથી લઈ
ગઈ, અનેક ચુંબનોથી તે નાનાં બુલકાનાં ગાલો બીના કરી નાખ્યા.

“ બહેન ! તમે આ બાળકને મૂકી ક્યાં ગયાં હતાં ? હું ન
લઈ જાત તો એની શી દશા થાત ? ” પેલી સ્ત્રીએ ઠપકાભર્યા
અવાજે કહ્યું.

“ અરે ! મુઠ્ઠા હું અભાગણી ! બહેન ! મારાં દુઃખોની વા-
તજ ન કરવી. હશે ! ઇશ્વરને એમાંજ મઝા પડતી હશે.”

લીલાએ સુમનને રતનપાન કરાવ્યું અને વળી પાછી તે
કામળ બાળકને તેની વહાલી માતા હેતના ઉમળકાથી અનેક ચું-
બનો કરવા લાગી.

થોડીકવાર રહી લીલા દુઃખથી બળડવા લાગી.

“ ઓ પરમેશ્વર ! ઓ નિરાધારના આધાર ! ઓ દયાસા-

ગર ! આ કેવો ગેરબંધાફ ? ઓ પ્રભુ ! આ મારા કયા જન્મના પાપ ? અરે ! વિભુ ! આ શું જૂલમ ? આ કેવી નિર્દયતા ? અરેરે ! તને મારી નહિ તો મારા આ નાના બાળકની પણ દયા નથી આવતી ? બરફ જેવા સ્વચ્છ અંતઃકરણના આ કામળ કુસુમે તારો શો અપરાધ કર્યો ? હાય ! મુઠ હું ! બહાલા સુમન ! તેં મારે પેટે જન્મ લઇ જરા પણ સુખ ન જોયું—અરેરે ! તારા પિતાએ તારું મ્હોં શુદ્ધાં ન જોયું—હાય ! ઓ, ધાતકી ગરીબાઇ ? ઓ નીચ કંગાલ્યત ! તારે લીધે મારી આ દશા થઇ, તારે લીધેજ હું દિવાની થઇ. મારા બહાલા સુમનને ભૂલી ગઇ—અરે ઓ ! નીચ ગરીબાઇ ! તારા અસાધારણ તાપથી, તારા જૂલમથી અને તારા ધાતકીપણાથી અનેક આશાભરી જીંદગીઓ જીવન વસન્તકાળમાં જગતને કાંઇ પણ લાભ કર્યા વિના, જગતના કાંઇપણ મીઠાં સુખો અનુભવ્યા વગર, અનીતના અંધારા ગારમાં ગળડી પડતી હશે; અનેક જીવો કુમાર્ગે ભૂલાં પડતાં હશે અને અનેક કુમળી કળીઓ અકાળે કરમાઈ જલમ જણાડના ધાતકી દુતોને શરણે જતી હશે ! ઓ ફૂર વિધાતા ! મેં તારું શું બગાડ્યું કે તે મારાં નસીબમાં આવાં અસહ્ય દુઃખો ચિતર્યાં ! અરે ! મારું નસીબ નક્કી કરતી વેળા તું મરી શા માટે ન ગઇ ? તને કાળો નાગ કેમ ન ડાંબ્યો ? હાય !—” આટલું બોલી લીલાએ એવું રૂદન કર્યું કે જે જોઇ રાક્ષસ પણ દયાથી પીગળી જાય ! અને જ્યારે પથરની છાતી પીગળે તો વસંતલાલ જેવા દયાળુ નરની છાતી તો ચીંતી જાય તે સ્વાભાવિકની છે.

“ બહેન ? ઇશ્વરનો આભાર માનો કે તમારો સુમન તમને સહીસલામત મળ્યો. ”

“ ઇશ્વર દયાળુ છે. શું મારી આંધળીની આ એકની એક લાકડી પણ તે મારા હાથમાંથી ઝૂંટાવી લે ? ના, ના, તે એટલો બધો ધાતકી અને કઠણ જીવરનો નથી; ભાઈ !—”

“ બહેન ! તમે એકલાંજ છો ? ”

“ હા. —”

“ તમારું કાંઈ સગું નથી ? ”

“ ના—હું અને મારો સુમન ! બીજું કાંઈ નહીં. આ દુનિયાની બહોળી સપાટી ઉપર મારું મારા બહાલા સુમન સિવાય

કોઈ પણ સગું નથી. જેઓ કંગાળ છે, જેમની પાસે કંઈ નથી, અવિધ્યમાં મળવાની આશાનું ઝાંખું દિરણુ પણ મારા જીવનની દ્રષ્ટી મર્યાદામાં જણાતું નથી, જે ગરિબ અને તદ્દન કંગાળ છે તેનું કોણ સગું થાય ?” લીલા લાગણી ભર્યા અવાજે બોલી.

“હું અહીં!!” વસંતલાલ બોલી ઉઠ્યો.

“તમારું આ જગતની સપાટી ઉપર કોઈ સગું નહીં તે હું થઈશ.”

“અમે કંગાળ છીએ.”

“તેથી શું થયું ? પરમાત્માએ મને અખૂટ દોલત આપી છે તે શા કામની ? બહેન ! મુઝાશે નહીં—શરમાશે નહીં—મને તમારો ધર્મનો ભાઈ ગણજો. કદિ સૂર્ય પશ્ચિમમાં ઉગશે, ચંદ્રમામાંથી અગ્નિ નીકળશે, ગંભીર મહાસાગર પોતાની મર્યાદા ઓળંગી જશે અને નદીઓનાં પાણી બહેનથી અવળા દિશામાં વહેશે તો પણ મારા વર્તનમાં કોઈ જાતનું પરિવર્તન થશે નહિ. ઇશ્વર સાક્ષી છે કે મારું જીવન પવિત્ર અને વિચારો સ્વચ્છ છે. હું તમને મારી સગી બહેન તરિક્કેજ પાળીશ.”

“ભાઈ ! તમારું પવિત્રતાના તેજથી ઝળકતું મુખ કમળ સાક્ષી પુરે છે કે તમે ધર્મના અવતાર છો—પણ—”

“બહેન ! હવે પણ બધું છોડી દો—મારે ત્યાં ચાલો—અને આજ સૂધી મેં ન ચાખેલું એક બહેનનું મીઠું સુખ મને ચખાડો.”

“ભાઈ ! તમારો મોટો ઉપકાર ! પણ ઘણીજ દિલ્લગીર છું—”

“બહેન ! મને ના દવળાવો. દિલ્લગીર થવા જેવું કશું છે જ નહિ. મારું જીવન તમારું જ માનજો. ઇશ્વર ચાહશે તો થોડા સમયમાં તમારું સઘળું દુઃખ નાશ પામશે.”

“તમારા મોઢાંમાં સંકર ભાઈ ! પણ—”

“બહેન ! આનાકાની ના કરો. તમે જૂખ્યાં દશો. વળી આ કામળ બાળક પણ આવી જગ્યાએ કદિ રહી શકશે નહીં. બહેન ! હજી તમે યુવાન છો અને યુવાન જીંદગીના જેષ્ઠો તમને સમજાવવાની જરૂર નથી. હવે તમેજ કહો કે તદ્દન વિચ્છેદનાર દાસ-તમાં, આ ઓટલા ઉપર, પેરાન વાતાવરણમાં, આ કામળ બાળક સાથે વસવું શું સહામત છે ? અચિત જ નહિ, વળી હું તદ્દન—”

ગર છું. મને તમે અને તમારું બાળક ભારી પડનાર નથી. મારું અને તમારું એ બેદ છોડી દો. એવા ભેદો જગતના સ્વાર્થીઓ માટે રહેવા દો. મારા ધરને તમારું માનો. મને ધમ્મનો ભાઈ ગણો અને એક ભાઈને ત્યાં જેમ બહેન વિના સંકાયે રહે તેમ રહો. બહેન ! તમે સમજી છો એટલે વધુ શું કહું ? હું જાતે નાગરજીવું; અને તમે ? ”

“ તમારીજ જ્ઞાતિ ભાઈ ! ”

“ સોના કરતાં પીળું ! અહો ! હું કેવો ભાગ્યશાળી કે મારી જ્ઞાતિની એક નિરાધાર બહેનને સહાય કરવા શક્તિવાન થયો. બહેન લીલાવતી ! આજથી તમે મારાં સર્ગા બહેન થયાં. મારી બહાલી બહેન ! હવે મને ના ટવળાવ-મારાપર વિશ્વાસ રાખ. ”

“ ભાઈ ! તમારાપર મને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે. ”

“ ત્યારે દયા કરી આ ગરિબની— ”

“ ભાઈ ! મને ના શરમાવો. તમારો આટલા બધો આગ્રહ છે તો ચાલો— ”

લીલાના મુખાંબુજમાંથી “ ચાલો ” શબ્દ નીકળતાં તો વસંતલાલ આનંદની લહરીથી ડોલવા લાગ્યો. લીલા અને સુમનને લઈ તે પોતાને ઘેર આવ્યો-પ્રમીલાએ પોતાના અમૃત જેવાં મીઠાં એલોથી લીલાને દિલાસો દીધો અને તે દિવસ એક માંગલિક દિવસ તરિકે ઉજવાયો.

બહાલા વાંચનાર ! હાલ તુરત તો લીલા વસંતલાલના આયાળુ છાંયડામાં કંઈક સુખી થઈ છે. સુમન તો જાણે સ્વર્ગોદ્યાનમાં સુંદર પુષ્પોની શય્યામાં લેટતો હોય તેવો સુખી થઈ ગયો છે. પ્રમીલાની નાની છોકરી કુસુમ તેની બાળસખી થઈ છે અને આ બંને જુલકાંઓને બાળલીલા કરતાં જેમ તેમની માતાઓના હર્ષને પાર રહેતો નથી. લીલા અત્યારે કંઈક સુખી થઈ તેને દુઃખમંદ દિલાસો મળ્યો પણ એ લીલા કાણ ? કનકપુરી નગરીના વેરાન જંગલનાં ઝુંપડામાં તેણી શી રીતે આવી ? તેના કામળ દેહ ઉપર દુઃખનો કુંઘર કાણે ફેંક્યો ? વિગેરે જાણવા માટે આપણે હવે થોડાક વર્ષ અગાઉ બનેલા બનાવો તરફ ધ્યાન આપીએ.

પ્રકરણ ૪ થું.

સદ્ગુણી સુન્દરી.

Yes, a world of comfort,
Lies in that one world wife !
After a bickering day,
To come with jaded spirit home at night,
and find the cheerful fire sweet repast,
Love sits and smiling lightens all the board.

[J. S. KNOWLES.]

પ્રિય વાંચનાર ! લીલાને વસંતઋણની માયાળુ છાયામાં છાડી
આપણે થોડાક વખત મારે કનકપુરી નગરીને પ્રણામ કરી જઈશું.
ચાલ ત્યારે; બેસ મારી પીઠ ઉપર ચા મારી કલ્પનાના તરંગી ઘોડા
ઉપર અને ચાલ મારી સાથ ! હું તને નવાં નવાં સ્થળો ખતાવીશ,
અજબ વાતાવરણમાં ફેરવીશ, અનેક મીઠા અને કડવા અનુભવોનો
સ્વાદ ચખાડીશ, જગતના અનેક સારાં નઠારાં ચિત્રો ખતાવીશ
તથા દુનિયાના—સંસારના અનેક વિચિત્ર નાટકો ખતાવીશ કે જે
તને તારી જીંદગીની મુસાફરીમાં સહેજ પણ ઉપયોગી થઈ પડ્યા
વિના રહેશે નહિ.

સુરત, જમાનાની ગીરદેશીથી, કુદરતના દ્રાપથી, વખતના
ચક્રરની ભયંકર ઝપટથી દૌરદમામ અને જહોજલાલીને પ્રણામ
કરી પરવારેલું સુરત, શુર ધર્મતારક શીવાજીની ભયંકર લું-
ટથી તારાજ થયેલું સુરત, આગ અને રેલથી નાશ પામેલું સુરત,
એક વેળાનું ગુજરાતની રાજધાની જેવું ગણાતું રમણિય નગર
સુરત, અંગ્રેજોનું પહેલું વેપારી મથક સુરત, આજે હાલહવાલ
અમ ગયું છે. તાપી નદીના કિનારાપર આવેલું એ રમણિય પણ
કમનસીબ શહેર લીલાનું મુળ વતન હતું. લીલાનો પીતા ગીરધરલાલ
જ્ઞાને નાગર હતો. પોતે નાનો હતો ત્યારથીજ ગરીબાઈ જોઈ હતી
એટલે તેનામાં રંકદશાના કેટલાક ઉંચા સંસ્કારો પહેલાંથીજ પડ્યા

હતા. તેના પિતાની કાપડની દુકાન હતી. પાસે થોડો પૈસો હતો. પણ તે નામનોજ. તેર ચૌદ વર્ષનો થયો એટલામાંજ ગીરધરલાલે પિતાનું છત્ર ગુમાવ્યું. તેને આ પ્રથમ ફટકો પડ્યો. નાની વયમાં ધરનો સઘળો ખોજ તેને માથે પડ્યો—પિતાના મરણથી તેની છાતીના ચીરા થઇ ગયા—પણ પરમેશ્વરની સત્તા આગળ કોનું ચાલી શકે ?

અરેરે ! હિંદુ સંસાર ! તારા વિચિત્ર રીત રીવાજોથી કાણ એટલું નહિ પામે ? ગીરધરલાલે પિતાનું માયાળુ છત્ર ખોયું—ધરનું છત્ર ઉડી ગયું—માથાપરનો મુગટજ ઉડી ગયો—આપ જેવો આપ ગયો—ને માટે તેને દિલાસો દેવા તો કોઇ નહિ આવ્યું; પણ—

ભાઈ ! તારા આપની આખર પ્રમાણે તો વાલવાલ કહેવરાવવી જોઈએ. આમ કરવું જોઈએ. ને તેમ કરવું જોઈએ. દલાણું કરો અને બ્રાહ્મણ જમાડો—” આવાં આવાં અનેક વાક્યોથી તેનું મન ભરી ગયું. “ આપનો પાછળ જમણ નહિ કરશે તો ક્યારે કરશે ? આપનું બારમું અને વહુનું સીમંત કાંઈ વારેવારે આ છે ? ” એવા શબ્દો જ્ઞાતિમાં ખેલાવા લાગ્યા. ગીરધરલાલની માતાએ પણ એ વિષયમાં તેના પર દબાણ કર્યું અને લાચારીથી, પિતાના મરણથી નીપજેલા અનિવાર્ય શોક છતાં જ્ઞાતિના લોકો ભેટોને રીઝવવાની તેને ફરજ પડી. અને તેમ કરતાં તેને લગભગ સાતસો આઠસો રૂપિયા તો ખર્ચ થયો. ગરીબ ધરની પુંજ ખલાસ થઇ—ગીરધરલાલની તીજેરીનું તળિયું જણાયું. —“ભવિષ્યમાં શું થશે” એ વિચાર આવતાંજ આંખોમાં ઝળઝળીયાં આવતાં, તે ધણો મુઝાયો. જમણવાર કરાવવા માટે જેઓ તેને સાતમે આસમાને ચઢાવતા તેમાંનો એક પણ આ વખતે દિલાસો દેવા ન આવ્યો. તેની માતાને પણ હવે આ ખર્ચ માટે પસ્તાવો થયો પણ હવે તે રાંડયા પછીનું જ્ઞાન હતું !

જેમ તેમ જીવ વાળી ગીરધરલાલ પાછો ધંધામાં પડ્યો. કંઈક નસિખ ચઢેલું—ભાગ્યરેખા કંઈક ઉંચે આવેલી જણાઈ. દીવાળીપર સરવૈયું કાઢતાં જમણના ખર્ચ જેટલો નફો જણાયો. વળી એજ અરસામાં તેણે સોરટી ભરી—નસીખમાં લક્ષ્મી હતી એટલે તેની તરફેણમાં પરિણામ આવ્યું. રૂ. ૨૦૦૦ નું ધનામ મળ્યું. કંઈક મઠલાયો. ચડતી આથી પણ વધશે—લક્ષ્મીધિપતી થશે—

એવાં એવાં સ્વપ્નાં આઘ્યાં—આ વાત ન્યાતમાં ચરવાઈ. એકાદ બે
 ઠરથી માગાં આવ્યાં, અને ડોસી—ગીરધરલાલની મા—આનંદમાં
 ડોલવા લાગી. ગંગા નામની એક પંદર વર્ષની મુઝા સાથ ગીર-
 ધરલાલ લગ્નની પવિત્ર ગાંઠથી જોડાયો અને હિંદુ માતાઓ પ્રત્યે
 છે તેમ ડોસી હવે પુત્રને પરણાવી “ગંગા નાહી” ! પોતાની જીંદ-
 ગીનો બાકીનો સમય ભક્તિમાં ગાળવા લાગી. એક દિવસ ડોસી
 માળા ફેરવતાં—રામનું નામ જપતાં ‘ હાર્ટ’ બંધ પડવાથી રામ
 શરણ થઈ ગઈ !

ગંગા બહાલસોઈ હતી, પ્રેમાળ હતી, ધર રાખુ હતી એટલે
 ગીરધરલાલને માથે માના દહાડાનો ખરચ આઘ્યા છતાં કાંઈ વધુ
 લાગ્યું નહિ; તોપણ તેની પાસે લગ્ન તથા માનો દહાડો કરતાં
 કાંઈ રહ્યું પણ નહિ, ચાલુ કમાણીપરજ આધાર હતો. એટલામાં
 વળી ગંગા ગર્ભવતી થઈ અને સીમંતનો ખર્ચ નજર સામે ડોળા
 ધુરકતો ઉભો. માણસ ગરિબ શી રીતે થાય ? આવી રીતે. પિતાનું
 મરણ, લગ્ન, માતાનું મરણ અને વહુનું સીમંત ! ચાર ચાર ખર્ચ
 કરવા પછી ગીરધરલાલને માથે થોડુંક દેવું થયું—સુખી કુટુંબ
 ચિંતાતુર થયું. હવે આનંદી અને હસમુખો ગીરધરલાલ ગંભીર
 થો. ગંગાએ પૂરે મહીને એક છોકરીને જન્મ આપ્યો, સગાંવહા-
 લાંમાં પુત્રીનો જન્મ પથરો મનાયો ! હિંદુ સંસારની વિચિત્ર-
 તાનો નંખર બીજો ! જાણે પુરૂષોથીજ આખાં જન્મતનો વહેવાર
 ચાલતો હોય અને સ્ત્રીઓની આવશ્યકતાજ ન હોય તેમ કન્યાનો
 જન્મ થતાં હિંદુઓનો અણસમજી વર્ગ મ્હો મરડે એ પણ એક
 આ સુધરેલા જમાનાની “નવી શોધજ”

પ્રિય વાંચનાર ! આ કન્યા તે આપણી લીલા—વપ્રંતલાલને
 આશરે પોતાના બાળક સાથ પડેલી અભાગી લીલા ?... પણ તે
 સુરત તજી, માતા પિતા તજી, કનકપુરીમાં શી રીતે આવી ?.....

લીલાના જન્મને બે મહિના તો નહિ થયા એટલામાં દુકાનમાં
 આગ લાગી. ગીરધરલાલની પડતીની આ પ્રથમ નિશાની હતી. આ-
 ગથી દુકાનમાંનું એકે એક ઈંચ કાપડ બળી ગયું. વીમો ઉતરાવ્યો
 ન્હોતો એટલે સઘળી ખોટ તેને માથેજ પડી. પાસે બીજો પૈસો
 ન્હોતો એટલે નવી દુકાન મંડાય તેમ ન્હોતું. વળી સીમંતનો
 ખરચ હમણાજ કર્યો હતો. તેના માગનારા હજી ધક્કા ખાતા હતા.

“ભાઈ, લીલા પછસા આપશે કે?” “ હવે કેટલા દિવસ ?” ઊઠી પણ મોટી થવા આવી, વિગેરે શબ્દો સાંભળતાં ગીરધરલાલ કંટાળી ગયો. આખું જગત તેને શોકથી ભરેલું, અંધારા ગાર જેવું જણાયું. આનંદી મુખ ગંભીર થયું. મંગા આ સધળું જોઈ ન. જાની-ગીરધરલાલની મુશ્કેલી સમજતી અને દુઃખી થતી. ગીરધરલાલને ઠેસાલથી દિલાસાનાં એ મધુર વચન કહી સંતોષતી અને પ્રેમાળ પત્નીના પ્રેમમાં ગીરધરલાલ પોતાનું દુઃખ એ પણ ભૂલી જતો પણ ખીજીજ પળે માગનારાઓના કડવા શબ્દો યાદ આવતાં અને શોકની સત્તા વધી પડતી.

“હાય ! હવે હું શું કરું ? માગનારાઓને શું જવાબ આપું ? ક્યાં સુધી વાપદા કરું ?” ગીરધરલાલ કપાળે હાથ દબાવે બેસી પડ્યો. તેનું એક વેળાનું સુંદર ન્હાનું ઘર કે જ્યાં આવવાને બાળપણમાં તે સદા આતુર રહેતો, માતાની માયાળુ ગોદમાં દયાવા માટે જ્યાં તે નિશાળેથી ન્હાસી આવતો તેજ ઘર આજે હતું. પરિવર્તન એટલુંજ કે તે સમયે તે બાળક ગણાતો-આજે તે ગૃહસ્થ મનાય છે. તે સમય ચિંતા વિનાનો હતો-ચિંતા શું છે તે સમજતોજ નહિ-સમજવાની શક્તિ નહોતી અને સમજવાની જરૂર પણ નહોતી-સધળે આનંદજ જણાતો-હાલમાં સુખ અને આનંદ એ શબ્દોનાજ ગીરધરલાલની શબ્દાવલિમાંથી નાશ થયો. તે વખતે તેને માથે પીતાનું છત્ર હતું. હાલમાં તે પોતે પોતાની બહાલી પત્ની અને પુત્રીનો સિરછત્ર બન્યો હતો !

“ કાંઈ સૂઝ પડતું નથી. નાદારીનો આશરો તો પ્રાણ જતાં પણ ન લઉં ?” તે પાછો બેસી પડ્યો. લીલા નજીકમાં એક ગોઠડીપર સૂતી હતી. ઉંચું જોઈ, પીતાના મુખને નીહાળી, કંઈક મત્તકાતા. તેને ગીરધરલાલે હાથમાં લઈ એ પણ રમાડી. તેના કામળ ગાલો બહાલથી ચુમ્યા, અને લીલાનું મોં પોતાની આંખ આગળ થોડી-વાર ધરી રહ્યો. આજ લીલા તેના કરજનું અને દુઃખનું મૂળ હતી. તેનો જન્મ ગીરધરલાલને આફતકારી થઈ પડ્યો હતો; તો પણ ગીરધરલાલ તેને આહતો. આમાંનું તેના મનમાં કાંઈ નહોતું. પોતાની પડતીને તે ઇશ્વરી સત્તાનો પ્રતાપ ગણતો-કુદરતની કસોટી માનતો-અને તેથી તે દયાળુ કિરતારની કૃપા મેળવવા શુદ્ધ અંતઃ-કરણથી પ્રાર્થના કરતો.

તેણે પોતાની દિલ્લગીરી દૂર કરવા ઘણી મહેનત કરી—અનેક તરફડિયાં માર્યાં—લીલાને રમાડી, હસાવી, ખેલાવી,—પણ નહિ. શોકનું વાદળ તેના મુખાકાશ ઉપર એવું છવાયું હતું કે કેમે કરી તે વીખેરાયું નહોતું. જેમ જેમ વિચાર કરતો ગયો તેમ તેમ દિલ્લગીરીની સન ધણજી વધતી ગઈ—અશાંતિ વધી—ચિંતા આખા શરીરમાં પસરી ગઈ—શોકનું વાદળ ધીર રીતે છવાયું અને થોડી-કવારમાં તેની ચળકતી પ્રભાવશાલી આંખો આંસુથી ભીની થઈ.

લીલા હાથમાં હતી—અંતઃકરણમાં શોક હતો—મગજમાં કરજ કેમ મટશે એ વિચાર હતો—ચિત્ત ચક્રોળે ચઢ્યું હતું ભાનમાં ને ભાનમાં લીલાને ભૂલી ગયો—શોકની સત્તા વધી—હાથ ધુજવા લાગ્યા—નસો નખળી પડી—રૂંધે રૂંધે શોક વ્યાપી ગયો શક્તિ મંદ થઈ—દિલ ભગ્ન થયું—આશા નાશ પામી—હૃદય દુઃખી થયું—અંતઃકરણ ચીરાઈ ગયું—દિલ્લગીરીની હદ આવી અને લીલા હાથમાંથી પડી ગઈ. લીલા પડી જવાના અવાજથી નહિ પણ લીલાની કારમી ચીચીયારીથી કરજનો વિચાર કરનારો ચોંક્યો—વિચારમાળા અધૂરી મૂકી અને લીલાને જમીનપરથી ઉંચકી લઈ જાની રાખવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો પણ જાની રહી શકી નહિ. એટલામાં ગંગા દોડી આવી. પતિની આંખ ભીની હતી તે જોઈ દિલમાં દાઝી ગઈ—ઉભીને ઉભી સગગી ગઈ. લીલાના રોવા કરતાં પતિના રૂદનથી વધુ શોક પામી. લીલાને પોતાની પાસે લઈ પતિની નજીક જઈ, પતિનાં આંસુ પોતાના લુગડાના છેડાથી લૂંછી નાખી મીઠા અવાજે ખેલી.

“બહાલા ! આવી રીતે શોક કરવાથી કાંઈ વળનાર છે ! તમને મારા સમ છે, જે હવે એક પણ આંસુ પાડ્યું તો ! ” ગંગાના આ શબ્દો ધણજી લાગણીભર્યા અવાજે ખેલાયા. ગીરધરલાલે “પણ અમૃત પીધું હોય તેવી શાંતિ અને ઠંડક અને આ શબ્દોથી મળી. પણ વળી પાછી સ્થિતિ યાદ આવતાં દિલ્લગીરી વધી અને હતો તેવા થઈ ગયો.

ગંગા કંઈક વિચારમાં પડી—પતિના કરજનાજ. તેને પોતાના બહાલા ભરથારની કશાજાનક સ્થિતિ જોઈ કંઈ કંઈ થઈ જતું.

“હા—જો એ પ્રમાણે થાય તો સારું—એ ક્યારે ઉપયોગમાં આવવાનાં હતાં ? ” ગંગા મનમાં ખેલી—કંઈક હર્ષ પામી—સહેજ

શોક થયો—પણ તે નહિ જોવોજ ! પતિના દુઃખ આગળ પોતાનો શોક નજીવો જણાયો અને પતિ-પ્રેમ ઉભરાતાં અંતર આનંદથી ઉછળવા માંડ્યું.

“ વહાલા ! મારું કહ્યું માનશો ? ” ગંગા બોલી.

‘મેં તને આજ સૂધીમાં કોઈ દિવસ દુભી છે, વહાલી ? તારા એક શબ્દને મેં ખીટીશ સરકારના કાયદા જેવો ગણી માન આપ્યું છે. કહે, તારે શું કહેવું છે ?’

“ પણ તમે માનશો, ?

‘જરૂર—’

‘જો—જો પછી ? ફરી નાં જતા ?’

‘શું મારાપર વિશ્વાસ નથી ?’

‘છે.....પણ.....આપો વચન ?’

ગીરધરલાલ કંઈ સમજ્યો નહોતો—ભોળપણમાં વચન આપ્યું. ગંગાના આનંદનો અવધિ થયો—તે જીવતી સ્વર્ગમાં પહોંચી ગઈ—સ્વર્ગના સુંદર બગીચામાંના મધુર પુષ્પોની મીઠી પરાગથી ખુશી થઈ આનંદ હીડોળે હીંચકા ખાતા બુલબુલોતું મીઠું ગાયન તેના કાને સંભળાયું—શિતળ મંદ મંદ પવનની મીઠી લહરો સાથે કાંઈ સુંદર સ્વર્ગીય સ્વરો વાતાવરણમાં ખેંચાઈ આવ્યા અને આ સ્વરો ગંગાના વિચારને ટેકા આપવા લાગ્યા—તેની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા અને તેમ તેમ ગંગાનો આનંદ વધતો ગયો.

‘વહાલા ! તમે મને વચન આપ્યું છે એટલે હવે મારું કહ્યું માનવુંજ પડશે.’ ગંગા વહાલથી બોલી.

“વહાલી ! તારા પ્રેમ સાટે હું વેચાયલો છું—કહે તું શું માગે છે ?”

“શું માગું ?—હમણા માગવાનોજ વખત છે, વહાલા ? પણ તમે તે આપી શકશો ?”

ગીરધરલાલ ચૂપ રહ્યો.

“ કેમ બોલતા નથી, વહાલા ? શું હું ધરેણું માગવાની છું ? શું હું આપણી સ્થિતિ જાણતી નથી ? મારે તો કાંઈ જોઈ નથી—પણ એક ચીજ—

“ અને તે ? ”

“ તમારો નિર્મળ પ્રેમ ”—

“ તે તો તેં ક્યારનોય મેળવ્યો છે. ”

“ બસ તારે ! હુંજ ખરી સુખી છું આ જગતમાં !—પણ
પેલું વચન ? ”

“ પણ કહેની કે શું છે ? ”

ગંગાએ અત્રે આંખનો મસ્તીખોર ચાળો કર્યો અને ગીરધલા-
લને આવા દુઃખી સમયમાં પણ હસ્યા વિના ન ચાલ્યું.

“ હું આવું છું—હા ”—કહી ગંગા તે પળે ત્યાંથી ચાલી ગઇ.
થોડીજવારમાં એક દાખડો લઇ પાછી આવી. પતિના પગ નજીક
તે મૂકી ગંગા બોલી:

“ બહાલા ! જે કરજ છે તે આ વેચી પતાવો—ચિંતાનો નાશ
કરો અને હમેશ જેવા સુખી થાવ—”

ગીરધરલાલ પોતાની પત્નીની આવી દિવ્ય વર્તણૂકથી આનંદ
પામ્યો. ગંગાનું સ્ત્રી-ધન જોઇ ગીરધરલાલ કરુણાજનક અવાજે
બોલ્યો:

“ બહાલી ! આ શું ? તારું પલ્લું ! તેને હું શું કરું ? ”

“ વેચી નાખો—માગનારાને પતાવો—ચિંતાને ટાળો—સુખી થાવ
ને સુખી કરો—” ગંગા હસતી હસતી ઉત્સાહથી બોલી. પોતાના
ધરણું વેચાઇ જતાં સખીઓમાં તે બીખારી ગણાશે તેની તે
સદ્ગુણી સુંદરીને લેશભાર પણ દરકાર નહોતી. તેને મન તેનો પતિ
તે પરમેશ્વર ! પતિનું સુખ તે તેનું ! પતિની શાંતિ તે પત્નીની અને
પતિનો વૈભવ તે પતિનો હાથ પકડનારીનો ! અહા ! ઓ મા-
યાળુ સુંદરી ! તારી માયા, તારો પ્રેમ, તારું હેત, તારી ઉદારતા,
તારી લાગણી, તારી નમ્રતા, તારી મીઠાશ અને તારા એવા બીજા
અનેક સદ્ગુણો હું શી રીતે વર્ણવું ? ટૂંકમાં હું એટલુંજ કહીશ
કે એક માયાળુ અને વફાદાર પત્ની આ દુનિયાને સ્વર્ગ બનાવ-
નારી એક દેવી છે !

થોડીકવાર મૂગો રહી ગીરધરલાલ બોલ્યો.

“ બહાલી ! તારી ઉદારતા માટે તારો ઉપકાર માનું છું. મારું

હૈયું તારી આવી વર્તણુંકથી આનંદથી ઉભરાઇ જાય છે અને તારા જેવી સુશીલ પત્ની મેળવવા માટે હું મને ભાગ્યશાળી ગણું છું. પણ નહિં. હું તારાં ધરેણાં કદિ પણ વેચીશ નહીં.”

આ શબ્દો સાંભળી ગંગા અત્યંત નિરાશ થઇ.

“બહાલા !—” તે લગભગ રડી પડતાં બોલી.

“ તમે શું બોલો છો ? મારી મીલકત ? હું ક્યાં મેળવવા ગઇ હતી ? બહાલા ! આવી જુદાઈ રાખવી તમને શોભે ? મારું અને તમારું જુદું ! પતિપત્નીમાં આટલો બધો ભિન્નભાવ ? બહાલા ! હું તમારી પત્ની છું—તમારા સુખદુઃખની ભાગીદાર છું એ વાત જો તમે માનતા હોતો મારી માગણી સ્વીકારો. તમારું વચન યાદ કરો. તમારો એક મીઠો બોલ તે મારે મન મીઠા મેવા ! તમારો પવિત્ર પ્રેમ તે મારે મન રાજવૈભવ ! બહાલા ! મને ન ટવળાવો કૃપા કરી મારી અરજ સ્વીકારો અને દુઃખથી બળેલી તમારી દેહને સુખી કરો—”

ગીરધરલાલથી કાંઈ બોલાયું નહિ. તેણે પોતાની ઉદાર પ્રિયાની બક્ષીસનો મૂગો સ્વીકાર કર્યો અને અહા ! તે સમયનો ગંગાનો આનંદ ! ખચીત ! તે વખતનું તેનું હસતું ગુલાબી વદન કાંઈ બાહોશ ચીતારાની પીંછીને સુંદર ખેરાક પૂરો પાડત ?

ગીરધરલાલ કરજમુક્ત થયો. ગંગાનાં ધરેણાં વેચાયાં. સધજે આનંદ બ્યાપી રહ્યો અને તેમનું સંસારી નાવ સરળતાથી માર્ગ કાપવા લાગ્યું. જે ફેરફાર થયો તે એજ કે ગીરધરલાલ અત્યારે સ્વતંત્ર નહિ પણ પરતંત્ર થયો. ધરનો સ્વતંત્ર ધંધો જતાં પરતંત્રતા સ્વીકારવી પડી અને પંદર રૂપિયાના ન્હાના પગારમાં ગંગા જેવી શાણી પત્ની સાથે તે આનંદમાં દિવસ ગુજારતો.

પ્રકરણ ૫ મું.

દયા અને દયા યાચનારી બાળા.

She was a phantom of delight,
When first she fleamed upan my sight.

x x x x x

Her eyes as stars of twi-light fair;
Like twi-lights's too, her dusky hair.

WORDSWORTH.

પ્રેમ, પવિત્રતા અને સુન્દરતાની પૂતળી ગંગા અને ગીરધર-લાલ હવે આનંદના મહાસાગરમાં મહાલવા લાગ્યાં. ગીરધરલાલની 'ક કમાણીમાં પણ તેઓ સુખી હતાં. શ્રીમંતોની જાહોજલાલી અને દૌલતમંદોનો દૌરદમામ અહિંયા નહોતો. રાજ-મહેલમાંના ખૂની પ્રપંચો અને કાવાદાવાની અહિં બીલકૂલ હસ્તી નહોતી તેમજ ત્યાંનો અપાર વૈભવ પણ નહોતો. મોજમઝાના બનાવટી સાધનોનું નામ નિશાન નહોતું. અહિંયા તો પવિત્ર નિર્મળ પ્રેમનું સ્વચ્છ ઝરણુ હતું. અહિં સદાની મીઠી શાંતિ અને પ્રેમની મીઠાશનો અખંડ ખજનો હતો.

બહાલા વાંચક ! પ્રેમમાં-ગંગા જેવી માયાળુ સુન્દરીના સહ-વાસમાં-યુગના યુગ વીતી જાય વા તે પણ માલૂમ ન પડે અને તેથી ગીરધરલાલની જીંદગી જલદી વહી જતી તેને જણાય તો તે સ્વાભાવિકજ છે. સમય પાણીના રેલા પ્રમાણે પસાર થવા લાગ્યો. શાંતિમાં આનંદ અને સંતોષથી આ રંક યુગત્ર સ્વર્ગનું સુખ ભોગવતું. લીલા હવે વધુ સુખી થઈ. માતાપિતાનું તે રમણિય રમટકું થઈ પડી. ગીરધરલાલ ગંગાને દેવીજ ગણતો-અને તે પ્રમાણેજ તેણી સાથે વર્તતો, અને આવાં વર્તનથી અહિંયા,

“ પ્રસન્ન રહે દેવતા જ્યાં પામે સન્માન સુંદરી—”

એ મહાન મનુવાક્યનો સાક્ષાત્કાર થતો. ગીરધરલાલના ધરમાં ગંગાની સત્તા ધણી મજબૂત હતી. તેની ઇચ્છા અને એક બોલ તે ગીરધરલાલને મન સરકારી કાયદો ગણાતો !

સમય પસાર થયો. લીલા મોટી થઇ. વખત કદિપણુ કાંઈ માટે થાભે છે ? સેકન્ડ પછી મિનિટ, ઘડી અને કલાક, પહોર અને દિવસ કુદરતના ક્રમ પ્રમાણે પોતાનું કામ સપાટાખંધ કર્યે જાય છે. વર્ષોના વર્ષો અને સદીઓની સદીઓ એ નિયમ પ્રમાણે પસાર થઇ ગઈ. શાહો સીકંદર અને સીઝર, જમશીદ અને જુહાક, કંસ અને રાવણ જેવા ખળવાન શાહાનશાહો પણ વખતની મજબૂત ગતિને રોકી ન શક્યા. તેઓના વખતમાં જે દિવસ “ આજ ” તરીકે ઓળખાયો હશે તેને આજે લોકો સદીઓ પહેલાનો દિવસ ગણે છે. એજ નિયમ પ્રમાણે લગભગ ચૌદ વરસ પસાર થયાં. ગીરધરલાલે લગભગ દુહોડ દાહોકો સુખ ભોગવ્યું. એ અરસામાં કાંઈ બાળવાળેજ બન્યું નહિ. લીલા નાદાન છોકરી મટી ચૌદ વરસની સુંદર બાળા બની એટલુંજ. લીલા ગંગાની પ્રત્યક્ષ છબીજ હતી. લીલાના ચિચારો પણ ગંગા જેવાજ માયાળુ અને પ્રેમાળ હતા. ગંગાએ પોતાની સવળી મીઠા સજીવામાં ભરી. ગંગાના હાથ હેઠળ ઉછરેલી બાળકી ગંગા જેવીજ વ્હાલસોઇ બની. ગંગા કાંઈ ભણી નહોતી પણ કેળવણીના ફાયદા સમજતી અને તેથી લીલાને સંપૂર્ણ ગુજરાતી તથા થોડીક અંગ્રેજી કેળવણી મળી હતી.

સમય પાછો ફેરવાયો. કાળચક્રી એક ઝપટ ગીરધરલાલને પાછી લાગી. જે સૂર્ય મધ્યાહ્નકાળે પુર્ણોત્તિ પામી અતિ કઠોર-
 • તાથી તપે છે તે અસ્ત થવાનો વખત નજીક આવે છે તેથીજ. સરિતા પ્રિયાના સમાગમથી ભરતી વખતે જે મહાસાગર પ્રેમની મસ્તીથી દિવાનો બની ઉઠાળા મારે છે તેજ સાગરદેવની ગતિ ઝોટ વેળા ધીમી પડે છે. રેંટનું ઘડિયું ભરાય છે ને ઠલવાય છે. સુખ પછી દુઃખ અને દુઃખ પછી સુખ આવે છે. ઇશ્વરના આ મહાન નિયમ પ્રમાણે અનેક પરિવર્તનો થયાં છે, થાય છે અને થશે.

પડતી સઘળાને આવે છે અને મનુષ્ય જીંદગીરૂપી વાડીમાં સદ્ગુણરૂપી સુગંધી પુષ્પોની મીઠી પરાગ ફેલાવવા માટે તેની ખાસ આવશ્યકતા છે એમ અમારું માનવું છે. જે ડહાપણ વયથી નથી આવતું તે પડતી અને ગરિબાઇના જૂલમ સહેવાથી આવે છે. જે મનુષ્ય પડતીમાંથી પસાર થઇ તેમાં સુખ અને સંતોષ માની પોતાના અંતઃયરણની સ્થિરતા જળવી રાખે, તેજ મનુષ્ય પોતાની જીંદગીના

મહાન મનોરથો સાધી શકે છે અને તેમ કરી પોતાની જીંદગીને વધુ જીવકાવી શકે છે. દુનિયાની તવારીખ તરફ નજર કરતાં માણસ પડે છે કે જગતમાં પોતાની વિદ્વતા, શૂરવીરતા યા એવા અનેક સફળ્યો માટે પ્રખ્યાત થઈ ગયેલા ધણા મહાન નરો ગરિબીમાં જ જનમ્યા હતા અને તેમની જીવકતી જીંદગીના મહાન મંત્રો ગરિબીમાં જ ધડાયા હતા.

પડતીની વેદના ધણીજ કાતીલ હોય છે. પડતીના વખતમાં જે માણસને સંગિતકળા ધણીજ વહાલી લાગતી હોય તેજ માણસને તેજ સંગિત એક કાગડાના કર્કશ અવાજ જેવું ઘેરો લાગે છે. જે મનુષ્ય પોતાની જીંદગીની સફળતા સુન્દરીઓનાં મીઠાં રનેહનાં ઝરણાંની મીઠાશ ચાખવામાં માનતો હોય તેજ માણસને તેની પડતીના વખતમાં તેજ સુન્દરીઓ, તેમની રનેહભરી વાણી, તેમની આંખોની મસ્તી અને તેમનું મોહક રૂપ એ સધળું તદ્દન અરૂચીકર થઈ પડે છે.

ગીરધરલાલની પડતી આવી. તેને માથે દુઃખનું વાદળ ઘેરાયું— તૂટી પડ્યું. સુરતમાં ત્રાસદાયક મરકી ફાટી નીકળી. આ નવા રોગથી સધળાં કંપી દેઠ્યાં. જરા જરા વારમાં ડરવા લાગ્યા. આખું સુરત લગભગ ખાલી થઈ ગયું. અનેક મનુષ્યો પ્લેગની ભયંકર માંદગીમાં સપડાયા. આ દુષ્ટ રોગે સધળે પોતાની સત્તા જમાવી દીધી. ખરેખર, સુરતમાં ફાટેલી આ ત્રાસદાયક મરકી એક ભયંકર કાપ જેવી થઈ પડી.

ગીરધરલાલ ગરિબ હતો. પંદર રૂપિયામાં કરકસરથી નિર્વાહ કરતો હતો. સુરત પ્લેગમાં સપડાયું અને તેનો શેઠ દુકાન બંધ કરી બહારગામ ચાલ્યો ગયો. ગીરધરલાલની કમાણી બંધ પડી. ચિંતા વધી. મરકીએ ભયંકર રૂપ લીધું. અસંખ્ય માણસો દરરોજ ગરણુશરણ થવા લાગ્યાં. બહારગામમાં તેનું કોઈ સગું નહોતું. પ્લેગથી ડર્યો. બહારગામ જવા વિચાર કર્યો પણ જવું ક્યાં એ સવાલ નજર આગળ કૂર રાક્ષસ કરતાં પણ વધુ ભયંકર જણાયો. ગરિબ કુટુંબો જેમ તેમ ગુજરાન કરતાં હોય તેમાં આવી કુદરતી આફત આવે, ખર્ચ વધે, કમાણી બંધ થાય અને એવા વખતે નાદાન અને નબળા અંતઃકરણનાં માણસો આડો

રસ્તો લઇ લે—નાહિમ્મત થઇ અકાળે જીંદગીનો અંત લાવે તો તે તદ્દન અસંભવિત નથી. આ કારણે અનેક જીવો—સારી આશા આપતા જીવો—પૂરા પ્રકારના વિના—ગરિબાઇના જૂલમથી પાયમાલ થયાં હશે અને અનેક કુમળી કળીઓ મુકલેસીના ઉંદા ધમધમતા તાપથી બળી જતી હશે તેનો કોણ દિસામ રાખે છે ? સંસાર સાગરના તળિયામાં ધણી હીરા પડેલાં છે તેને શોધી કાઢવાની દરકાર કરવામાં ન આવે અને તેથી દેશની ઉન્નાત કંઈક અંશે દૂર જતી હોય તો તે તદ્દન અસંભવિત તો નજ ગણાય.

સુરત છોડવાના, ક્યાં જવું એ વિચારમાં, બેચાર દિવસ પસાર થયા. ગીરધરલાલ અંતઃકરણનો નખજો હતો. મરડીની માંદગી ધણી લયંકર હતી. મરડીથી ડર્યો. “ માણસને તાવ આવે—ગાંઠ નીકળે—કાંઈ ગાંડુ ઘેલું બધું અને મરી જાય—” એવું લોકોને ઘોડેથી સાંભળી ત્રાસી ગયો હતો. જરા જરા વારમાં બગલ અને સાથળ ઉપર હાથ મૂકી “ પોતાને ગાંઠ તો નથી નીકળી ” તેની તપાસ રાખતો. રખેને તે મરી જાય એવો ભય પેદા થતો અને અફમોસ ! આ શું ? અરેરે ! ગરિબ બિચારો ગીરધરલાલ પ્લેગની લયંકર માંદગીમાં સપડાયો—યમરાજના ઝાલિમ દૂતોના મજબૂત પંઝામાં ઝલાયો. દુષ્ટ મરડીના અસહ્ય દુઃખથી તન્કડિયાં મારવા લાગ્યો. તાવની જીમમાં ગમે તેમ લવારો કરવા લાગ્યો. અને એ રીતે ગંગા અને લીલાનો પાલનદાર, તે બે કામળ કળીઓને કચડાતી મૂકી, આ દુનિયા તજી બીજી દુનિયામાં જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો.

લીલા અને ગંગા ગીરધરલાલની પચારી નજીક ગરિબડાં મ્હોડે એસી તેની સારવાર કરતી. સ્થિતિ એવી ન્હોતી કે ખાનગી ડૉક્ટરને બોલાવી શકે. ધર્માદા દવાખાનાનો લાભ લેવા વિચાર કર્યો. એક સખા શ્રીમંતની ઉદારતાથી હરીપરામાંજ એક દવાખાનું ચાલતું હતું. લીલા ત્યાં ગઇ અને ડૉક્ટરને પોતાને ત્યાં પધારવા વિનંતી કરી. આ દવાખાનાના સ્થાપકે ડૉક્ટરને “ વીઝીટીંગ શી ” લેવાની પથ્થુ મનાઈ કરી હતી. તેથી લીલા તેને અકારી લાગી. તેજ વેળા એક શ્રીમંત યુવાન તેને તેડવા આવ્યો. તે લલકારમાં હતો. ડૉક્ટર મહેતા તેને ઓળખતો હતો.

“ ડૉક્ટર ! મારા ‘ ક્ષાધર ’ ની હાલત ઘણી ગંભીર છે અને ઑપરેશન ’ કરવામાં તમારી સલાહની જરૂર છે; માટે મહેરબાની કરી મારી સાથે આવો. ”

લક્ષ્મીના લાલચુ, માણસાઈ લાગણી વગરના, પથર જેવા કઠોર દીક્ષના ડૉક્ટરે લીલા અને પેલા યુવાનની તુલના કરી. લીલા પહેલી આવી હતી. ધર્માદા દવાખાનું હોવાથી પ્રથમ હક લીલાનો હતો; છતાં દુનિયાની આ લાગણી વગરની સપાટીપર આવા હકો ખ્યાનમાં લેવાતા નથી. પેલો યુવાન-સુરતના કરોડપતિનો એકનો એક પુત્ર હતો. અને તેની પાસેથી સારી રકમ મળવાની ડૉક્ટરને આશા હતી.

“ આવો, આવું છું. ” કહી દયાનો ડોળ ધાલનાર ડૉક્ટર સાહેબ ઉઠ્યા. લીલાને કાંઈ જવાબ પણ ન આપ્યો. આવા વર્તનથી દયા યાચનારીના જીગરમાં ભયંકર આઘાત થયો. લીલા સરમાળ હતી, રાંક હતી, લાચાર હતી, કાંઈ બોલી શકી નહિ, પણ ‘ રડું રડું ’ થઈ ગઈ. અરેરે ! હું ગરિબ છું તેથી મારી અરજ ન સ્વીકારાઈ, ગરિબોની જીંદગીજ નકામી—નિષ્પયોગી—એમ થયું. અને અંતે તેની કાળી મોહક આંખોને આંસુનું એક ટીપું સારવાની ફરજ પડી.

“ ડૉક્ટર સાહેબ ! ” પોતાની સઘળા હિમ્મત એકઠી કરી, લીલા બોલી.

“ મારા પિતા મરણપચારીએ છે. મરડીના અસહ્ય દુઃખથી ટવળે છે માટે મહેરબાની કરી આપ આવી જાવ તો આપનો મોટો ઉપકાર—” દયામણા સ્વરે લીલા આટલું જેમનેમ બોલી શકી.

આ સમયે પેલા યુવાનની લીલાની ગરિબડી લીલાપર પડીનજર દયા જનક વિનંતીથી તેનું હૃદય પીગળા ગયું અને લીલા માટે તેજ ક્ષણે “ દયા ” ઉત્પન્ન થઈ. બન્નેની આંખો મળી નહોતી, બન્ને વચ્ચે કાંઈ જાતની ઓળખાણ નહોતી, છતાં યુવાને બાળાને સહાય કરવાનો હઠ નિશ્ચય કર્યો કારણ કે દયાળુ મનુષ્યને આવી વેળાએ ઓળખાણની જરૂર હોતી નથી. તે તેને સહાય કરવાના વિચારમાં પડ્યો એટલામાં ડૉક્ટર સાહેબ બોલ્યા.

“भाभा ! आप क्या रहेछा ?” रमाशान्ते पूछ्य.

“ છોકરી ! તારા બાપને જોવા હું પાછી આવીશ. ”

“ પણ સાહેબ !.....”

લીલાનું વાક્ય પૂરું થઇ શક્યું નહિ.

“ છોકરી ! ઘણો દિલગીર છું કે તારે ત્યાં આવવા અત્યારે હું અશક્ત છું. મહારી તારા તરફ અને સર્વે ગરિબો તરફ સં-પૂર્ણ દિલસોજી છે પણ મહારે ઘણું અગત્યનું આપરેશન કરવાનું હોવાથી લાચાર !—”

આવા પ્રકારની ‘દિલગીરી’ને દિલગીરી કહેવી કે ‘કઠોર લા-ગણી, તે અમે સમજી શકતા નથી. ડૉક્ટરની લાગણી યુવાન કળી ગયો અને શોક પામ્યો. લીલાના તરફ દયાભરી નજરે જોયું. લીલા એક ખૂણામાં સોડિયો વાળો દયામણા મેહાંએ ઉભી હતી. યુવાનની દષ્ટિ લીલાપર પડતાં ‘તમે મને સહાય કરો.’ એવું તે જાણે ખોલતી હોય—માગતી હોય એવું યુવાનને લાગ્યું અને તેજ દાણે યુવાનના હૃદયપટ ઉપર કોઇ દૈવી ચિત્ર આલેખાયું. બાળાને સહાય કરવાની વૃત્તિ થતાં, લીલા માટે યુવાનના હૃદયમાં કોઇ અનિર્વચનીય દયાળુ ભાવના ઉત્પન્ન થઇ, અને જગત-ઉદ્ધાનની આ મનોહર કળીને એકી ટસે નીહાળવામાં તે તદ્દન લીન થઇ ગયો.

“ ચાલો, મી. રમાકાન્ત ! ” ડૉક્ટર બોલ્યો.

રમાકાન્ત સમાધિમાંથી જાગ્યો. શું કરવું તે સૂઝ્યું નહિ. એક બાજુ તેનો પિતા ગંભીર માંદગી ભોગવતો હતો અને બીજી બાજુ લીલાની કરૂણાજનક સ્થિતિ માટે શોક થતો હતો—લીલાને સહાય કરવાનું મન થતું—લીલાનું શુદ્ધ નિર્મળ મુખચન્દ્ર તેને લો-હયુગ્મક જેમ લોખંડને ખેંચે તેમ ખેંચતું અને એ અજબ આ-કર્ષણે તેના હૃદયસાગરને ખળભળાવી મૂક્યો.

“ બાળા ! આપ ક્યાં રહો છો ? ” રમાકાન્તે પૂછ્યું.

“ ભવાનીના વડ આગળ. ” લીલા બોલી—શરમથી જેમ તેમ બોલી અને આશ્ચર્ય પામી. ડૉક્ટરની કઠોરતાથી ચીરાઇ ગયલાં હૃદયમાં રમાકાન્તના બોલોએ આશા ઉત્પન્ન કરી. “ આપ ક્યાં રહો છો ? ” એ બોલોમાં કાંઇ અજબ દયા, અપાર માયા અને નીઃસીમ લાગણી જણાઇ, લીલા હજી નાદાન હતી; પણ ડૉક્ટરની

ઠોરતા અને યુવાનની કામળ લાગણીવાળી વાણીમાંનો તદ્દાવત ખાળા સમજી શકી અને યુવાન માટે માન પેદા થતાં તેના તરફ ઉપકારભરી આંખોએ વિપક્ષ જોઈ રહી,

“ખાળા ! ડૉક્ટર સાહેબ સાથે હું તમારે ત્યાં આવીશ. ”
લીલાના આનંદની હદ આવી.

“આપનો મોટો આભાર ! ” બોલવા ગઈ પણ ચોખ્ખું બોલી શકી નહી.

“આહા ! કેવો બલો ? કેવું ઉમદા હૃદય ?” લીલા પોતાના અન્તર સાથ વાત કરવા લાગી.

“ચાલો ડૉક્ટર સાહેબ ! જરા “લેટ ” થશે પણ બિચારા ગરિબનું દુઃખ જશે. થેંક ગોડ ! આપણે એક ગરિબને ઉપયોગી થઈ પડીશું. ચાલો, ઉતાવળ કરો. ”

‘અહા ! કેવું ઉદાર અન્તઃકરણ ? પરમાર્થ માટે ફેટલી બધી કાળજી ? પારકાનાં દુઃખ આગળ પોતાના દુઃખની ફેટલી બધી બે પરવાઈ ?’ લીલા મનમાં બબડી.

યુવાનના વર્તનથી ડો. મહેતાને ભોંય ભારી પડી ગઈ. મુઝે મ્હોટેજ તેણે ચાલવા માંડ્યું, સર્વ ગીરધરલાલને ઘેર આવ્યાં. ડૉક્ટરે તેની નાડ તથા ગાંઠ જોઈ અને મ્હોં મરડ્યું. લીલાના તથા ગંગાના પેટમાં ફાળ પડી.

“હોપલેસ કેસ !” ડૉક્ટર સાહેબ બોલ્યા,

“ધી ડેથ ઇઝ નીઅર !—” આ શબ્દો બોલતા ડૉક્ટરના લાગણી વગરના અન્તઃકરણને સહેજ પણ લાગ્યું નહિ. પણ તે સાંભળનારાના જીવરના ચીરા થઈ ગયા. આવા ચીરાની ડૉક્ટર સાહેબને લાગણી તેમજ દરકાર નહોતી—સખ્તાઈનો તો તેમણે જ મજરો રાખ્યો હતો !

“કોઈ પણ ઉપાય ! ડૉક્ટર !—” રમાકાન્તે ગગળતા અવાજે કહ્યું.

“આઈ વીલ ટ્રાઈ માર્ષમેસ્ટ મી. રમાકાન્ત !” કહી દવા ચીતરી આપી, તે દવા દવાખાનામાંથી કમ્પાઉન્ડર પાસેથી લઈ આવવા કહી ડૉક્ટર સાહેબ પોતાની ફરજમાંથી મુક્ત થયા.

યુવાન પણ જવા તૈયાર થયો, લીલાએ મૂગા મૂગા કાંઈ બેદી બાષામાં ઉપકારભરી આંખોએ તેનો આભાર માન્યો અને રમાકાન્તના હૃદયમાં જ્વાલ ઉભરાયું.

ગંગાને સંબોધી તે બોલ્યો.

“કાકી ! કાંઈ પણ વાતે મજાશો નહિ. મને તમારો પુત્ર-જ મળુજો. ”

“ભાઈ ! તમારો ઉપકાર—”

“ઉપકાર ! છટ છટ !! એમાં ઉપકાર જેવું કશું છેજ નહિ. મનુષ્ય માત્રને યતની સહાય કરવી એ દરેક માણસાઈ લાગણીવાળા સખસની ફરજજ છે. હાલમાં મને અવકાશ નથી, મારા પિતા મરણ પથારીએ છે. મને નિરાશ કરશો નહિ. કૃપા કરી આ દસ રૂપિયા તમારી પાસે રાખો. ” દસ રૂપિયાની નોટ ગંગાને આપવા હાથ લાંબો કરી રમાકાન્ત બોલ્યો.

“ભાઈ—”

“કાકી ! મને આગ્રહ કરવાનો વખત નથી. હું કાંઈજ આપતો નથી. મહેરબાની કરી મને વધુ ના ટવળાવો. ”

ગંગાએ તેની બેટનો સ્વીકાર કર્યો અને રમાકાન્ત ડોક્ટરને લઈ લીલા તરફ એક પ્રેમભરી નજર ફેંકી ચોતાને ઘેર જવા તૈયાર થયો. લીલા તો આ યુવાનને જોઈ કાંઈ અજબ લાગણી અનુભવતી. તેની ઉદારતાનો, તેની બીની લાગણીનો અને તેના મીઠા બોલોનો વિચાર કરતી નવા વાતાવરણમાં મહાસલા માટે કાંઈ નવીજ ધૂન અનુભવતી, કંઈ કંઈ સ્વપ્ના જેવા લાગી.

પ્રકરણ ૬ હું.

મૃત્યુ !

“Leaves have their time to fall,
“And flowers to wither at the north wind’s
breath:

“And stars to set: but, oh !
“ Thou hast all seasons for thine,
“ O Death ! ”

વીધિના કંઈ નિયત સમયે પત્ર ખરેતા જણાય;
પુષ્પો પણ કંઈ સમય આવ્યે ઝટ કરમાઈ જાય;
નિર્મ્યો છે કંઈ સમય વીધિએ તારલા અસ્ત કરવા;
મૃત્યુ ! તારો સમય વીધિએ કેમ નીર્મ્યો હશે ના ?

ચન્દ્ર

અરે ! દુનિયા ! દુનિયા ! તને કોણ જીતી ગયું છે ? તારા
જૂદા જૂદા રંગો સાથે રમત કરીને, તારી સપાટીપરના વિધ વિધ
રંગોના સરોવરમાં ન્હાવા પડીને, કોણ રંગાયા વિના રહ્યું છે ?
હજારો ઋષીમુનીઓ ગમે તેવા કઠણ તપો કરવા છતાં પણ કુદ-
રતના ગહન બેદોનો ભરમ ઉઠેલી ન શક્યા તો મનુષ્ય જાતની
શી સત્તા કે તે પેદા કરનાર સર્વ શક્તિમાન પિતાની ગહનતા
જાણી શકે ? જગત્માં સાથે રહેવું, કુદરતે રચેલી રંગભૂમિ ઉપર
સાથે મળી ભાગ લેજવો, પ્રકાશિત દિનકરના તેજસ્વી કિરણો પૃથ્વી
ઉપર પથરાતાં તુરતજ એક બીજના સમાજમમાં આવવું અને તેમ
છતાં માણસજાતમાં-આ દ્વાની દુનિયામાં-એક બીજ વચ્ચે ફેટલો
બધો તકાવત ? એક બીજના જીવો વચ્ચે ફેટલું લાંબુ છેડું ?
દૌરંગી દુનિયાના નાશવંત અને દ્વાની સુખો તથા જાહોજલાલી
માટે ફેટલો બધો પ્રપંચ ? શ્રીમંતો અને ગરિબો વચ્ચે ફેટલો
બધો તકાવત ? સઘળા એકજ પિતાના બાળક છે. ગરિબો દુઃખી
અને શ્રીમંતો સુખી-પણ જગત્ ગરિબોને-દુઃખીઓને દિશાસો

દેવાને બદલે ગરિબો હલકા, પાપી, નીચ અને અધમ વૃત્તિના હોય તેમ તેમના તરફ તિરસ્કાર બતાવે, અને દરેક શ્રીમંતો સદ્ગુણ પવિત્રતા, નીતિ અને સદાચારનાજ પૂતળા હોય તેમ તેમને માન આપે એ કેટલું બધું દિલગીરી લેરેલું ? મહાન પુરુષો કહી ગયા છે—અને તે સાચુંજ લખી ગયા છે કે—સઘળા ગરિબો પાપી હોતા નથી તેમ સઘળા શ્રીમંતો દૈવી આચારવિચારના અને નીતિના નમુના રૂપ હોતા નથી ! ઉલટું કેટલીકવાર દૌલતમંદો પોતાની દૌલતના ગુમાન અને તવંગરાઈની ટહેંકરાઈને લોધે ધણા નીચ રસ્તા તરફ ઢળી પડે છે, અને તવારીખના અબ્યાસીને કહેવાની જરૂર નથી કે દુનિયામાં જે જે નીચ અને જૂલમી કામો થયાં છે અને જે નીચતાથી જગતના ઇતિહાસના પાના કાળા રંગે રંગાયા છે તે દૌલત અને સત્તાના લોભને માટેજ !—શ્રીમંતોમાં પણ ધણા દયાળુ નરો હોય છે અને ગરિબોમાં અસાધારણ કંગાળ્યતને લીધે નાસ્તીક વિચારોને શરણ થઈ કોઈ બદમાસી પણ કરે તેથી એ બન્ને વર્ગને નીંદવા બેઠતા નથી.

કોઈ સખી શ્રીમંતની દયા અને સખાવતપર જીવતો, ઇચ્છે તો સ્વાર્થ સાધવા સાથે પરમાર્થ કરી શકે એવો, લક્ષ્મીનો પુજારી ડૉક્ટર મહેતા પેલા શ્રીમંત યુવાન રમાકાન્તના આવવાથી ગરિબડી લીલાને તરછોડી, નિરાશ કરી, ગેરબનસાફ કરી, તેના કામળ હૃદયને ચીરી નાખી, તેને કાંઈ પણ જવાબ આપવાની મહેનત લીધા વિના ચાલી જતો હતો. શું ધર્મદા દવાખાનામાં યા કોઈપણ પરમાર્થી સંસ્થામાં આવુંજ અંધેર ચાલતું હશે ? જે આવીજ વ્યવસ્થા સઘળે હોય, રંક કરતાં તવંગરનેજ આવા ખાતામાં વધુ માન મળતું હોય તો તેને, “ધર્મદા” નામ આપવું યોગ્ય ગણાય ખરું ? શું તેના સ્થાપકની અંતરની ઇચ્છા આવાં વર્તનથી પાર પડેલી ગણાય ખરી ?

પત્થર પણ પીગળે એવા લીલાના કણ્ઠજનક શબ્દોથી—વિલાપથી રાક્ષસી જીગરના ડૉક્ટરને જરા પણ દયા ન આવી અને જે રમાકાન્ત લીલાનો સહાયક ન થાત તો તે દુઃખો અને નિરાધાર બાળાની શી દશા થાત તેની કલ્પના કરવી સહેલ છે.

ગીરધરલાલ મોતના—ઝાલિમ મોતના મ્હોમાં હતો. આથી ગંગા અને લીલા દિલગીર હતાં—દુઃખ દરિયામાં તણાતાં હતાં—અ-

ધારા ગારમાં ગોથા ખાતાં હતાં. જાણે આખું જગતજ બળી જતું હોય, જાણે દુનિયાનો નાશ દરિયામાંથી ડોકિયાં કરતો હોય એવું તેમને લાગતું. તેમનો પાલનહાર—તેમના માથાનું છત્ર—તેમનો જીવનહાર—તેમને છેલ્લાં પ્રણામ કરી અખડ શાંતિ મેળવવા જવાની તૈયારી કરતો હતો અને તેથી આ દુઃખી મા-દીકરીના મુખાકાશ ઉપર શોકનાં કાળાં વાદળાંઓ છવાયાં હતાં ! તેમને તેમની જાંઘડીની પરવાહ નહોતી. જો અત્યારે ગીરધરલાલ મોતના મ્હોંમાંથી બચે તો તેના જીવન માટે ગંગા અને લીલા પોતાનો પ્રાણ આપવા તૈયાર થાય ! તેઓ દુઃખને લીધે એવી ડરી ગઇ હતી કે તેમને તેમની દેહતું—ખાવા પીવાનું—કશાનું જાન રહ્યું નહોતું.

લીલા આ કારણે અધઃખેલાન જેવી થઈ હતી. ગંગા તો જીવતીજ મરી ગઇ હતી. તેની મોહક સુંદરતા તેના બહાલા જરથારની માંઘડીથી નાશ પામી ! આખો દિવસ તેનાં નયનો અશ્રુપૂર્ણ રહેતાં; અને આ રીતે કંગાળ્યતની જલમ સત્તા આ અરિય કુટુંબમાં નાશકારક નીવડી.

રમાકાન્ત લીલાની દયાજનક સ્થિતિથી તેને સહાય કરવા લલચાવે. હૉસ્પિટલમાં જ્યારે તેણે લીલાને જોઇ ત્યારે તેના હૃદયમાં તેને માટે ફક્ત શુદ્ધ દયાજી ઉત્પન્ન થઇ. પણ આ ‘દયા’ તું હવે પરિવર્તન થયું. લીલાને નીહાળી નીહાળીને, તેની મનોહર અપસરાને શરમાવે એવી સુંદરતા જોઈ જોઇને, તથા તેની નરમાશ મમતા અને માયાળુ સ્વભાવ જોઇને આ દયા વિશુદ્ધ સ્નેહમાં ફેરવાઇ ગઇ. તે લીલાના રૂપથી, ગુણથી, સુંદરતાથી અને નરમાશથી મોહિત થયો—લીલાને એકી ટસે જોવાની એક સેકન્ડ દિમ્મત કરી શક્યો—લીલા તેને પોતા તરફ ખેંચતી—કોઇ અજબ દૈવી શક્તિથી—જેમ હોદયુષ્યક લોખંડને ખેંચે તેમ ખેંચતી અને તેની કાળા મોહક આંખો રમાકાન્તને જાણે પોતાનો થવા વીનવતી હોયની તેથી લાગતી. તેની સુંદર કાળા આંખોમાંજ કાંઇ અજબ જેવું જાદુ હતું ! અને આ જાદુવાળા જાદુગર સુંદરીમાં રમાકાન્તને અજબ શક્તિ, દૈવી પ્રેમ, અને દિવ્ય માયા જણાઇ !

લીલાને કોઇ ખૂબી લાપામાં સાન કરી, ગંગાને દિલાસો દઇ, ગીરધરલાલની સ્થિતિ જોઇ રમાકાન્તે પોતાને ઘેર જવાનું ચોક્કસ

વિચાર્યું. તે જવા તૈયાર તો થયો પણ જઈ શક્યો નહિ. તેના પગોએ ઊપડવા આનાકાની કરી. લીલા તરફ જોવાનું મન થયું—જોયું—નયને નયન મળ્યાં—બન્નેની આંખો મળતાં બન્નેનાં જીભરે એક બીજને ભેટ્યાં—બન્નેને એક પણ અજબ અનુભવ થયો—બન્નેના હૃદયતાર કંપ્યા અને જે કામ યુગના યુગ વહી જતાં ન થાય તે આ એક પણના આંખના મીલનથી થઈ ગયું. બન્ને એક બીજ સામે વધુવાર જોઈ ન શક્યાં. પણ પ્રેમના ગહન વિષયના તેઓ એક પણમાંજ અધ્યાસી બની ગયાં ! બંનેના હૃદય સામ-સામા ભેટવા માટે આતુર બન્યાં. બંનેને એકમેક માટે માન અને પ્રીતિ ઉપજી અને છતાં આવો અગત્યનો પાઠ તેઓ એક શબ્દ પણ જોડ્યા સિવાય બણ્યાં !

આ પછે ડૉક્ટરે રમાકાન્તને ગાડીમાં બેસવા કહ્યું. રમાકાન્ત વિચારનિદ્રામાંથી જાગ્રત થયો. સ્નેહ સમાધિ તજી દીધી. ગાડીમાં બેઠો. ડૉક્ટર સાથે વાતમાં પડ્યો. પોતાના પિતાની સ્થિતિ ફેરી હશે એ વિચાર પણ આવ્યો. ચિંતા પણ થઈ. આંખ આગળ લીલાની સુંદર મૂર્તિ હતી. ગંગાનું ગરિબડું વદન અને ગીન્ધરલાલની માંદગીની ભયંકરતા સ્મૃતિમાં તાજી થઈ. પોતે એક રંક કુટુંબને સહાય કરવા, બળ્લે નિરાધાર જીવોના પાલનહારને બચાવવા ગયે હતા એ વિચારથી સહેજ સંતોષ થયો. ગાડી પૂર ઝડપથી દોડતી. ડૉક્ટર કંઈ કંઈ વાત કરવા માગતો પણ લીલાનો તથા લીલાના પ્રેમનો વિચાર કરનારાને ડૉક્ટરની વાતમાં રસ પડતો નહિ. અને તેથી ડૉક્ટર સાહેબને તેમની સધળી વાતોના જવાબમાં રમાકાન્ત તરફથી 'ના' અને 'હા'ના સૂચન તરીકે રમાકાન્ત ડોકું હલાવે તેથીજ સંતોષ માનવાની ફરજ પડતી. તેના સધળા વિચાર લીલા વિષેનાજ હતા. તેનું મન લીલા તરફજ ખેંચાયલું રહ્યું. તેનું અંતર લીલાનોજ શમાશ કરી શકતું. આંખો લીલાનેજ જોઈ શકતી. લીલાને જોવાથી આજ સૂધીમાં કદી ન જોયલું, ન અનુભવેલું, બાવીસ વર્ષની વયમાં જેનો સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહોતો એવું, મદનરાજનું કંઈક અજબ મસ્તીવાળું દૈવી ગાન સાંભળ્યું !

અંતે ગાડી અટકી. તાપી નદીના રમણિય કિનારાપર આવેલા બધા રાજ્ય મહાલય જેવા “લક્ષ્મીજીવન” બંગલા આગળ તેઓ

હિતર્યા દરવાજે ઓળંગી અંદર ગયા; તે પણુ રમાકાન્ત સ્થીર થયો નહિ. મનને સમજવવા બહુ પ્રયત્ન કર્યાં પણુ સમજ્યું નહિ. કોઈ પોતાની બેચેન સ્થિતિ કળી જશે એ વાતની ચિંતા થઈ પણુ હવે ઝાઝી દરકાર ન રહી. ડૉક્ટરને લઈ તે પોતાના પિતાની મરણ પથારી નજીક ગયો; ત્યાં અનેક માણસો માંદા પુરૂષની આસપાસ વીંટાઈ વળ્યાં હતાં. કોઈ એક શબ્દ પણુ બોલતું નહોતું. સઘળે પૂર ગંભીરતા, શાંતિ અને શોક પથરાયલાં હતાં ! દરેકના મુખ ઉપર ગંભીરતા સ્પષ્ટ જણાઈ આવતી હતી. એક ઇસારાથી પાણીની જબ્બાએ દૂધ હાજર કરવાની સઘળા કાળજી રાખતા મરવા સૂતેલા શ્રીમંતની છેલ્લી ઇચ્છા પાર પાડવા સઘળા તત્પર રહેતા-એ ચાર ડૉક્ટરો પણુ હાજર હતા-ડૉ. મહેતાની સજાહની ખાસ જરૂર હતી તે પણુ આવી પહોંચ્યો અને પાંચ ડૉક્ટરોએ મસક્ત કરી સુરતના પ્રતિષ્ઠિત જગીરદાર નિર્મળકાન્તને ઓપરેશન કરવાનો વિચાર કર્યો. નિર્મળકાન્ત પણુ પ્લેગની દુષ્ટ માંદગીથી પીડાતા હતા. તેમની માંદગી ઘણીજ ભયંકર હતી-પ્લેગના દુષ્ટ રોગે તેમની જીંદગીપર પોતાની સઘળા શક્તિ સાથે હુમલો કર્યો હતો !

સઘળાં જ્યારે જગીરદાર નિર્મળકાન્તની જીંદગી વિષે વિચાર કરવામાં રોકાયાં હતાં ત્યારે તેમનો પુત્ર રમાકાન્ત કાંઈ અજબ ખ્યાલમાં મસ્ત હતો. તે ત્યાં હાજર હતો પણુ તેનું હૃદય કોઈ અન્ય સ્થળે વિહાર કરતું હતું. પિતાનો છેલ્લી ધરીની દુઃખદાયી સ્થિતિથી જોકે તેનું અંતર કપાઈ જતું હતું, જોકે તેના કામળ અંતઃકરણપર પિતાની માંદગીએ-પિતાના દુઃખે ભયંકર આઘાત કર્યો હતો. છતાં તેને ગીરધરલાલની માંદગી ઘણી સાલતી-રમાકાન્તનું જીગર મનુષ્યનું નહિ પણુ દૈવી હતું.

“મારા પિતાની સારવાર કરનાર સેંકડો માણસો છે-પાંચ પાંચ ડૉક્ટરો; અને ત્યાં હાય ! તે ગરિબની ઝુંપડીમાં કોઈ નથી-ફક્ત તે નિરાધાર મા દીકરી-ઓ પ્રભુ ! તેમને બચાવ-તેમને સુખી કર-ગીરધરલાલને સાબો કર-” રમાકાન્ત પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો પણુ એવી પ્રાર્થના કરનારને ખચર ન રહી કે આવી પ્રાર્થના તુરતાતુરત સાંભળવામાં આવતી નથી. દુનિયાનું યંત્ર ચલાવનાર મહાન ઈશ્વરે-જગતના વિશાળ સંચામાં કયો સાંચો

તૂટી ગયો છે યા બગડી ગયો છે તે જાણવાની તુરતાતુરત ઝાઝી દરકાર કરતો નથી. રમાકાન્ને અસાધારણ દુઃખમાં સખડતાં લીલા અને ગંગા જેવા કામળ ફૂલોને નજરે જોયાં-જોતાંજ દાઝી ગયો-આવાં કેટલાં કામળ ફૂલો મારા ગરીબ દેશમાં કંગાળ્યતની ગરમીથી બળી જતાં હશે એવો ખ્યાલ આવતાં દુઃખી થયો અને દેશ માટે-દેશના દુઃખીઓ માટે અસાધારણ દયા અને દિલસોજી ધરાવનાર રમાકાંતને જગતના પિતાની આવી વર્તણૂકથી જગત્પર વૈરાગ્ય આવ્યો. દુનિયાની ધાતડી સપાટીપર ગરીબોને કેવો ગેરબન્સાઈ થાય છે તે તેણે ડૉ. મહેતાના દવાખાનામાં પ્રત્યક્ષ અનુભવ્યું હતું અને તેથી તેના ધનસાક્ષી જીગરની બીની લાગણીઓએ તેની સામે બંડ ઉઠાવ્યું.

“ We brought nothing into this world and it is certain we can carry nothing ont. ”

તે બખડ્યો. અંગ્રેજ લેખકની માન્યતા તેને સાચી જણાઈ.

“ અફસોસ ! જો હું ગરિબ હોત અને લીલા શ્રીમંત હોત તો ડૉક્ટર મારા તરફ કેવું વર્તન અદાવત ? ધીકાર-શેમ-શેમ-”

રમાકાન્ત ડૉક્ટરની વર્તણૂક માટે શોક કરવા લાગ્યો. ગરિબાઈ અને શ્રીમંતાઈની સરખામણી કરવા લાગ્યો. રમાકાન્ત જેવો કરોડપતિ આ તદાવત સમજે અને શોક કરી ગરિબો તરફ દયા રાખવાનો નિશ્ચય કરે પણ ધાંધલિયા જગતને તો તેવી કલ્પના પણ આવવી મુશ્કેલ છે. “ જગતમાં મારું ને મારા પુત્રીઆતું બહુ થાય એટલે ગંગા નાલા, ” “હું અલી ને અલીનો કીકા સુખી એટલે જગત સુખી, ” “કીકાને પરણાવ્યો અને નાની વહુ ધરમાં આવી એટલે જગ જત્યા, ” “ આખું જગત જહાનમમાં જાય પણ મેરી અધેલી મત ભૂલીઓ, ” વીગેરે વીગેરે જેમની જાંદગીના મહાન મંત્રો (1) હોય તેમને રમાકાન્તના ઉત્તમ વિચારો “મૂખાઈ” જેવાજ લાગે એ ચોક્કસ છે !

હિંદુઓ સંપૂર્ણ સુખી માણસને “અષ્ટમા સિદ્ધી અને નવ નિદ્ધીનો માલીક ” ગણે છે. આવી સિદ્ધી અને નિદ્ધીનો માલીક જગતમાં સુખી મનાતો, દેવતા પેઠે પૂજતો, હજારો જીવોનો પાલક, અનેક રકોનો આશ્રમદાતા, લાખો રૂપિયાની સખાવત કરનાર જીરદાર નિર્ઝાળકાન્ત યમના દૂતોને પોતાની નજર સમક્ષ જોવા લાગ્યો.

ડૉક્ટરો આપરેશન કરવાની ઉતાવળ કરવા લાગ્યા. જ્યારે નિર્મળ મન્ત્રની પત્ની લક્ષ્મીબાઈ વહાડકાપ કરવાની વિરહ હતી.

રમાકાન્તની સ્થિતિ સુડી વચ્ચેના ચોપારી જેવી હતી- એક બાજુ ગંગા, ગીરધરલાલ અને લીલા અને બીજી બાજુ પોતાનો પિતા ! લીલાને જોવાનું મન થતું—ગીરધરલાલને સહાય કરવાની ઇચ્છા થતી—ગરિબ કુટુંબની પુષ્કળ દયા આવતી અને વળી બીજી પછે પિતાની ભયંકર માંદગી યાદ આવતાં શું કરવું તે સંઘર્ષ નહીં. અંતે લમણે હાથ દબ “ પ્રભુ જે કરે તે ખરું ” એમ મન મનાવી, જેમ તેમ મન વાળી એક “ આર્મચેર ” પડ્યો—પડ્યો પણ સ્વસ્થ થયો નહિ. તેની માતા તેની પાસે આવી. પુત્રને દુઃખદરિયામાં ડૂબી ગયેલો જોઈ દુઃખી થઈ અને રમાકાન્તના આથાપર માતાનો માયાળુ હાથ ફર્યો.

“ બાઈ ! રમણ ! શાંત થા, બેટા ! તારે તો અમને દિલાસો દેવો જોઈએ. ચાલ, બેટા ! તારા પિતાની છેલ્લી ધડીએ એમની પાસે રહે—”

એકાદ દિવાના મનુષ્યની પેઠે રમાકાન્ત લક્ષ્મીબાઈની પાછળ પાછળ પિતાના ઓરડામાં આવ્યો. નિર્મળકાન્તના બીજાના નજીક આંસુભરી આંખો સાથે બેઠો. સજળ આંખોએ પિતાના દુઃખથી સેવાઈ ગયલા મુખ તરફ જોઈ રહ્યો. પિતાની છેલ્લી ધડી જોઈ પુત્રને જમતપર વૈરાગ્ય આવ્યો.

“ મીં રમાકાન્ત !—” એક ડૉક્ટરે ધીમે અવાજે રમાકાન્તને કહ્યું.

“ હવે જે પણ પસાર થાય તેમાં તમારા ‘કાંધર’નો ‘કેસ’ ‘સીરીયસ’ થાય છે. ‘આપરેશન’ કર્યા સિવાય છૂટકોજ નથી—”

“ વહાડકાપ કરવાની કાઈ જરૂર નથી. મારા ઉમરાવ પતિના અંતના વખતે હું તેમને દુઃખી કરવા માગતી નથી.” લક્ષ્મીબાઈ બોલ્યાં.

“ બા ! આપરેશન કરવાથી પિતાજી કદાપિ બચી શકશે. ”

“રમણ ! જો મારું સૌભાગ્ય અખંડ રહે તો તારા પિતા કાળના કાળથી પણ મરવાના નથી. મને દુઃખી કરીશ નહિ—હું વહાડકાપ નહિજ કરવા દઉં—” સુધરેલો વૈદક વિદ્યાના અતિ

ઉપયોગી સિદ્ધાંતો ન સમજનારી લક્ષ્મીબાઇએ આપરેશન કરવા વિરુદ્ધ સખત વાંધો ઉઠાવ્યો. રમાકાન્ત મૂંગોજ રહ્યો—માતાની આજ્ઞાનું ઉલંઘન કરી શક્યો નહી—થોડાક શબ્દોથી માતાને સમજાવવા કોશિષ કરી પણ “ સાયન્સ ” ન સમજનારી એકની બે ચંદ્ર નહી. ડૉક્ટરો ત્યાંથી એક બીજા ઓરડામાં ગયા અને લક્ષ્મીબાઇના ધિયારો પર હસવા લાગ્યા.

આ વખતે જાગીરદારની આંખો ઉઘડી. હોલવાઈ જતો દીવો નાશ પામતાં પહેલાં કંઈક વધુ તેજથી પ્રકાશે તેમ નિર્મળકાન્તમાં અંતની વેળાએ કંઈક ચેતન આવ્યું. રમાકાન્ત, લક્ષ્મીબાઇ અને બીજાં અનેક સગાંબહાણાંઓ તેના બીજાનાની આસપાસ વીંટાઈ બેઠાં હતાં. નિર્મળકાન્તે સઘળા તરફ નજર ફેંકી અને સઘળાને જોઈ મરનારાના જીગરને સંતોષ થયો હોય તેવું જણાયું. રમાકાન્તનો હાથ પોતાના હાથમાં લઈ મદા મહેનતે પોતાની છાતી સાથે દાબ્યો. પિતા વત્સલ પુત્રનું હૈયું આંધી ભરાઈ આવ્યું.—આંખમાં જળજળીયાં આવ્યાં. અનેક તંગદસ્તોની તંગી ટાળનાર અને અનેક હાજલમદોની માગણી કબુલ કરનાર સખાવતે મશહુર જાગીરદાર યમના દૂતોની દયા યાચવા લાગ્યો. રમાકાન્તથી આ ન જોવાયું—આ ન સહેવાયું—તેના નયનકમળમાંથી આંસુના ટિંદુઓ ટપટપ ટપકવા લાગ્યાં તે તેના પિતાની છેક નજીક જઈ બેઠો.

“ ભાઈ, તું દૂર રહે ”—માયાજી પિતા પ્લેગના ચેપી રાગથી જડી બોલ્યો, રમાકાન્તે તે સાંભળ્યું પણ કહ્યો નહિ—કંઈ પણ નહિ—પિતાના કરચલી વગેરે, તાવથી ધગધગતા, માંદગીથી ફીકા મારી ગયેલા કપાળપર એક ચુંમન લઈ ગંભીર વદા—દયામયું નેત્રોએ—પિતા તરફ જોઈ રહ્યો.

“ પિતાજી ! ”—રમાકાન્ત બોલ્યો.

“ માયા તજી દ્યો. આ સંસાર અમ્મર છે, મારામાં, લક્ષ્મીબાઈમાં, કે કોઈનામાં પણ જીવ રાખશે નહિ. આપની ઈર્ષ્યા વૃદ્ધિ કરવા હું મારું અનનું કરીશ પણ કત્તંક તો કદિ ન જ નગાડું તેની ખાત્રી આપું છું. ”

વક્ષાદાર પુત્રના આ દુંકા ભાષણની સચોટ અસર મરતા

મૃતેલા પિતા. ઉપર થઈ સંસાર નીસાર જણાયો, માયાપરથી મમતા ઉઠી ગઈ. “આપ મુઆ પીછે કુળ ગઈ દુનિયા.” એ કમ્પીર—વાણી યાદ આવી. તે સાચી જણાઈ. પુત્રના વચનથી પરમ સંતોષ થયાનો જણાયો. આંખો મીચી—પરમાત્માના—કાઈ દૈવી શક્તિના દર્શન કરી આનંદ પામ્યો હોય તેવો જણાયો.

“રમણ.....”

મરનારની આંખો પાછી ઉઘડી.

“જુ——”

“હું યમના દૂતોને મારી સમક્ષ જોઉં છું. મારું મોત નજીક છે. આ દુનિયામાં હવે હું થોડીજ પળનો પરાણો છું——” આટલું બોલતાંજ જીભ ખેંચાવા લાગી.

મહા મહેનતે સ્વર નીકળ્યો.

“પા.....ણી——”

રમાકાન્તે ગંગાજળ પાયું.

“મારા વહાલા રમણ !——” પાછી વાચા આવી.

“મારી અંત વેળાની ઇચ્છા તું પાર પાડજે. હું રંક કુ-કુળમાં જનમ્યો હતો. આજે શ્રીમંત છું. મારા પિતા રંકદશામાંજ મરણશરણ થયા હતા પણ તેમનું મૃત્યુ સુખી હતું—તેમને મરણશરણ થતાં કાંઈ લાગ્યું નહોતું—આજે હું શ્રીમંત છું છતાં, મેં ઘણાં સુખો જોયાં છે છતાં, હું ખાલી લાચિજ જોઉં છું. મારું મોત ઘણું દુઃખી છે. મને આ સંસારના વૈભવો, મોહ, માયા, અને તમે સર્વની પ્રીતિ તમારા તરફ ખેંચે છે, રાખે મારા રંક પણ સંતોષી પિતાને આમાંનું ટાંઠ નહોતું. રમણ ! મારી એક ઇચ્છા પૂર્ણ કરજે. તે એજ કે મારું આ પંચભૂતનું ચેતનરહિત ખોળાયું જ્યાં ખાલો ત્યાં એક સ્થાન ઉભો કરી તે ઉપર એક તપ્તી મૂકજે. તે પર શું લખવું તે મેં મારા “વીક્ષ”માં જણાવેલું છે. બસ, વહાલા પુત્ર ! પ્રેમાળ લક્ષ્મી ! સર્વને પ્રણામ ! વહાલા પુત્ર ! મારી પાછળ વિલાપ ન કરતાં મને ચાર દિવસનો પહોરોણો ગણી ભૂલી જવા પ્રયાસ કરજે—વહાલા રમણ ! વહાલી લક્ષ્મી ! સુખી

રહેજો અને જગતના દુઃખીઓને સુખી કરવા સદા તત્પર રહેજો—
શ્રી...રા...મ.....શ્રી...કૃષ્ણ.....

અસ ખલાસ. પાંજરામાં પુરેલો પોપટ બારણું ખોલી ઉડી
ગયો. જગીરદાર નીર્મળકાન્ત, ગરિબોનો જીવનહાર, સરકારનો
માનીતો નર, રાજદરબારમાં આગેવાન ગણાતો પુરૂષ, હિંદનો
એક સાચો વીર સુધારક, જેની કૃપા મેળવવા આકાશ-
પાતાળ એક થતાં, જેની સાથ વાત કરવામાં અનુપમ
માન મળેલું મનાતું, એવા એક નરરત્નનું શરીર લોકો જેને
મુરદું કહે છે એવી દશાને પામ્યું—ચેતનરહિત થયું, જે શરીરને
લોકો જગીરદાર સાહેબ કહેતા તેજ શરીર હવે ‘શય’ તરિકે
ઓળખાવા લાગ્યું અને તે ભગ્ય દિવાનખાનામાં કાકારોળ થઈ
રહ્યો. અરેરે ! જે છીંક ખાતાં ક્ષમાક્ષ ઉચરાતું, જે મશરૂની
તળાઈપર પોદતો, જે અતંક સુખ વૈભવનો ભોક્તા હતો, તે જોત-
નંતામાં હતો નહતો થઈ ગયો—કારમા કાળની ઝપટથી નાશ પા-
મ્યો અને હવે તેજ મહાન નર કે જેની કૃપા તે પરમેશ્વરની કૃપા
મનાતી તેને સ્મશાન ભૂમિમાં લઈ જવાની તૈયારી થવા લાગી.
“પ્રાણુ ગયા પગી પાસ ન આવે, કાઢો, કાઢો, મુખે ભાખેરે”—
એ વાક્યના અર્હિં સાક્ષાત્કાર થયો. રેશમી તળાઈપર સૂતારો હવે
ચાંસની કઠણુ ટટ્ટી પર સૂવા તૈયાર થયો. પાતળું લાલ વસ્ત્ર ઓ-
ઢાડી કાયાની દોરીથી તેની કામળ ગણાતી દેહને મજબુત બાંધવામાં
આવી અને સગાં—સંબંધી તથા પ્રિયજનોના કરજાજનક વિદાપ વચ્ચે
તેના ચેતનરહિત દેહને અગ્નિસંસ્કાર માટે સ્મશાનભૂમિમાં લઈ
જવાની ઉતાવળ કરવામાં આવી. લક્ષ્મીઆર્ષ—નીર્મળકાન્તની બહા-
લી પત્નિ યા તેના ગદાવા પુત્ર સમાકાન્તના છાતીફાડ રક્તની દરકાર
કર્યા વિના, દયાળુ નીર્મળકાન્ત દયા હિન થઈ ચાલી જવા લાગ્યો.
આવી રીતે ચાલી જતારને પોતાના પ્રિયજનોની, મોજમઝાની,
આનંદ વૈભવની કે આ જગતની મોહમાયાની લેશ માત્ર પણ દર-
કાર હોતી નથી. કામળ પુખ્તો પણ જેને ખૂંચતાં તે હવે કાઢતી
કઠણુ ચીતાપર સૂવા તૈયાર થયો. તેના શયને ભયંકર કલાપીટ
વચ્ચે કઠણુ છાતીનો પુરૂષ વર્ગ શ્રી રામના નામનો ઉચ્ચાર કરતા
સ્મશાનમાં લઈ ગયા. જેની સવારી શહેરમાં ફરવા નીકળતાં અનેક

મનુષ્યો જેને ઝુકીઝુકીને સન્નામ કરતાં તેમાંનું અહિંયા કાઠ ન હતું.

સ્મશાનમાં ચીતા તૈયાર થઇ અને તેનાપર તેને સ્વાડયો, રમાકાન્તે વિધિપૂર્વક અગ્નિસંસ્કાર કર્યો, આવા ખીછાનાપર સ્નાનાને ઘણી મીઠી નિંદ્રા આવે છે. ખુદ્દી હવામાં, નગ્ન શરીરે સૂવા છતાં ટાઢથી તે થરથરીને જાગી શકે તેમ નથી, કારણ કે તુરતજ ચારે તરફ અગ્નિનીભયંકર જ્વાળા ફરી વળી અને આ અગ્નિ માંસની શોધ કરતાં શરીરને પોતાની જ્વાળા વડે ચાટવા લાગ્યો—શરીર બળતાં સુસકારો લાગવા લાગ્યો—પ્રાંધિઓ તોડવા લાગ્યો—ખંડી ધુમાડો પાતળો થવા લાગ્યો અને રાત્રી ભુરી રાખ વીખરાવા લાગી. છુટાછવાયાં હાડકાં તેમાં દગગોચર થવા લાગ્યાં અને ભયંકર ચીના કંદક શાંત થતાં માટીનું પૂતળું માટીમાં મળી જતાં નિર્મળકાન્તનું અસ્તિત્વ આ જગતમાંથી સદાને માટે નાશ પામ્યું અને સ્મશાનમાંની ભયંકર ચીતાવાળી જગ્યાપર નિર્મળકાન્તના બળી ગયેલા શરીરની રાખ આમતેમ પવનના જેરથી વાતાવરણમાં ઉડવા લાગી. પરમાત્માના દરબારમાં મનુષ્યને મોકલી આપવાની ક્રિયા પૂર્ણ થતાં હાથુઓ શોકસાગરમાં તણાતા સ્મશાનની ભયંકર ભૂમીને તજી ચાલી જવા લાગ્યા અને આવી રીતે જેમ જમતનાં સર્વે જીવોનો અન્ત આવે છે તેમ કરોડપતિ નિર્મળકાન્તનો પણ અન્ત આવ્યો !

પ્રકરણ ૭ મું.

પ્રેમકળાને ખીલે પાઠ !

ઉન્નતિની ટોચે પહોંચેલો કરોડપતિ નિર્મળકાન્ત જાગીરદાર મરણશરણ થયો—આ નાશવંત દુનિયાના ક્ષણિક સુખો તજી દેવોના દેશમાં ગયો. તે ગયો—તેના મરણ માટે વિદ્વાપ કરનાર, માથું ફૂટી નાંખનાર ઘણા હતાં. પણ તેથી તેને સુખ કે શાંતિ મળવા નાં

નહોતાં. તેણે પોતાની પરલોકની-સ્વર્ગની-શાંતિ માટે પોતાની હૈયાતીમાં જીંદગીની દરેક પળે અતિથય કાળજી રાખી હતી. પરમાર્થ, દયા અને પવિત્રતા એ તેના રાતદિવસના સાચા સાથી હતા. તેની જીંદગીમાં તેના આ મિત્રો તેનાથી કદિ વિખૂટા પડ્યા નહોતા અને હવે જ્યારે તે પોતાનું રહેઠાણ આ દુનિયામાંથી સદાને માટે છોડી લઈ દેવના દેશમાં-ખીજ દુનિયામાં-ગયો ત્યારે આજ કૃતજ્ઞ મિત્રો તેની સાથે તેનો માર્ગ ખતાવનાર ભોમિયા તરિકે ગયા.

નિર્મળકાન્તના મરણથી તેના એકના એક વારસ રમાકાન્તને સઘળા મીલકત મળી. હવે રમાકાન્ત એક મોટો જાગીરદાર બન્યો. તેનામાં તેના પિતાના સઘળા સદ્ગુણો વારસામાં આવ્યા હતા. નિર્મળકાન્ત કરતાં પણ તેનું હૃદય વધુ દયાળુ હતું, રમાકાન્તે પોતાના પિતાની મરણ ક્રિયા પૂરી થયા પછી પોતાના વડીલો પાસેથી “ પિતાનું વીલ ” માગ્યું અને અનેક મનુષ્યોની મેદની વચ્ચે તે વંચાયું. મરનારનું “ વીલ ” ઘણું મોટું હતું જેમાંથી માત્ર એકાદ બે કલમજ અમે અમારા બહાલા વાંચકો સમક્ષ રજુ કરીશું. કલમ.....“હું નીચે સહી કરનાર સુરતનો જાગીરદાર નિર્મળકાન્ત

વી. ઝવેરી અત્રેથી મારા વારસો તથા વડીલોને જણાવી જાઉં છું કે મારી સ્થાવર તથા જંગમ મીલકત જે સઘળા મળી લગભગ રૂ. ૧૧૧ કરોડની કિંમતની થવા જાય છે તેમાંથી રૂપિયા બે લાખ કુદરતી આફતથી રંકદશાને શરણ થઈ કંગાળ જીવન ગુજરતા મારા દેશના કોઈ પણ કામના મારા દુઃખી લાઈબ્રેરોને અણીની વેળાએ સહાય કરવા માટે વાપરવા. મારા વારસોએ જે બની શકે તે એ રકમમાંથી એકાદી મીલ, કારખાનું અથવા એવુંજ કોઈ ધંધાદારી ખતું ખોલવું અને તેમાં બનતાં સુધી ગરિબો તથા મધ્યમ વર્ગના માણસોનેજ નોકરીએ રાખવા, તેમને કુદરતી આફત વેળાએ યોગ્ય લાગે તેટલી રકમ ધીરવી અને પાછા ભરવા શક્તિવાન હોય તેમની પાસેથી ભરપાઈ કરવી, બનતાં સુધી મારા વારસોપર કોઈ પણ ગારબની કાંઈ ચરજ આવે તે નિરાશ ન થાય તેની ખાસ કાળજી રાખવી તથા તે સાથે કોઈ હરામખોર “ દયા ”નો ખોટો લાભ ન લઈ જાય તે માટે પણ પૂરતી સંભાળ લેવી.”

અહા ! કેવું બાદશાહી હૃદય ! કેવી ઉમદા સખાવત ! ગરિબો તરફ-પોતાના દુઃખી દેશખંધુઓ તરફ-કેટલી બધી ભીની લાગણી ! દિલઘાટ ઉપર દયાનો કેવો સ્વચ્છ ઝરો ! મરણશરણ થવા પડી પણ કીર્તિથી અમર રહેવાની કેટલી બધી કાળજી ! કરણ અને વિક્રમ જેવા દાતારોની હારમાં વિરાજવાનો કેટલો બધો લેલ ! તે મરણ પામ્યો છે છતાં તેની આ ઉમદા સખાવતથી તે આ દુનિયામાં અમર રહેશે !

કલમ.....“ મારી સઘળી મીઠકતની કુત્ર મુખત્યાર મારી પત્નિ લક્ષ્મીબાઈ છે-અને મારા પુત્ર રમાકાન્તે તેની દરેક મરજી સાચવવાની કાળજી રાખીજ નોંધ્યે-દરેક વિષયોમાં તેને યોગ્ય સલાહ લેવીજ નોંધ્યે. દુકમાં મારી મીઠકતનો વારસ મારો પુત્ર રમાકાન્તજ છે; છતાં તેપર મારી પત્નિની સત્તા રહેશે, રમાકાન્ત તેની માતાની મરજી સાચવવા બંધાયેલો છે અને તે સાથે મારી પત્નિને પણ હું ફરમાવો જાઉં છું કે ખાસ કારણ શિવાય તેણે રમાકાન્તની સહેજ પણ લાગણી ન દુખાય તેની કાળજી રાખવી. ”

કલમ.....“ મારી નાશવંત દેહના ચેતનરહિત ખોળિયાને જે જગ્યાએ બાળા નાખવામાં આવે ત્યાં એક સ્થંભ ઉભો કરી તેનાપર નીચેનો લેખ ફાતરાવવો:—

“ નિર્દય જગત્તા કુર ને વિશ્વાસઘાતી વન વિશે;

“ રખડતાં કંઈ દિવ્ય દળ્યો દૃષ્ટિએ મારી પડ્યાં;

“ મર્યુ પર્યંત સુખમાં આજોડીઓ હું શાંતિથી;

“ લલુતા હવે મુજ હૃદયમાં ના, ના, હવે કંઈ રહી નથી.

+ + + + *

“ કાંટા સરવે જીવનગુણના ખરે છેદી નાંખીને?

“ તમે સરવે જીવો પ્રત્યે દયા ઉંડી રાખજો. ”

નિર્મળકાન્ત.

રમાકાન્તે પોતાના પિતાની આ છેલ્લી ઇચ્છા પૂરી કરવા માટે તુરંતજ ગોઠવણ કરી. જર ચાહે સો કર !

હવે રમાકાન્ત એકલો પડ્યો, લગભગ એક પખવાડીકે આ ધાંધલમાં પસાર થઇ ગયું. એ અરસામાં તેનાથી લીલાને કે ગંગાને મળાયું નહોતું—તેથી તે તેમને તફન ભૂલી ગયો હતો. એમ પણ નહોતું. ડૉક્ટર મહેતાની જગ્યાએ એક માયાળુ ડૉક્ટરની તેણે ગીરધરલાલ માટે ગોઠવણ કરી આપી; પણ કમનસીખે ગીરધરલાલ ખચ્યો નહિ. જલમ મરડીના પંઝામાં સપડાઇ તે યમશરણ થયો: અને તેમ થતાં ગંગા પતિ વિનાની અને લીલા પિતા વિનાની થઈ. રમાકાન્તે જ્યારે આ વાત જાણી ત્યારે તેને અતિથય લાગી આવ્યું—અન્તઃકરણ ભરાઇ આવ્યું—અને આંખોમાંથી પાણીની ધારા નીકળી પડી—પણ કુદરતી નિયમ આગળ કોની સત્તા યા લાગવગ ચાલી શકે ? નાચારીએ કુદરતના જૂલમને લીલા અને ગંગા શરણ થયાં. રમાકાન્તે ગીરધરલાલની મરણક્રિયા માટે સઘળો ખર્ચ આપ્યો અને તે દુઃખી મા દીકરીના ગુજરાન માટે પણ ગોઠવણ કરી. લીલા અને ગંગા માટે નેના હૃદયમાં દયાનો અખંડ ઝરો વહેવા લાગ્યો અને આવાં કેટલાં કોમળ કુસુમો જગત્તા ઝેરી વાતાવરણમાં દરિદ્રતાના અસહ્ય તાપથી બળી જઈ કરમાઇ જતાં હશે તેનો વિચાર કરતાં “ અરેરે ! ” એવો ઉચ્ચાર થઇ ગયો !

“ લીલા ! ગંગા ! તમારી શી સ્થિતિ હશે ? ” રમાકાન્ત બખડ્યો.

લીલાની મનોહર મૂર્તિ આંખ આગળ ખડી થઇ. લીલાનું સુંદર, મોહક, આકર્ષક વદન, લીલાની નેહભરી કાળી આંખો, ડૉક્ટરને વિનવવાની તેની દયાજનક કાકલુદી, એ સઘળું તેની સ્મૃતિમાં તાજું થયું. લીલા માટે ઉત્પત્તિ થયેલી દયાળુ ભાવનાનું હવે રૂપાંતર થવા લાગ્યું અને તેમ થતાં લીલા માટે કોઇ અકલ્પ્ય અને અજ્ઞપ્રકારની ભીતી ભાવના જન્મ પામી. લીલા તરફ લાગણી ધરાવનારાને લીલાને મળવા, લીલા સાથે વાત કરવા અને લીલાને દિલાસો દેવામાં જગત્તા સર્વોત્તમ સુખો કરતાં વધુ મોજ માલૂમ પડી. લીલાને જોવા તથા મળવાનું મન થયું. લીલા વગર નજ આલે—નજ જીવાય—એમ થયું અને લીલાની જાંબના કરનારાના હૃદયે તેને લીલાને મળવાનો હુકમ કર્યો. આ હુકમની અસરથી રમાકાન્તના મુખમાંથી એક શબ્દ નીકળ્યો—તેનો અમલ

થયો—ગાડી જોડી કાચમેન તૈયાર થયો—અને લીલાના નામનો જપ જપતો રમાકાન્ત ગાડીમાં બેઠો. ગાડી ચાલી—ગાડી વેગમાં જતી હતી પણ તેમાં બેસનારાના અંતરનો વેગ એટલો બધો વધી ગયો હતો કે તે તેને ધીમીજ લાગી.

લીલાનું ઘર આવ્યું અને ગાડી અટકી. લીલા બહારજ ઉભી હતી. રમાકાન્ત ગાડીમાંથી ઉતર્યો. લીલાની નજર તેનાપર પડતાં મુગ્ધ આલિસાના અંતરપટ ઉપર કાંઈ દૈવી ચિત્ર આલેખાયું. રમાકાન્તને જોવામાં—તેનું ભરાઉ અંગ નિહાળવામાં—લીલાને અગાઉ કદિ ન મળેલો દિવ્ય આનંદ મળ્યો; પણ આ આનંદનો રસ પીતાં તેને મુગ્ધાના હૃદયમાં શમાયલા શરમાળપણાએ અટકાવી. રમાકાન્ત તો લીલાને એકી ટસે જોઈ રહ્યો. રમાકાન્તે પોતાના નેત્રો લીલાના નેત્રોમાં પરાવવાની હિમ્મત કીધી—આથી મુગ્ધા તદ્દન શરમાઇ ગઇ પણ અંતરમાં અત્યંત હર્ષ પામી, શરમથી નીચું જોઇ, અંતરમાં આનંદ પામતી, મુગ્ધા પગના નખ વડે ભોંય ખોતરવા લાગી. આ પળે આ જગ્યાએ મુગ્ધાના ખરા મુગ્ધત્વનું દર્શન રમાકાન્ત કરી શક્યો અને શરમથી નીચું જોઈ ઉભેલી લીલામાં રમાકાન્તે આખા જગતની સુંદરતા શમાયલી જોઇ અને આ સુંદરતા જોનારને હવે આ દુનિયાની કાંઈ પણ સુંદરતા યા શક્તિની તે પળે લેશ માત્ર પરવાહ ન રહી.

“ લીલાવતી ! તમારી બા.....”

રમાકાન્તે બોલવાનો કાશેષ કરી પણ સ્પષ્ટ બોલી શક્યો નહિ. મુગ્ધા તેના બોલવાનો ભાવાર્થ સમજી અને વિવેકથી બોલી.

“ ઘરમાં પધારાને—”

આટલું બોલી લીલા ઘરમાં ચાલી ગઇ. તેના ચાહનારાને પણ તેની પાછળ જવાની ફરજ પડી. ગંગા—ગીરધરલાલની સદગુણી પત્નિ ગંગા વિધવાદશાને શરણ થઇ, કાળાં વસ્ત્રમાં સજ્જ થઇ, શોકથી અધારાગારમાં કુમેલી જણાઇ ! રમાકાન્તનું કામળ અંતઃકરણ આ દુઃખી વિધવાની દશા જોઈ દાઝી ગયું. તે દયાભર્યા અવાજે બોલ્યો:

“ કાકી ! કમનસિએ તમે વિધવા થયાં—”

“ ભાઈ ! ઇશ્વરને એવુંજ ગમ્યું હશે. ” આટલા શબ્દો બોલતા ગંગાની છાતી ભરાઈ આવી. પતિનું મરણ, વિધવા દશા, વિધવાઓ તરફની “હિંદુ સમાજ”ની કરડી નજર, નિરાધારસ્થિતિ વિગેરે આફતોથી તેનું હૃદય ચીરાઈ ગયું અને આંખમાંથી આંસુનો પ્રવાહ નેસખંધ વહેવા લાગ્યો. રમાકાન્તથી આ ન બેવાયું—તેની છાતી પણ ભરાઈ આવી—તે ચીરાતા હૃદયે અને લથડતા અવાજે બોલ્યો.

“ આવી રીતે રૂદન કરવાથી કાંઈ વળનાર છે, કાકી ? શું વિલાપ કરવાથી દુઃખીનું દુઃખ ઓછું થતું હશે ? હોય, પ્રભુને જે ગમ્યું તે ખરું ! સુખ દુઃખ સર્વને આવે—”

“ પણ ભાઈ ! અમે તો તદ્દન નિરાધાર થયાં—”

“ ઇશ્વર સૌનો બેઠી છે—વળી હું ક્યાં પારકો છું ?”

આ વાક્ય સાંભળી લીલા આનંદ પામી.

આખા જગતમાં લીલા અને ગંગાનું રમાકાન્ત સિવાય કોઈ જ સગું નહોતું, પરમાત્મા જ્યારે મનુષ્ય જીંદગીપર આફતના વરસાદની વૃષ્ટિ કરવાનું શરૂ કરે છે ત્યારે ‘દયા’ ને પોતાના અન્તરમાંથી દૂર હાંકી કાઢીનેજ પોતામી કરડાકીનો અમલ કરતો હશે ! આવી નિષ્કુરતાને પરિણામે કેટલીક વેળા લીલા અને ગંગા જેવી સુકુમાર કળિઓ દુઃખના પ્રચંડ પથ્થર તળે કચડાવા પામે છેઃ અને જે કે તે વિશ્વચાલકને સૃષ્ટિના નાનામાં નાના પ્રાણીથી મોટા મોટા રાજ મહારાજાઓ માટે કાળજી હોય છે છતાં જાણે તે કોઈ વેળા આવાં જીવન પુષ્પોને ભુલ્લી જતો હોય તેવીજ રીતે આ દુનિયાની સપાટીપર દુઃખી થતાં મનુષ્યોને જોઈ દુઃખ ન જાણનાર દયાળુ નરોને લાગી આવે છે. મનુષ્ય જીંદગીની કંગાળત મનુષ્યની સુરક્ષિતને કેળવવા માટેજ નિર્માયકી હોય છે અને તેથી સંકટમાં ધિરજ ધારણ કરી કુદરતને શરણ થવું એવું મહાન પુરોષોનું માનવું છે.

રમાકાન્તની માયાળુ લાગણી જોઈ ભરાયલાં અંતઃકરણે ગંગા બોલી.

“ તમે અમારાપર અનહદ ઉપકાર કર્યો છે, ભાઈ ! ”

“આવું બોલી મને શરમાવો ના, કાકી ! મેં મારી ફરજ ખામવવા સિવાય વધુ કાંઈ કયું નથી.”

લીલા એક ખુણામાં શરમને લીધે સોડીયો વાળી બેઠી હતી અને રમાકાન્તના મુખકમળમાંથી ઝરતાં અમૃતના ધુંટડા પી જતી હતી. રમાકાન્તનાં નેત્રો તેનેજ બેવા તલસતાં-વલખાં મારતાં-પણ ગંગાની શરમ તેઓ બન્નેને નડતી અને તેથી બન્ને પ્રેમીઓને કંઈક રમણિય મુઝવણ સહેવી પડતી. રમાકાન્તને લીલા સાથ વાત કરવાનું મન થતું અને તેથી કાંઈ પણ પ્રકારે ગંગા ત્યાંથી દૂર થાય એમ તેનું અંતઃકરણ ઇચ્છતું અને અહિં આવા વર્તનથી પ્રેમકલાનો રસિલો પાઠ બન્ને પ્રેમીઓ શીખતા અને તે દ્વારા દુનિયાની કાંઈ મહાન્ શક્તિનો મીઠો અનુભવ મેળવતા.

“કાકી ! જરા પાણી આપશો ?”

રમાકાન્તે ગંગાને દૂર કરવાનો તોડ શોધ્યો. ગંગા પાણી લેવા ગઈ; અને શરમથી ખુણામાં સંતાઈ રહેલી લીલાને તથા રમાકાન્તને બે પળ સ્વર્ગનું સુખ પોતાનાં સુખ આગળ તુચ્છ જણાયું. લીલા એક શબ્દ પણ બોલી શકી નહિ. પણ હું તમને આહું છું એવું તેના સુંદર મુખચંદ્રપર રમાકાન્ત વચ્ચી શક્યો. લીલાની કાળી નહલરી આંખોએ રમાકાન્તનાં અંતઃકરણમાં શાંતિ રેડી કે જેવી શાંતિ તેને તેના રાજમહેલ જેવા ભગ્ય બંગલામાંના અપાર વૈભવોથી પણ આજ સુધી મળી નહોતી.

“લીલાવતી—” પુરૂષ હૃદયેજ મૌન તોડ્યું લીલાના કાન. રમાકાન્તની મીઠી વાણી સાંભળવા આતુર બન્યા.

“લીલાવતી—” રમાકાન્તે એકવાર ફરીથી પોતાને બહાલા નામનો મધુર સ્વરે ઉચ્ચાર કર્યો પણ “લીલાવતી” કહી, લીલાને સંબોધનારાને હવે શું બોલવું તે સૂઝ્યું નહિ. પોતે વિદ્વાન હતો—એજ્યુએટ હતો—છતાં આ બાળા સાથ વાત કરતાં ન આવડી તેથી ન્હાની મુઝાની માફક શરમાઈ ગયો, પણ હવે વાક્ય પૂરું કરવા કાંઈ બોલવું બેઠાંએ એમ વિચારી તે જેમ તેમ નીચલા શબ્દો બોલી શક્યો.

“લીલાવતી ! કાંઈ વાતે મુઝાશો નહિ. તમારા પિતાનો છાંયડો કમનસિંબે ગયો પણ—”

આટલું ખોલતાં રમાકાન્ત લગભગ ત્રણ વખત અટક્યો. અ-
વી મુઝવણને શોક કહેવો કે આનંદ તે અમે જાણતા નથી પણ
રમાકાન્તના મુખપર તો આનંદના ચિન્હો સ્પષ્ટપણે છવાયલા અમે
જોઈ શક્યા. આ પછે ગંગા પાણીનો લોટો લઈ આવી પહોંચી
અને રંગમાં ભંગ પડ્યો. રમાકાન્ત લીલા સાથે વાત કરતાં શર-
આતો હતો અને તેથી જો કે એવી શરમની મુઝવણમાંથી ગંગા
આવવાથી તે છુટો થયો છતાં પણ લીલા સાથે વાત કરી આ-
નંદ લૂંટવાનો લાભ ગુમાવવાથી તેને કંઈક શોક પણ થયો. પ્રે-
મીઓની આવી મુઝવણ ઘણી આનંદકારી હોય છે અને રમાકાન્તે
એ મુઝવણનો અનુભવ કરી કંઈ અજ્ઞાન આનંદ મેળવ્યો.

ગંગાએ રમાકાન્તને લોટો આપ્યો, રમાકાન્તે બે ઘુંટડા
પાણી પીધું. પાણી ખરી તરસને લીધે પેટમાં ગયું કે કેમ તે માટે
કાંઈ ચોક્કસ મત અપાય એમ નથી પણ પાણી પીનારાને પાણી
પીતી વેળા, તેના તરફ કંઈક અભાવ આવ્યો તે ચોક્કસ હતું.

ગંગાની સાથે વાત કરી તેણે હવે લીલાને શાન કરવા માંડી
અને તેથી લીલાને અનેરિ શાંતિ મળી.

“કાકી ! કાંઈ વાતે મુઝાશો નહિ. મારી સાથે જૂદાઈ રા-
ખશો નહી. હું તમારોજ છું એમજ માનજો.”

લીલાના સુખનો અવધિ થયો.

“મારામાં ને તમારામાં કાંઈ અંતર નથી—વળી હું તમારીજ
આતિનો છું—”

લીલાના અંતરમાં અમૃત રેડાયું.

“ભાઈ ! ભાઈ તમારો કેટલો આભાર ? તમે ન હોત તો
અમારી શી ગતી થાત ? મારી લીલાને પારકી કરવા જેટલું પણ
એ ન જાણ્યા—” ગંગા ખોલી.

રમાકાન્તના જીગરના છેલ્લા વાક્યથી ચીરા થઈ ગયા. “લીલા
પારકી થાય” એ આકૃત પૃથ્વીના પ્રત્યે જેટલી ભયંકર લાગી
પણુ હતું લીલા પારકી થઈ નથી એ વાતથી સંતોષ થયો.

“કાકી ! હું હવે જાઉં છું,” જવાનું મન નહોતું છતાં હવે
જવું જોઈએ એવું વિચારી, લીલા તરફ મીડી, પ્રેમભરી નજર
ફેંકી રમાકાન્ત કાંઈ નવાજ તાનમાં ધ્રુમતો ઘેર ગયો.

પ્રકરણ ૮ મું.

નિરાધાર લીલા.

* * * *

“ જ્યાં સૌ રહે ખડીખડી

કર હાસ્ય ત્યાં તું;

* “ તહાઈ અધિપતિપણું

સહુ કાળ ચાલે—”

* * * *

‘ કલાપી ’

મનુષ્યજાતિને પરમેશ્વરે સર્વે પ્રાણીઓ કરતાં કેટલાક પંક્તિ-પર મૂકી છે. મનુષ્યમાં સારાસાર શોધી કાઢવાની શક્તિ હોય છે અને તેથી કુદરત માણસજાતની પરિક્ષા ઘણીજ કઠણ પ્રકારની લે છે. મનુષ્યપર જ્યારે આકૃત વરસવી શરૂ થાય છે, ત્યારે સામટીજ માણસની જીંદગીનું બિચ્ચ-મુખ દુઃખ વાગેરે—નકી કરતી વેળા નિઃસર્ગ દેવી પોતાના હૃદયમાં વસેલી દયાને પોતાના ઓઢાનું રાજીનામું આપવાની ફરજ પાડીનેજ હાથમાં કલમ પકડતી હશે; અને જો તેમ થતું ન હોય તો તો લીલા જેવી કામગીરી કરીપર આવાં અસહ્ય સંકટો પડતજ નહિ ! લીલા—મનોહર લીલા—પ્રેમાળ લીલા—માયાળુ લીલા—મોટી થઇ—મુઠ્ઠા થઇ—મોહક થઇ—જીંદગીની વસંતરતુ (Prime of youth)ની નજીક આવી. નવી જીંદગીના નવાં—મોહક ચી-હોવાગી થઇ—નાની “ સીલુડી ” હવે “ લીલાવતી ” બની અને આવા જીંદગીના સર્વોત્તમ સમયમાં—જીવનવસંત કાળમાં—લીલા કુંવારી હતી તેટલામાંજ તેનો પિતા તેને તથા તેની માતાને નિરાધાર બનાવી ચાલી ગયો. સદ્ભાગ્યે તેમને રમાકાન્ત જેવા દયાળુ યુવાનની સહાય મળી ગઇ; નહિ તો તેમની શી દશા થાત તેની કલ્પના માત્ર કરતાં અમારું હૃદય ચી-રાઇ જાય છે.

રમાકાન્તની સહાયતા તેમને કાંઈ પણ આર્થિક મુશ્કેલી નહીં નહિ; પણ લીલા સામે કુદરતજ રૂડી હતી. રમાકાન્ત કાંઈ કાંઈ સર મુંબઈ ગયો. તેનું કુટુંબ સુરતમાં પ્લેગ ચાલતો હોવાથી આવું ગયું; એ અરસામાં લીલાપર દુઃખનો કુંગર તુટી પડ્યો. ગંગા પ્લેગની, દુષ્ટ માંદગીનો ભોગ થઈ પડી, લીલાના હોંસકોસ ઉડી ગયા. તે જાણે જીવતી મરી ગઈ હોય તેવું તેને લાગ્યું. પણ હવે લીલાને મરવાનું મન નહોતું. તેનો બધો જીવ હવે તેના ‘કાન્ત’માં ભરાઈ રહ્યો હતો. કાન્ત મુંબઈથી આવ્યા પછી તેને મળવાની, બેઠવાની, તેની સાથે મીઠી મીઠી વાતો કરવાની—કાન્ત સાથે હૃદય મેળવવાની—અંતરની અદઃપ્રદલી કરવાની—છત્તા હતી. “કાન્તને” મળીશ—તેમના પ્રેમની ભીક્ષા માગીશ અને જો મને સ્વીકારશે તો સુખી થઈશ અને સુખી કરીશ” એવી આશામાં ને આશામાં—એવાજ જવલંત ઉત્સાહમાં—એવાજ મીઠા તાનમાં કોમળ હૃદયની નાદાન સુકુમાર મુઝા વધુ બળવાન અને ધીરજવાન થઈ અને એ બળ, તથા ધીરજની મદદથી ગંગાની સારવાર કરવા લાગી.

“ ડૉક્ટરને બોલાવી લાવું ?” લીલા પોતાના અંતઃકરણને પૂછવા લાગી.

કમનસીબે એકવાર ફરી ડૉક્ટર મહેતાનીજ જરૂર પડી.

“ આવશે તો ખરા !—વળી ‘કાન્ત’ની ઓળખાણ છે.” લીલા બોલી.

દિમ્મત ધરી, ‘કાન્ત’ની ઓળખાણને લીધે ડૉક્ટર જરૂર આવશે, એવી આશા રાખી, શરમાતી શરમાતી, ખડીતી ખડીતી, ગરિબડી જાળા દવાખાનામાં ગઈ. ડૉક્ટર મહેતા કાંઈ શ્રીમંત દરદીને તપાસી, ખીમું તર કરી, હમણાંજ આવ્યો હતો. તે લીલાને જોઈ સહેજ ખીજવાયો—લીલા તરફ અભાવ આવ્યો—પણ પોતે ધર્માદા દવાખાનાનો ડૉક્ટર છે એ ખ્યાલ આવતાં મનના લાવો મનમાંજ શમાવવાની તેને ફરજ પડી.

“ કેમ છોકરી ? કાંઈ કામ છે ?” ડૉક્ટર સાહેબ બોલ્યા.

લીલાને આ શબ્દોથી કાંઈક શાંતિ મળી. અને ડૉક્ટર પોતાનું કામ પાર પાડશે એવી આશા આવી પણ તે સાથે એ શબ્દો—

માં સમાયતી કરડાકીયી અનાથ બાળા નિરાશ પણ થઇ.

“ સાહેબ ! મારી માતાને પ્લેગ.....”

“ શું તારી માને પ્લેગ થયો ? અફસોસ ! ઈશ્વર ઇચ્છા !
લે, આ પટ્ટી ગાંઠપર મારજે. ”

ડૉક્ટરે પટ્ટી આપવા કંપાઉંડરને હુકમ કર્યો.

“ સાહેબ ! આપ જરા.....”

લીલા જેમ તેમ, ગળગળતાં રૂંધાયેલા અવાજે, ખીટી ખીટી
બોલવા લાગી પણ એ શબ્દો હજી બોલાય તેટલામાં તો ડૉક્ટર
સાહેબના ફળદ્રુપ બેગનાં “ એન્જન ”ની વરાળ વધી પડી અને
“ ઍર્થક્વર ” ફાટ્યું.

“ નાહક શાને કટકટ કરે છે ? મારું કામ દવા આપવાનું
છે—નહિ કે તમારે ત્યાં ધક્કા ખાવાનું—”

લીલા ધ્રુજી ગઈ—નિરાશ થઈ—રડી પડી—પણ રાક્ષસને દયા
નજ આવી. ક્યાંથી આવે ? જેણે ‘ દયા ’ ને પોતાના અંતઃકરણ-
માંથી સદાને માટે રાગ આપી હોય અને બીજા હુકમ સિવાય ક-
દિપણ પાછી ન આવવાની સખત તાકીદ કરી હોય એવા, આ
દુનિયાના પત્થરની છાતીના, રાક્ષસી હૃદયના, દુનિયાને બારરૂપ,
કૂર અને ધાતકી મનુષ્યોના હૃદયમાં દયાની દેવી એક પણ પણ
શી રીતે વાસો કરી શકે ?

ડૉક્ટર મહેતાની કૂરતાથી નિરાશ થઈ, ગરિબડી લીલા પટ્ટી
સહ બહાર નીકળી. તેની આંખે અધારાં આવવા લાગ્યાં. પોતાની
રંક જાંઘીપર અભાવ આવ્યો. ગરિબ જાંઘી ઝેરી જણાઈ.
જગતમાં પોતે તદ્દન નકામી છે—નિરપયોગી છે—એમ થયું. નિરાશ
અંતઃકરણે, ચપળ હરણી જેવી સુંદર આંખોમાંથી મોતી જેવાં
અશ્રુ બિંદુઓ ટપકાવતાં ટપકાવતાં અને એ અશ્રુઓથી દુઃખથી
શીકા પડી ગયેલા પોતાના સુંદર કપોતપ્રદેશને સીંચતી સીંચતી,
અભાગણી લીલા, ચીરાયેલા અંતઃકરણે ઘેર જવા લાગી, ત્રીજમ
ઋતુના પ્રચંડ સૂર્યના પ્રખર કિરણોથી લીલાની દામળ દેહ બળી
જતી. ગરિબીના તાપથી તપતી લીલા ઉન્હાળાના આ અસહ્ય તા-
પથી વધુ કરમાઈ—તેનું સુંદર મુખકમળ શીકું થઈ ગયું—જમીન તો

અંગારા જેવી તપી ગઈ હતી, લીલાના કામળ પગો તેથી બળી જતા. પગમાં કાંકરા ખુંચતા તેની પરવાહ કર્યા વિના, અંતઃકર-ણમાં દુઃખનો તીવ્ર ભાવો ભોંકાય-ઉડે ચીરો પાડે-તે સાંભર્યા વિના દોડતી, ભમતી ધર તરફ જતી, લીલા દીવાના જેવી માર્ગ કાપતી, ઘડીમાં રડતી-ઘડીમાં હિમ્મત ધરી આંસુ લૂછી નાખતી—ધિરજ ધરતી—હિમ્મતવાન થવા મહેનત કરતી પણ હિમ્મતવાન થઈ શકતી નહિ. તે રોષ પડતી, રંકદશા સિંહની ભયંકર ગુફા જેવી ભયાનક લાગતી અને ગરિબોનું જીવન નકામું છે—ગરિબી એક શાપ છે—ગદ જીંદગીનાં પાપ છે—ગરીબો દુનીયાના કંગાળ પ્રાણીઓ છે એવું ઓછું આવતું.

રડતી કકળતી દુઃખી લીલા ઘેર આવી. ગંગા ખેલાન હતી. તેની ગાંઠપર લીલાએ પટ્ટી મારી અને ગરિબડાં મ્હોંડે માતાની મરણ પથારી પાસે બેસી રહી. ગંગા એક ફાટેલા બીજાનાપર અચેતન હાલતમાં પડી હતી. તેના મુખ ઉપર પવિત્રતાનું તેજ ચમકતું—મરવા સૂતેલીના મુખાકાશ ઉપર પતિવ્રત ધર્મનો તેજસ્વી પ્રકાશ હતો—છતાં દુષ્ટ મરકીના ભયંકર રોગને લીધે એ તેજસ્વી પ્રકાશ ઉપર ઝાંખી શીકાશ આવી હતી એ ચોક્કસ હતું. મનોહર ગંગા વિધવા થતાં—તેનો બહાલો ભરથાર મરણ પામતાં—પોતાનું સૌન્દર્ય તથા માધુર્ય ગુમાવી બેઠી હતી તેમાં આ ભયંકર રોગથી વૃદ્ધિ થઈ. અને તેથી તદ્દન ફીફી પડી ગઈ—હાડખીંજર જેવી થઈ ગઈ. લીલાએ પોતાની માતાની સ્થિતિ જોઈ—જોતાંજ બળી ગઈ—દુઃખ દાવાનળમાં સળગી ગઈ—અને આ દુઃખપરંપરાથી લીલાને વિધાતા પર એવો ભયંકર ક્રોધ ચઢ્યો કે જો તે આ દુનિયાની સારાધીશ રાણી હોત અને વિધિને શિક્ષા કરવાની પણ તેનામાં શક્તિ હોત તો લીલા નિસર્ગ દેવીને ભયંકરમાં ભયંકર સજા કર-માવત ! પણ આ વિષયમાં તે તદ્દન લાચાર હતી અને તેથી રૂદન-નેજ દુઃખની મીઠી ઔષધિ માનવાની તેને લાચારીએ ફરજ પડતી. લીલા જેવી નાદાન બાળકી આવાં અસાધારણ સંકટના સમયમાં પણ ધિરજ ધરી, પોતાની માતાની સારવાર કરતી તે વેળા તેને જો કાંઈ પણ ચીજથી સંતોષ અને શાંતિ મળી શકે એમ હોય તો તે તેના બહાલા 'કાન્ત'ના મીઠાં નામનું સ્મરણ જ હતું. રમા-

કાન્તના પ્રેમની ભૂખી બાળા પ્રિયતમના નામનું રટન કરવામાંજ આનંદ માનતી અને એજ આનંદના તાનમાં તે આવા આકૃતના સમયમાં પણ બળવતી બની.

“કાન્ત અત્યારે હોય તો ! ડૉક્ટર આવ્યા વગર રહે ખરો ?—” લીલા વિચારમાં પડી.

“કાન્ત ! આપ ક્યારે પધારશો ? અરેરે ! તમારા વિશાળ હૃદયના જેવાંજ સપ્તગાનાં અંતઃકરણ હોય તો સ્વર્ગ અને મૃત્યુમાં કશો ફરકજ ન રહે. હાય !...અરેરે ! આપને શી ખબર કે તમારી લીલાની માતા મરણશરણ થવાની તૈયારી કરે છે. ” લીલા આવા વિચારમાં હતી તેટલામાં ગંગા જાગી. આંખો ઉઘડી અને મરવા સુતેલી વિધવા બેબાકળી જેવી, ફાટી આંખોએ આમતેમ જોવા લાગી.

“લીલુ ! મ્હારી બ્હાલી દીકરી. ” લથડતા અવાજે ગંગા બોલી. માતાના આ છેલ્લા બોલોથી લીલાનું અંતર ભડભડ બગવા લાગ્યું. ગંગાના સ્વરમાંથી રોગને લીધે મીઠાશ ઉડી ગઇ હતી છતાં તેમાં માતાના વાતસલ્ય પ્રેમનું મીઠું અમૃત સમાયલું હતું.

“મ્હારી બ્હાલી લીલુ ! તારા પિતા ગયા. હવે હું જાઉં છું. દીકરી ! કમનસિએ તારું કાષ્ટ નથી. અમે તને છેક નિરાધાર મૂકી ચાલ્યાં જઈએ છીએ. હાય ! આ વિધિ ! મ્હારી

ગંગાથી વધુ બોલાયું નહિ. આંખો મીંચાઈ ગઇ, પણ થોડી વાર પછી પાછી ઉઘડી. લીલાને નિરાધાર જોઈ મરણના મ્હોંમાં સપડાતી ગંગાનો જીવ અત્યંત મૂઝાતો હતો અને અહિં—આ જીર્ણ મકાનમાં—આ દુઃખી મા દીકરી ઉપર હુર વિધિ કે’ર વરતાવતી.

અરેરે ! આ બચંકર સમયે પણ લીલાને દીલાસો દેનાર કાષ્ટ નહોતું. પત્થરનું હૃદય પણ આ કરુણાજનક દેખાવ જોઈ પીગળી જાય. તે જીર્ણ મકાનની ખવાઈ ગયેલી દિવાલો પણ દુઃખદરિયામાં ડૂબી ગયેલી જણાઇ, દુનિયાના આળસુ, મનમોજી; એશઆરામમાં જીવન પૂરું કરનારા, જગતને ભારરૂપ, વ્યર્થ આયુષ ગાળનારા કેટલાક શ્રીમંતોના બાદશાહી મહાલયોના રાજવંશી વૈભવો કરતાં

લીલા જેવી નિરાધાર—દુઃખી બાળાને દીક્ષાસાનો એક મધુર શબ્દ કહેવામાં કેટલી બધી મીઠાશ સમાયતી છે?—પણ એ મીઠાશ—એ મીઠી મંજા મેળવવાની જગત્તા ધાંધલીયા મનુષ્યોને પુરસદ હોય તો પછી ચાલુ કાળને કળીયુગ કાણ કહે ?

લીલાનું રૂદન કરણાજનક હતું. ગંગાની માંદગી ભયંકર હતી. લીલાને નિરાધાર છોડી જતાં ગંગાની છાતી ફાટી જતી. અને અહિં દુઃખ તથા કરુણાની પરાકાષ્ઠા થતી !

ચીરાતા અંતરે ગંગા બોલવા લાગી:—

“ બહેન ! હું જાઉં છું. મ્હારી બ્લાલી લીલુ ! મ્હેં તને યોગ્ય સ્ત્રી કેળવણી આપી છે. તું સમજી છે, શાણી છે, આક્રમકમાં ધીરજ ધરજે, પરમાત્માપર શ્રદ્ધા રાખજે, બહેન ! મ્હારી પાસે કંઈ નથી પણ પવિત્રતાનો અમૂલ્ય વારસો હું તને આપી જાઉં છું. ત્હારા જીવનને પવિત્ર બનાવજે. ત્હારા હૃદયને હંમેશા બાળક જેવું નિર્મળ રાખજે. બહેન ! મ્હારી અંત સમયની આ શીખામણ ત્હારા હૃદયમાં અહનીંશ કાતરી રાખજે, લીલા ! તું નાદાન છે—રૂપાળી છે—જગત્તા અનેક હવસી જીવો ત્હારાં રૂપથી લોભાઈ પોતાની પાપી જાળમાં તને ફસાવવાના નીચ યત્નો કરશે; પણ તેમની લાલચથી લોભાઈશ નહિ. ત્હારી, મ્હારી અને આપણા આખાં કુળની ઉન્નત કીર્તિને ડાઘ લગાડીશ નહિ—” ગંગાનો કંઠ રૂંધાતાં લીલાએ તેને પાણી પાચું અને એક માતાની હેલો શીખામણ પુનઃ શરૂ થઇ, એ શબ્દોમાં કાઈ અજ્ઞા ગાંભીર્ય સમાયલું હતું.

“ બહેન ! સ્ત્રીના ધર્મ વિષે મ્હેં તને બધું કહ્યું છે અને ત્હેં એ પવિત્ર ધર્મ વિષે બધું વાંચ્યું પણ છે. હું જાઉં છું, આખા જગતને જવાનું છે—પણ તને પરણાવી નથી એ મ્હારું મોટું દુઃખ છે. ”

ગંગા રોઇ પડી. લીલાની પણ તેજ દશા થઇ.

આ સમયે બહાર કંઈક ખખડાટ સંભળાયો. અશ્વ હણહણ્યો.

“ કાન્ત તો ન હોય ! ” લીલા બબડી.

લીલાની ધારણા સત્ય હતી . રમાકાન્તજ મુંબાઇથી આવી પહોંચ્યો હતો. રમાકાન્ત ધરમાં દાખલ થતાં લીલાએ મૌન આવ-

કાર આપ્યો. અને રમાકાન્તે તે સ્વીકાર્યો.

“લીલાવતી ! તમારી બા.....”

લીલાએ પથારી તરફ નજર કરી, માંદગીથી ફીકો પડી ગયે-લી ગંગાને જોઈ રમાકાન્ત નખશિખાન્ત સંગી ગયો.

“ઓ પ્રભુ ! આ શું જૂઝમ !” તે બોલ્યો.

રમાકાન્તે ગંગા ની નાડી તપાસી, મંદ નાડી જોઈ ચમક્યો; ગાડીવાળાનેજ ડોક્ટરને તેડવા મોકલ્યો.

ગંગાએ પુનઃ આંખ ઉઘાડી.

“કાકી હું આભો છું. ” મીઠો સ્વર ગંગાને સંભળાવ્યો.

દિવ્ય સુખ, અપૂર્વ શાંતિ અને અજબ મીઠાશ ગંગાએ અનુભવી. અંતે જેની જરૂર હતી તે આવી પહોંચ્યો.

રમાકાન્તનો હાથ પોતાના હાથમાં લઈ મહામહેનતે ગંગા પથારીમાં બેઠી થઈ. હોલવાઈ જતા દિપકનો આ છેલ્લો પ્રકાશ હતો.

“લીલા.....” રૂંધાતા ગળામાંથી બોખરો, મર્ત્ય સમયના પણ અજબ આશાભર્યો સ્વર નીકળ્યો—લીલા શરમાતી શરમાતી નજીક ગઈ. તેનો કાન્ત તેની છેક નજીક હતો. કંઈક સ્પર્શ થયો. પણ ખરો; અને તેથી ચમકી, ચમકી ખરી પણ ડરી નહિ. આ ચમકારો ડરનો નહી, ભયંકરતાનો. નહી પણ કોઈ અકલ્પ્યજ હતો. એ સ્પર્શથી અંતરપરનો ધણોડ ભાર જાણે ઓછો થઈ જતો. હોય એમ લીલાને લાગ્યું—એ સ્પર્શમાં દિવ્ય આનંદ ભરેલો હોય એમ લીલાને જણાયું.

લીલાનો હાથ ગંગાએ પોતાના હાથમાં લીધો અને રમાકાન્ત તરફ દયાજનક આંખોએ મરણશરણ થવાની તૈયારી કરતી પ્રૌઢા એક પળ જોઈ રહી.

“કાકી તમને શું જોઈએ છે ? તમારા અંતની.....”

“ભાઈ ! એક ઇચ્છા, ”

“હું જરૂર પૂર્ણ કરીશ. ”

“મહારી લીલા સ્વીકારશો ? ”

રમાકાન્ત શરમાઇ ગયો. ગંગા હર્ષ પામી, મરણ પામતી માતાએ પોતાની નિગધાર પુત્રીનો હાથ રમાકાન્તના હાથમાં મૂક્યો, અને તેથી મર્ણુ વખતે મરનારીને શાંતિ મળી.

“ હું લીલા સ્વીકારું છું, માતા!—” રમાકાન્ત બોલ્યો.

“ પ્રભુ તમને સુખી કરો: ”

ગંગા સુખી થયતી જણાઇ, ખીચખ પળે રમાકાન્તના હાથમાં તેની ગરદન લયી પડી—આંખો મીંચાઇ ગઈ,—એક હેડકો ! એક ખીચ !.....અને ખલાસ ! મનુષ્ય મરે છે તેવીજ રીતે પણ લીલા રમાકાન્તને સોંપી છે એ ખીનાથી સંતોષ માની ગંગા પરલોકવાસી થઈ—ગીરધરજ્ઞાનની પ્રેમાળ પત્ન પતિવિરહના પ્રચંડ તાપથી દગ્ધ થઇ આ જગતને છેડા પ્રણામ કરી પોતાના પ્રિય-તમને મળવા આ દુનિયા તજી ખીચ દુનિયાને રસ્તે ચાલી ગઇ !

પ્રકરણ ૯ મું.

ચોરાયજ્ઞાં જીગરો !

x x x x

“ અજ્ઞયજ્ઞ સ્નેહના રસ્તા,

અજ્ઞયજ્ઞ ગાંઠ પ્રીતિની;

“ ખુમારી ને ખુવારી છે,

અજ્ઞયજ્ઞ પ્રેમની મસ્તી. ”

x x x x

“ કુત્તાપી ”

રમાકાન્તે લીલાનો સ્વીકાર કર્યો, ગંગાને તેથી અંત સમયે કાંઇ અજ્ઞ અનંદ અને શાન્તિ મળી. લીલા પોતાની થઈ તેથી રમાકાન્તના હર્ષનો પાર રહ્યો નહિ; અને લીલા તો તદ્દન હર્ષધે-

લીજ થઇ ગઇ. તેનું બાળક અંતઃકરણ આટલો બધો અનંદ શકાવી શક્યું નહિ. કાન્ત મળવાથી તેને જે સુખ, જે આનંદ અને જે શાન્તિ મળી તે અપૂર્વજ હતી. આખું જગત લીલાને સુખને હીડેજો હીંચકા ખાતું જણાયું. જગતમાં સર્વત્ર આનંદ મંગળની ધુન નજરે પડી. ઝેરી જગત, એક વખતનું દુઃખી જગત, પિતાની માંદગી વેળાનું ખારું જગત, માતાની માંદગી વેળાનું કઠોર જગત, લીલાને હવે અમૃતમય, સુખી, દયાળુ અને મીઠું લાગ્યું. આ સધળું અમૃત તેનામાં રમાકાન્તે ભર્યું. આ સધળી મીઠાશ 'કાન્ત'ના સમાગમથીજ લીલામાં આવી. આથી લીલાની સુંદરતા પણ વધી. પરવાળા જેવા મોહક અધર ઉપર મીઠું સ્મિત હાસ્ય હમેશાં ફરકી રહેતું. મનોહર-મનમોહક ગાલ ઉપર આછી ગુલાબી લાલી હમેશાં દગગોચર થતી. મન્દ મન્દ હાસ્ય સમયે લીલાના મોહક કપોલપ્રદેશપર નાના સુન્દર ખાડા પડતા અને આ રમણિય ચિત્ર રમાકાન્તને એક પળ સ્વર્ગનાં દર્શન કરાવી શકતું. હંસણી સરખી નાજુક ગરદન લીલાના પ્રેમીના નેત્રોને આનંદ આપતી. રમાકાન્તના અંતઃકરણમાં સુન્દર લીલા સ્વર્ગિય શાન્તિ અને અમૃત રેડતી. કાન્તનો સમાગમ તેને સ્વર્ગ સમો સુખદર લાગતો, જાણે પૃથ્વીરાજ અને સંયુક્તાની માફક રમાકાન્ત સાથે નિરન્તર આનંદસાગરમાં સ્નાન કર્યા કરે એવી ઇચ્છા પણ કોઈવાર લીલાના અંતઃકરણમાં થતી. કાન્તને ધડી ન જોતી તો ગાંડી ઘેઝી થઇ જતી. આખું જગત કાન્તરૂપજ હતું. સધળે કાન્તજ નજરે પડતો. કાન્ત વિના-કાન્તની ગેરહાજરીમાં જગતની મોહકમાં મોહક અને સુન્દરમાં સુન્દર વસ્તુ પણ લીલાને ઝેર જેવી અપ્રિય લાગતી, કાન્તજ જાણે જગતનો હીરો-કાન્તજ સંસારનો સાર હોય તેમ થયું. અને આમ છતાં કાન્તની પાસે ખેસી પ્રેમની મીઠી મીઠી વાત કરવાની શક્તિ મુગ્ધ બાલિકામાં આવતી નહિ. કાન્ત તરફ જોઇ રહેવાની લિપ્ત થતી નહિ. કાન્તને હસાવવાનું, તેની સાથે નેત્ર સમસ્યા કરવાનું લીલાને પરવડતું નહિ, કાન્ત પાસે જતાંજ સંકોચ થતો; વાતચીત થતી પણ ધણીજ ટુંકી. રમાકાન્ત આ સધળું નિહાળતો, લીલાની રમણીય મુઝવણ પામી જતો; અને આનંદ પામતો, કંઈક અકળાતો—લીલા ન જોલે, તેની પાસે

ન આવે, તેની સાથ ન ભેળાય તે ॥ મુંઝાતો—કંઈક દુઃખી થતો
“શરમ”પર ગુસ્સે થતો—પણ બીજા પળે તેમાંનું કંઈ નહિ. .

રમાકાન્ત આવી રીતે લીલા સાથ પ્રેમની મીઠી રમત રમતો
હતો અને જીવન પ્રવાસ પૂર્ણ કરવા જીવન સખીને પોતાની થવા
વીનવનાર રમાકાન્તના પ્રેમપાઠ આ નાના ઝુંપડા જેવા ઘરમાં ઘણીજ
સુંદર રીતે ભજવાતો.

ગંગાના મૃત્યુ પછી પણ એક પાપવાડીકે પસાર થઇ ગયું,
રમાકાન્ત આ સઘળો સમય લીલાના નાના ઘરમાંજ રહ્યો. મનોહર
રાજ્ય મહાસયમાં વસનારાને આ નાની ઝુંપડી જેવા ઘરમાંજ
તેના હૃદયની દેવીના સહવાસને લીધે ઔર આનંદ અને અનેરિ
શાન્તિ મળી.

હવે રમાકાન્ત પોતાનો માતાને મળવાને—સુરત તજવાનો
વિચાર કર્યો, તેની માયાળુ માતા લક્ષ્મીબાઈની જાણવામાં જ્યારે
આવ્યું કે રમાકાન્ત સુરતમાં છે, ત્યારે તે! તેના હોંસકોસ ઉડી
ગયા. આંખોએ આંસુના ગિન્દુઓ ટપકાવ્યાં. જગત્માં અધિકાર
જણાયો, આખું રોડની રમણિય ટેકરી, ત્યાંનું અનુપમ કુદરતી સૌ-
ન્દર્ય એ સઘળા લક્ષ્મીબાઈની આંખોને અડચીકર થયાં, ઘરમાં
અનેક નોકરો હતા છતાં પોતેજ તબેલામાં દોડી ગયા. ગાડી જો-
ડાવી સ્ટેશનપર આવ્યાં અને એકદમ “અરજન્ટ તાર” કર્યો.

“એકદમ આખું આવો, ”

થોડીવારમાં રમાકાન્તનો જવાબ આવ્યો.

“હું સુરત છોડીશ પણ આખું રોડ આવી શકાય તેમ નથી.”

લક્ષ્મીબાઈ અતિ ગુસ્સે થયાં. “આખું કેમ ન અવાય ? એવું
શું મહત્વનું કામ હશે ? વ્યાપાર તો મંદ છે તો પછી કેમ ન
અવાય ? વળી સેક્રેટરી ધણો ચપલ છે તો શા માટે ન અવાય ?”
કંઈ સૂઝયું નહિ. હશે; સુરત છોડવા તો જણાવ્યું છેને ? આવી
સંતોષ થયો—થયો નહિ માન્યો—માન્યો પડ્યો—જાણારીયો મન
મનાવવું પડ્યું—મનાવવાની ફરજ પડી.

આ આખું રમાકાન્ત કેવા મહત્વના કામમાં ગુંથાયો કે તે
વાંચક સારી રીતે જાણે છે. જગત્ની મહાન સુંદરતાને ખીંચવા

બહાલી જીવનસખીને પોતાની થવા વીનવવા, કુદરતની કારીગીરી-નો, અનુભવ લેવા, સંસાર સાગરમાંથી નવનીત તારવી કાઢવા; પ્રેમના મનોહર પુષ્પને ખીલવી તેની મધુર સૌગંધ તથા મધુર પરાગથી હૃદયને સ્વર્ગનું સુખ આપવા, પ્રેમની મીઠી ખ્યાલી પી તેની કૃદ્ધી અંતરને લહેરી બનાવવા, લીલાને પોતાની ધર્મપત્નિ કરવા, જગતની અને ધર્મની દૃષ્ટિએ પોતાની ઠરવવાના કામ કરતાં રમાકાન્તને અત્યારે કરોડ રૂપીઆનો નફો મળે એવું કામ પણ વધુ મહત્વનું લાગે ખરું ?

પોતાની માતાને રમાકાન્તે પોતાની જીંદગીમાં પહેલીજ વાર ઠગી; “ સુરત છોડું છું ” એમ જણાવ્યું પણ સુરત છોડ્યું નહિ. આથી તેના પવિત્ર હૃદયને ક્ષોભ થયો પણ આ અપરાધ પ્રેમ મંત્ર લાજુતા યુવાનને નજીવો જણાયો.

સુરતમાં પ્લેગ ધણાજ ભયંકર રૂપમાં ફાટી નીકળ્યો. સરકારી અમલદારોની ગમે તેટલી સાવચેતી અને સખત ઉપાયો છતાં આ દુષ્ટ મરકી બંધ પડી નહિ. રમાકાન્ત જે કાંઈ મધ્યમ યા રંક દશાનો મનુષ્ય હોત તો આ સમયે લીલાની, ગંગાના શયની અને રમાકાન્તની પોતાની શી સ્થિતિ થાત તેનું વર્ણન કરતાં અમારી કલમ કમ્પે છે. તે અપૂરું લક્ષ્મીનો માલીક હતો. આ કારણેજ તે સુરતમાં રહી શક્યો. તેને સત્તાવાળાઓએ પીડ્યો નહી, પણ હવે તેને પણ સુરત છોડવાની જરૂર જણાઈ. જ્યાં જુઓ ત્યાં, શેરીએ શેરીએ ઉંદરો ઢગલાબંધ મળી આવતા. મનુષ્યો લ-જરોની સંખ્યામાં મરતાં-નેમનાં બાળબચ્ચાંઓ નિરાવાર થઈ પડતાં-નેમની રડારોળ, દુઃખની તીવ્ર કીકીયારીઓ પથરના હૃદયને પણ મીણુ જેવું પોચું બનાવી દે તો રમાકાન્તના દયાળુ હૃદયનો તો શી દશા થાય તે વાંચનારેજ કલ્પી લેવું.

તે જે આહત તો સુરતને એક પળમાંજ છોડી શકત. પણ તે દયાળુ હતો, તે લીલાને આહતો હતો અને લીલાજ તેનું જીવન હતી. લીલાને તે પોતાની સહચારિણિ બનાવવા માગતો હતો છતાં ફક્ત પોતાના સ્વાર્થને લીધેજ તે સુરતમાં નાતો રહ્યો. તેનું હૃદય તેના હૃદયમાં વસી રહેલી મૂર્તિને ભેટવા આ તરફ તેને ખેંચી લાવ્યું હતું એમ કલ્પ કરવા સાથ આપણે તેનાપર એવો આરોપ

તો નજ મૂકી શકીએ કે ફક્ત લીલા માટેજ તે સુરતમાં રહ્યો હતો. લીલાને મેળવવી એ તેની જીંદગીનું અતિ મહત્વનું કામ હતું પણ તેનો જીવન મંત્ર તો પ્લેગની જલ્દમ માંદગીથી લાચારીમાં આવી પડેલા, ભૂખે મરતા, આખરના જયથી અકાગે કારમા કાળને સરણ થવા તૈયાર થયેલા દુઃખી કુટુંબોને મદદ કરવાનો હતો. તેણે પોતાના 'પ્રાઇવેટ સેક્રેટરીને એ કામ માટે રોક્યો કાંઈ પણ જાતની સુગ કે સંકાય વિના ગરિબોના એકાએક ઘેર ફરવાનો તેને હૂકમ કર્યો. આ હૂકમ સાથે વિનંતી પણ કરી. આખાં સુરતમાં દુઃખી પ્રાણીઓની તપાસ લેવા કહ્યું. દરેક જણને સલાય આપવા-સુખી કરવાની જવાબદારી કરી, “દયા” એજ જીંદગીનો મહામંત્ર મણી વર્તવાની કાકલુદી કરી. “પરમાર્થ” એજ જીંદગીનું સાક્ષ્ય મણવાની સલાહ આપી. જગતના નાનામાં નાના પ્રાણીપર દયા રાખવાનો ઉપદેશ આપ્યો. દુનિયામાં કાંઈ પણ દુઃખી ન થાય એવું જોવાની ઉત્કટ ઈચ્છા જણાવી અને તેમને સુખી કરનાં જો પોતાની તીજેરીમાં એક પાછ પણ ન રહે તો તે માટે તદ્દન બે-દરકારી બતાવી !

અહાહા ! કેવી દૈવી ઉદારતા ! કેવું આદર્શાદી હૃદય ! જગતના દુઃખી પ્રાણીઓ માટે કેટલી બધી કાળજી ! જગતની દરેક વ્યક્તિને સુખી કરવા માટે કેટલો બધો આત્મભોગ ! પરાયા સુખ માટે કેટલી બધી ભીની લાગણી ! સ્વર્ગ મેળવવા માટે—પરમાત્માના ખલાસ થવા માટેની સુરતમાં કેટલી બધી આગળ પડતી છત્રાંગ ! કેટલી બધી નિઃસ્વાર્થ વૃત્તિ ! મનુષ્ય જીવનને ઉન્નત બનાવવાના કેવા આદર્શ (ideal) વિચારો ! પરમાત્માએ આપેલી લક્ષ્મીનો કેટલો બધો પ્રશંસનીય ઉપયોગ ! જેરી જીવનમાં અમૃત રેડવાની કેટલી બધી કાળજી ! ઈન્દ્રાસન મેળવવાનો કેટલો બધો લોભ !....

અને આટલું કરીનેજ તે ખેસી રહેતો નહિ. પોતાના સેક્રેટરી પાસેથી તે દરરોજ રીપોર્ટ માગતો. કેટલાં દુઃખીઓને સલાય કરી સે જોતો. યોગ્ય લાગે તો દુઃખીની પોતે પણ મુલાકાત લેતો અને આ મહાન મંત્ર સાંધવાજ તે સુરતમાં રહ્યો હતો. તે તેણે સાંધ્યો.

“ હવે મારે સુરત છોડવું જોઈએ. ” એક દિવસ રમાકાન્તે રજનીકાન્તને-પોતાના પ્રાઇવેટ સેક્રેટરીને-કહ્યું.

“ જરી તમારી મરજી. ”

“ તમે મને મૂકીને જશો ? ” લીલા કંઈક ગળગળા થઈને હિંમત ધરી બોલી.

“ હા..... ”

રમાકાન્તથી અચાનક ઉચ્ચાર થઈ ગયો-ભાનમાં ને ભાનમાં બોલાઈ ગયું. લીલા તે સાંભળી સ્તબ્ધ બની ગઈ. નિરાશ થઈ ગઈ. તેણીના કોમળ હૃદયપર તીવ્ર ધા થયો. રમાકાન્ત તેણીને તથા જાય એ પૃથ્વીના પ્રલય જેટલું દુઃખદાયક લાગ્યું.

“ લીલા--” રમાકાન્ત બોલ્યો.

“ તારે હમણાં અહીંયાજ રહેવું પડશે. ”

“ સુરતમાં રહેવું હવે ઇચ્છવાનું નથી. ” રજનીકાન્તે સલાહ આપી.

સુરતની લયંકરતાનો રમાકાન્તને ખ્યાલ આવ્યો. લીલા માટે બેદરકારી બતાવવા માટે હવે પશ્ચાતાપ થયો. લીલા તરફ જોવાઈ ગયું. તે દુઃખી બાળાના દયામણા નિર્દોષ મુખકમળ પર અજબ સત્તા જામેલી જણાઈ. રમાકાન્તને જગત્માં કંઈક દૈવી સત્તા છે તેનો અહિં અનુભવ થયો. લીલામાં બળ નહોતું, સત્તા નહોતી, હઠ નહોતી પણ તેની કાળી આંખોમાં જાદુ હતું—નેહ ભર્યું જાદુ હતું—નેના અંતરમાં પ્રેમનો નિર્મલ સ્નેહ ઝરણોનો સતત પ્રવાહ હતો. આ સર્વના સંયોગથી કોઈ દિવ્ય શક્તિ ઉત્પન્ન થતી અને તે શક્તિની અસરથી રમાકાન્ત તદન મહાત્ થતો.

“ રજનીકાન્ત ! ” કંઈક વિચાર કરી રમાકાન્ત બોલ્યો.

“ મારે આશુ તો જવું જ જોઈએ. ”

“ અને લીલાવતી ? ”

“ એને તમે મુજબ લઈ જાવ તો ? ”

આ શબ્દો સાંભળી વળી લીલાને દુઃખ ઉપજ્યું.

“ એમને તમારી સાથે આશુ ન લઈ જવાય ? ” રજનીકાન્ત

બોલ્યો. પોતા તરફથી લડનાર વકીલ છે એથી લીલાને કંઈક સંતોષ થયો.

“ આશુ !...સાથે લઈ...”

રમાકાન્ત વિચારમાં પડ્યો અને એ વિચારવારિધિના મો-
જાઓ પર ઉછળવાથી તેના વદન પર ગાંભીર્ય છવાયું.

“ શું મારા આવવાથી કંઈ હરકત થશે ? ” લીલા બોલી.

રમાકાન્તે મૌન રહેવાનું જ યોગ્ય ધાર્યું.

“ હાય ! ” લીલા રડી પડી. રમાકાન્તના હૃદયના ચીરેચીરા
ચાલ ગયા.

“ લીલુ ! ના રડ. ” રૂંધાચક્ષુ સ્વરે તે બોલ્યો.

“ હું તને નહિ છોડી જાઉં ”

લીલા સંતોષ પામી પણ રમાકાન્તની મુઠવણ વધી. રજની-
કાન્તે ઉભયનું શાન્તવન કયું.

“ હાય ! શું કરવું ? ” રમાકાન્તનું ચીરાયલું દીલ બોલ્યું.

“ કાન્ત ! તમે ના દુઃખી થાવ. મારા સમ ! હું અહિં
રહીશ—તમે કહેશો ત્યાં રહીશ; પણ તમે દુઃખી ના થાવ. તમારું
દુઃખ હું નથી જોઈ શકતી—”

રજનીકાન્ત અત્રે બહાર ગયો. અને ઉભય પ્રેમીઓને એકાંત
ઝળતાં કંઈક શાંતિ મળી.

“ લીલુ —” રૂંધાતા કંઠમાંથી સ્વર સંભળાયો.

“ પ્રાણુ ! શા માટે અકળાઓ છો ? આ અભાગણીને લીધે
તમે શા માટે દુઃખી થાઓ છો ? હશે, મારું નશીબ ! મારું રમે
તે થાય ! મારી ચિન્તા ન કરશો—તમારા સુખમાં હું મારું સુખ
માનીશ—મારા પ્રભુ !.....

“ લીલુ ! મારી જ્ઞાતી લીલુ ! તું એમ કહે છે પણ મારાથી
કેમ કહેવાય ? મેં તારી માતાને શું વચન આપ્યું છે તે યાદ કર.”

“ જો તેમાં કંઈ ભૂલ થઈ હોય તો હું મારી રાજબુસીથી,
મારા અંતરમાં તીવ્ર લાગે તે સહેવાની શક્તિ રાખીને તમારા
સુખને માટે, હું તમને તે વચનના બંધનમાંથી મુક્ત કરું છું.”

લીલા ઉદાર બની. રમાકાન્તનું હૃદય આ શબ્દો ઉચ્ચારતાં
છિન્નવિછિન્ન થઈ ગયું.

“ નહિ—નહિ—મારે એ મુક્તતા નથી જોઈતી. લીલા !
પરમાત્મા સાક્ષી છે કે આજ સુધી જે મેં કોઈને પણ ચાહી
હોય તે તે તું જ છે. અને મને ક્યાંય પણ સુખ મળ્યું હોય તે
તે તારી પાસેજ—તારા પ્રેમમાંજ—”

“ત્યારે મારાથી આણુ કેમ ન અવાય, કાન્ત ?”

વળી કોમળ હૃદય ચગદાયું. સુકુમાર કુસુમ કલિપર કંઠોત્ત
કુલાકાનો ધા પડ્યો અને આખા જગતમાં સઘળે નિરાશા અને
અધિકારની સત્તા જૂલમ ગુજારતી જણાઈ.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

જગત્ની દષ્ટિએ લીલા !

“ લીલા ! ” રમાકાન્તે ગદ્ગદ કંઠે કહ્યું.

“ હું તને ચાહું છું—ખરા જગરથી ચાહું છું—જેને જગત્ પવિત્ર પ્રેમ કહે છે અને દેવો પણ જે પ્રેમ સરોવરમાં ચંચુ ભરે છે તેવાં દિવ્ય પ્રેમથી ચાહું છું. આજ સૂધી જો કોઈ પણ સ્ત્રીને મારા અંતઃકરણમાં જગ્યા મળી હોય તો તે તું જ છે—આજ સૂધી જો મારા હૃદયને શીતળ કરનાર અને મારાં નેત્રોને આનંદ આપનાર કોઈપણ લક્ષના હોય તો તે તું જ છે. મેં તને જોઈ-પહેલી-વાર !...ક્યાં ?...યાદ આવે છે. લીલુ ? પેલા દવાખાનામાં ?..... તે સમયે મને તારી દયા આવી. તારા પિતા મરણશરણ થવાની તૈયારીમાં હતા. તે સમયે તારા દયામણા મુખકમળે મારાપર જદુઈ અસર કરી અને એ અસરે ધાંમેધીમે પ્રેમનું રૂપ લીધું. એ પ્રેમની સત્તાને લીધે હું દીવાનાની માફક તારા ઘર તરફ ચાલ્યો આવતો અને એજ પ્રેમની મજબુત સત્તાને લીધે મેં તારી મૃત માતાની છેલ્લી ઘડીએ તારો સ્વીકાર કર્યો. તારી એક પળની જૂદાઈ પણ હું સહી શકતો નથી. મને તારાથી સ્વર્ગ સુખ મળ્યું છે. મેં જે ક્યું છે તે યોગ્યજ ક્યું છે એવું મારું અંતર માને છે. તારા જેવી પ્રેમાળ પ્રમદાને મારી પત્ની કરવા માટે હું મારી દેહને બા-અશાળી માનું છું. તારાથીજ મને સ્વર્ગસુખ મળશે. તુંજ મારા ઘરને સ્થિપાત્રશે. તારાથીજ મારું ગૃહ ઈંદ્રલુવન બનશે. લીલુ !—પણ ”

રમાકાન્તની વાચા અંધ પડી—કંઠે રૂંધાયો—હંમેશનો હસતો રમાકાન્ત ગંભીર થયો—રડવા જેવો થઇ ગયો—જાણે કાંઈ મહાનુ આક્રમ્ત તેના પર આવી પડી હોય અથવા તો ધાતક શસ્ત્ર લઈ જલ્લાદ તેને જખેહ કરવા તૈયાર થયો હોય અને તેથી પોતાનાં પ્રાણ બચાવવા કરગરીને શોકમય વદને રમાકાન્ત તેની પાસે પ્રાણ

દાન માગતો હોય અને ધાતકી જલ્દાદ ન માનતાં જાણે દુઃખદાવા-
નળથી દગ્ધ થઇ, દુઃખદરિયાના ઉંડા તળિયામાં કુખી જતો હોય
તેવો શોક “પણ—પણ—” કહી અચકાઇ જતાં રમાકાન્તને
થયો. તેની જીવનપ્રખી તેનો શોક જોતાં જીવતી બળી મઇ—
લીલાની છાતી તેના ‘કાન્ત’ની અચકાતી જીભ જોઇ ફાટી મઇ—
તેનાં સુન્દર નયનોમાં મોતી જેવાં અશ્રુપિન્દુઓ ચમકવા લાગ્યાં.
આ અશ્રુદળ ઉભરાતાં મનોહર કપોલ પ્રદેશ બીનો થયો.

“ કાન્ત ! જ્યારે તમારા હૃદયમાં આ દાસીને સ્થાન મળ્યું
છે તો પછી—”

“ પછીજ મહા મુશ્કેલી છે, મારાં હાટ ! ” રમાકાન્તે ચી-
રાતા હૃદયે કહ્યું.

“ પછીનો રસ્તોજ વિકટ છે ! ”

“ તે શી રીતે ? ”

“ મેં તને પરણવા વચન આપ્યું છે,—પણ મારી માતા ”

“ શું આપના માતૃશ્રી આપણાં સુખની આડે આવશે ? ”

“ ઈશ્વર કૃપાએ તેમ ન થાય. પણ મને લાય છે ખરો...”

“ હાય !...”

લીલાના વદનમાંથી બહાર પડેલી હાથ ઉભયને સરખી દુઃખ
કરનારી થઇ પડી. ઉભય પ્રેમીઓને પોતાના નિર્મળ પ્રેમના ઝરાને
નાચતો, પછડાતો, ફૂદતો, લગ્નસાગરને મળવા જતાં માર્ગમાં
નડતા સમાજ અને સગાંઓ તરફના સીધા તથા આડકતરા ખાડા
ટેકરાઓ જોઇ, પૃથ્વીને પ્રલય દરિયામાંથી ડોકિયાં કરતો જણાયો.
ઉભય પ્રેમીઓ આ જગતમાં પ્રેમના મીઠા નામનો જાપ જપતાં
કોઇ અજબ મુઝવણમાં આવી પડ્યાં અને આ મુઝવણની વેદના
સહીને દુઃખની બ્યાખ્યા ધડી તથા સમજી શક્યાં. ઉભયને આ સમયે
અસહ્ય વેદના થતી હતી છતાં બન્ને એક બીજાંની ગોદમાં હતાં
એ વાતથી આ દુઃખમાં પણ કંઈક શીતળતા, કંઈક શાંતિ, કંઈક
આનંદ, કંઈક રમણિયતા, કંઈક મીઠાશ, અને કંઈક માધુર્ય તેઓ
અનુભવી શકતાં.

“કાન્ત ! મારા...”

“લીલા ! મારાથી એ વાત નથી કહી શકાતી.”

પાર્થીના તીક્ષ્ણ તીરથી જીગર વીંધાઇ જવાથી નાજીક હર-
ણીને જે દુઃખ થાય તેના કરતાં રમાકાન્તને આટલું બોલતાં વીશેષ
દુઃખ થયું. “દુઃખ” કોને કહે છે તે તેણે આજે પહેલાંજ જાણ્યું.
તે બળવાન અને ધીરજવાન હોવા છતાં પણ આ દુઃખ સહી
શક્યો નહિ.

લીલા તેની છેક નજીક હતી.

“કાન્ત !—” રમાકાન્તની ગરદનની આસપાસ પોતાના નાજીક
કમળ દાંડી જેવા કામળ કરો વીંટાળી લીલા બોલી.

“કાન્ત !...” કહી ‘કાન્ત’ની આંખોમાં આંખો મેળવવાનો
લીલા પ્રયાસ કરવા લાગી. લીલામાં કોણ જાણે આ હીંમત ક્યાંથી
આવી તે રમાકાન્ત સમજી શક્યો નહિ. તેના કરસ્પર્શથી ચંદન
લેપન કરતાં પણ અધીક શીતળતા રમાકાન્તને પ્રાપ્ત થઇ. લીલાના
સુખકર સ્પર્શથી, તેની વાણીની મીઠાશથી, તેનાં નયનોની નેહભરી
મસ્તીથી, રમાકાન્તને આ જગતની કોઇ દીવ્ય—અજ્ઞ—સતાધીશ
શક્તિનો અનુભવ થયો. હૃદયમાં શોક હતો પણ તે આ સુખ આ-
ગળ નજીવો જણાયો. પ્રેમાળ લલ્લનાના પ્રેમની જદુઇ જાળમાં તે
એવો અંધાર્ધ ગયો—લીલાની જદુભરી આંખોના જદુથી એવો
અંજાઇ ગયો કે એ ઘડી જગતને ભૂલી ગયો અને કોઈ મીઠી દુની-
આનાં મીઠાં સુખો ભોગવવામાં લીન થયો.

“કાન્ત ! ...” લીલા બોલી.

રમાકાન્તને બોલવાની ફરજ પડી.

“શું કહે છે ? ”

“કાન્ત !.....”

લીલાનાં નયનની દ્વિત્ય શક્તિએ રમાકાન્તપર સંપૂર્ણ વિજય
બેળવ્યો—નેત્રના આગા વખ્યા અને રમાકાન્તને સ્મીત હાસ્ય કરવા-
ની ફરજ પડી.

“કેમ હવે બોલવું છે કે મસ્તી કરવી છે ? ”

લીલા હસી પડી.

“કેમ ગભરાઈ ગયાં ? આટલુંએ ન સહેવાયું ?”

રમાકાન્ત મૌન રહ્યો.

“સઘળા ગ્રેજ્યુએટો તમારા જેવા પોચાં હૃદયનાંજ કે ?”

રમાકાન્ત કંઈક શરમાયો; લીલાની વક્તૃત્વતાથી આનંદ પામ્યો—હસ્યો—લીલાના કામળ કપોલો પર ધીમેથી એક પ્રેમળીલા લાથનો ટકારો માર્યો અને બોલ્યો.

“સઘળા સ્ત્રીઓ આટલી બધી કૂર હોય કે ?”

“કૂર કેમ ગણાઈ કામળ સ્ત્રી જાતી, કાન્ત?”

‘અમને નરમ કરે તેથી.’

‘તમને કોણ ફરજ પાડે છે, મોહવશ બનવા!—’

“તમારાં કાતીલ નયનો!—

‘મારાં નયન કાતીલ છે, કાન્ત?’

‘ના...ના...’

ઉભય હસી પડ્યાં.

“કાન્ત! શું આ મનોહર કાન્ત સદા મારાજ રહેશે ?”

‘ત્યારે શું હજી તને મારાપર શંકા છે ?’

‘નહિ.....પણ.....’

“પણ શું લીલું ?”

“તમે મને ચાહો છો ?”

“મ્હોડે કહાવ્યાથી ચાહની પ્રતીતિ મળે છે?”

“મારામાં વિશ્વાસ છે ?”

“અચિતજ.”

“ત્યારે મને ન કહો, કાન્ત !”

“શું?”

“તમારા શોકનું કારણ?”

“કાંઈ નથી”

“તો શા માટે દુઃખી થાવ છો ?”

“ સ્હેજ. ”

“કેમ સહેજ ? શું મારાથી છૂપાવશો ?”

“નહિ-છૂપાવવાની ઈચ્છા નથી; પણ મને તેમ કરવાની ફરજ પડે છે, લીલુ !-”

“ શું મારાપર વિશ્વાસ નથી ?”

“ સ્ત્રીલુ ! નજીવી વાતને ગંભીર ના બનાવ, ”

“ ત્યારે મને કહો-તમારો શોક...”

“ તું આજે હઠીલી થઈ છે. ”

“ હા... મારે જાણવું જ છે. ”

“ મારો શોક જાણવાથી તને લાલ નથી. ”

“ છતાં હું જાણવા માગું છું. ”

“તે જાણી તું દુઃખી થઈશ, લીલા ! ”

“મારા કાન્તને જેથી દુઃખ થાય તેમાં મારે કંઈક લાગ તો સેવોજ નોંધ્યેને !”

“લીલુ ! હઠ છોડી ન દે ?”

“કાન્ત ! મને ક્ષમા કરો પણ મારાથી આપનો શોક નથી નોંધ શકાતો.”

“શું જાણવું જ છે, લીલુ ? તને તેથી આઘાત થશે.”

“લલે થાય.”

“ શું તને દુઃખી થવાનું ગમે છે ?-”

“હા-”

“લીલા ! તું કેવી હઠીલી છે ?-”

“નહિ-કાન્ત ! તમે એમ ના બોલો-હું હઠીલી નથી-મને દુઃખી થવું પણ ગમતું નથી-છતાં જે વાતથી તમારાં કામજી અંતઃકરણમાં આઘાત થતો હોય તે વાત તો મારે જાણવી જ નોંધ્યે વળી ! ”

“એથી તું દુઃખી થઈશ, લીલા !-”

“તે તો તમે મને પ્રથમથી જ કહ્યું છે-”

“છતાં-”

“છતાં મારે જાણવું છે-”

“એમ દુઃખી થવાથી—તારી સુકુમાર દેહ લતા કરમાઈ જશે, લીલુ—”

“પ્રેમીના પ્રેમની મીઠાશ અનુભવતાં દુઃખ સહેવામાં પણ મજા છે, કાન્ત !”

“દુઃખ ધણું કાતીલ ઝેર છે, લીલા ?—”

“અને એવા વિષમ દુઃખનું પ્રયકરણ કરવાની પણ જરૂર છે, કાન્ત !—”

“જીવન વસંતકાળમાં શા માટે દુઃખી થવું જોઈએ ?—”

“જીવન સાથી દુઃખી છે તેથી—”

“દુઃખ શું છે તે તું જાણે છે, લીલા ?—”

“માતા—પીતાનું મરણ એ શું દુઃખ ન ગણાય, બહાલા ?—”

“એ ધણું જ કાતીલ દુઃખ હતું—”

“અને તે મેં નહોતું સહ્યું ?”

“તું ધણી સહનશીલ છે. ”

“હા—અને એ સહનશીલતા મને વધુ દુઃખ સહેવા શક્તિવાન બનાવશે. ”

“પણ હવે મારે તને વધુ દુઃખી નથી બનાવવી—”

“આપ મને આપના દુઃખમાં ભાગ ન લેવા દેશો તો તમારું દુઃખ જાણવાથી મને જે દુઃખ થશે, તેના કરતાં ન જાણવાથી સોગણું વધુ દુઃખ થશે, કાન્ત !—”

“તું આમ વકીલની માફક તકરાર કરતાં ક્યાં થીંખી, લીલુ ?—”

“તમારા પ્રેમની નિશાળમાં—” બન્ને હસ્યા.

એક પણ મૌનતાએ રાજ્ય ચલાવ્યું.

“અરે ! પણ વાત ક્યાં ઉડાવો છો, પ્રાણુ ?—”

લીલાએ મૂળ વિષમ છેડ્યો.

“તું હવે એ દુઃખ યજ્ઞની પૂર્ણાકૃતિ કર, લીલુ !—”

“હજી મંત્રોચ્ચાર પૂરા નથી થયા એ યજ્ઞવિધિના, પ્રભુ !—”

“હઠીલી ?—”

“હા—હઠીલી—”

“ હું નથી કહેવાનો લીલુ ?—”

“ કાન્ત ! હવે મને ના ટવળાવો” લીલાએ હઠ કરી—હઠમંત્ર કરણ સ્વરે વિનંતી પણ કરી અને લીલાના નયનની મસ્તીએ આ-પ્પરે રમાકાન્ત મહાત થયો.

“લીલા ! તને ઓછું આવે—માહું લાગે એવું હું સ્વપ્ને પણ કદ્યું નહિ. પણ લીલા ! જગત્—જગતનો ચોક્કસ વર્ગ જે બોલે છે, જગતના ગુમાની તવંગરો જે ધારે છે તેથી તને ઓછું આવશે—તું દુઃખી થાશિ. ”

“ ગમે તે હશે—ચાહે મારા હૃદયના એ વાતથી ચીરા થઈ જતા હશે તો પણ મને કહો—આપના દુઃખમાં આપની આ અભાગણી દારાને પણ ભાગ લેવા દો !”

“ લીલુ ! જ્યારે તું હઠ કરે છે ત્યારે કહું છું. હું નથી માનતો, મારું અંતર નથી માનતું, મારા હૃદયમાં વસેલો પરમાત્મા નથી માનતો પણ જગત્ માને છે—જગતનો આંધળા વર્ગ માને છે તે હું તને કહું છું. તું રંક છે, નિરાધાર છે, કંગાળ છે, પણ સદ્ગુણી છે. તારામાં રૂપ અને ગુણરૂપી મધુર સુગંધ છે. તારા સદ્ગુણો અને રૂપના મીશ્રણથી સોનામાં સુગંધ મળી છે, છતાં ધનના મદથી છકી ગયેલા કેટલાક શ્રીમંતો પોતાની આંધળા આંખોએ એ જોઈ શકતા નથી. તું સદ્ગુણી, સારા સંસ્કારવાળી અને ઉંચા કુળની છે; છતાં મારી નહિ—જગતના દયાળુ સજ્જનોની નહિ—પણ જગતના ડોળધાલુ, દાંબીક, લક્ષ્માંના મદથી છકી ગયેલા, પોતાના સુખવેલવને સદા ટકી રહેનારા માનનારા, દુનીઆના ગુમાની શ્રીમંતો જે માને છે તે હું તને કહું છું. ઉચ્ચ કુળની છે; પણ રંક છે અને એ ગુમાની શ્રીમંતો રોકાને હલકા કુળની કહેવામાંજ પોતાના જીવનની સદ્ગતા માને છે. મારી માતા દયાળુ છે—તે ગરિબોને ધીકકારનારી નથી છતાં તેણી આપણાં લગ્ન પસંદ કરશે કે કેમ તે એક ગંભીર સવાલ છે. ”

“ પણ તેનું કારણ, મારા લવ?—”

“ તું ઉતાવળી ન થા, લીલુ ! ”

“ મારી ધીરજ હવે ખૂટી ગઈ છે. બહાલા ! ”

“ મારી લીલા ! મારી માતા દયાળુ છે છતાં ધનવાન છે. મારા પીતાના વીર તથા ધર્મની આજ્ઞા પ્રમાણે તેમની આજ્ઞા પાળવા હું બંધાયેલો છું. અમે શ્રીમંત છીએ અને મારી માતા મારાં લગ્ન કોઈ અમારા જેવાજ શ્રીમંત કુળની કન્યા સાથે કરવા ચાહે એ સ્વભાવિકજ છે. તારે આથી ડરવાનું નથી, શરમાવાનું નથી કે સંકોચાવાનું નથી. જો તું મને ચાહતી હોય, મારે મારે કાંઈપણ લાગણી ધરાવતી હોય તો આથી દુઃખી થઈશ નહીં. તેં પૂછ્યું અને મેં કહ્યું. મારી માતા ભક્તી છે. છતાં શ્રીમંતાઈના ચેપથી નીરાળા નથી. હું એક જાગીરદાર છું—તું એક નિરાધાર રંક બાળા છે અને તેથી શું “રમાકાન્તને કન્યા ન મળી કે આવી કંગાળ છોકરીને પરણ્યો” એવો કટાક્ષ મારી માતા જગતને મ્હોડેથી સાંભળવા અશક્ત છે. આ ખ્યાલે મને દીવાનો બનાવ્યો છે. માતાને દુઃખો કરવી એ એક અસહ્ય વેદના છે જ્યારે તને તજવી એ આ દેહ-માંથી પ્રાણ ગયા પછી બની શકે એવું કામ છે. લીલે ! આ તારા અભાગી કાન્તની શોકમય દશાનું મૂળ કારણ ? ” રમાકાન્ત અત્રે રડી પડ્યો.

લીલાના કાનોએ આ સઘળું એકચીતે સાંભળ્યું અને હૃદય બળાને ખાખ થઈ ગયું. જગતના શ્રીમંતોની નજરમાં પોતે તદ્દન નીરપયોગી અને હલકી છે એવું થયું. જગતના સરોવરમાં કેવા કેવા રંગોથી તેને રંગાવાનું છે તેનું કંઈક ચિત્ર લીલાની નજર સામે આ વાતચીતથી રજુ થયું.

“ શું સઘળા શ્રીમંતો આવા વિચારના છે ?—”

“ નહિ. સઘળા નહિ તોપણ મોટા ભાગ એવો ખરો. લક્ષ્મી ચીજજ એવી છે, લીલુ ! જે લક્ષ્મીને પરણ્યો ત્યાં તેનો ભાઈ અહંકાર ખરોજ; અને લક્ષ્મીને પરણી પોતાના સાળા અહંકારને જે માન ન આપે તેને તો કાઈ વીરજોજ જાણવો—”

“ કાન્ત ! તમારા સુખને માટે, તમારી માતાની શાન્તિ માટે, તથા તમે કહેલા જગતના ડોળધાળુ વર્ગના હર્ષ માટે હું તમને તમે આપેલાં વચનમાંથી છુટા કરીશ. ”

લીલાએ આર્ત સ્વરે કહ્યું.

“ લીલા ! આ તું શું બોલે છે ? મેં ધાયું હતું કે તને

ઓછું આવશે. તું દુઃખી થઈશ. લીલા ! મેં તને જગત્તા વિચારે જણાવ્યા—મારા નહિ. લીલા ! મને ગેરઈનસાહ ના કર. હું તારે છું—તું મારી થા—હું મારી માતાને સમજાવીશ.”

“અને ન માન્યું તો ?”

“તોપણ હું તને મારી કરીશ. તને મેળવવા મારા પ્રાણનો પણ ભોગ આપીશ.”

“નીચતાની આટલી હદે અને સ્વાર્થની આટલી ટોંચે હજી હું પહોંચી નથી. તમારા સુખમાં સુખ માનીશ. તમને સુખી જોઈ સુખી રહીશ. અને તેથી કાંઈ લાયક લક્ષનાને પરણી સુખી થાવ—” લીલાએ ઉદારતા બતાવી.

“લીલા ! જો તું મારાજ સુખમાં સુખી હોય તો મારી થા !”

“હું તો આપનીજ છું, કાન્ત !—”

“મને જો શાન્તિ આપવા ચાહતી હોય તો આવું ન બોલ, લીલા !—”

“હું નહિ બોલું આપને સુખી જોવા કાન્ત ! પણ આખરે જૂદાઈ...”

“નહિ—હું તારી જૂદાઈ નહિ સહી શકું.”

“ન સહો પણ સહેવાની ફરજ પડશે.”

“એવી ફરજને હું ગણકારું એવો નથી, લીલુ !—”

“છતાં પ્રેમ અને જગત્તા માન્યતા વચ્ચેની લડાઈમાં આખરે જગત્તાની બહુમતિનો વિજય થશે—”

“શું મારાપર એટલો પણ ભરોસો નથી ?”

“મારા કાન્ત ! આપને મેં મારું જીવન અર્પણ કર્યું છે છતાં મને કહેવા દો કે જગત્ પ્રેમીઓને સુખી થયેલા જોઈ શકે એટલું ઉદાર અને બીની લાગણીનું નથી—”

“શું પ્રેમ જેવી દિવ્ય વસ્તુ જગત્કર્તાએ પેદા કરી તો પછી તેમાંની મીઠાશ તે છીનવી લેતો હશે ?—”

“તવારીખ તેવુંજ કહે છે—”

“ફરહાદ અને શીરીના દુઃખી પ્રેમજીવનો આપણે યાદ કરવાનાં નથી, લીલા—”

“કારણ ?—”

“ કારણ કે તેમની સામે કુદરત હતી—”

“ આપણી સામે તમારી માતા અને આપું જગત્ છે.”

“ તેમને આપણે જીતીશું—”

“ એ મહા વિકટ છે—”

“ પ્રેમમાં શું એટલી પણ શક્તિ નથી—”

“ એવી શક્તિ કવિઓની કલમમાજ શમાઈ રહી છે, કાન્ત !—”

“ પ્રેમીઓના જીવન સ્વર્ગીય છે, લીલુ !—”

“ અને એજ જીવન જીવનારાઓના જીવનનો પાયો આંસુઓ-થી સીંચાયો છે, કાન્ત !—”

“ એવા આંસુઓ પાડવામાં પણ શું આનંદ નથી?—”

“ અને એજ આનંદ આપનાર અશ્રુઓ શું કાંઈ વેળા જીવનનો નાશ કરી દેતા નથી ? ”

“ જીવનસખી ! તું ઘણી અધીરી છે.”

“ નહિ કાન્ત ! મહાર્ હૃદય તેવું નથી—પણ મને એવા ભયંકર ભવિષ્યનાં દર્શન થાય છે કે જેની યાદજ મારા અંતઃકરણને ચીરી નાખે છે.”

“ લીલા ! આ વાતને ન ભૂલે !—”

“ ભૂલી જઈશ-તમને સુખી કરવા—આનંદ આપવા—પણ આખરે જૂદાઈ—”

“ નહિ—એવી જૂદાઈ નથી આવવાની—”

“ જગત્ નડશે—”

“ પણ હું જગત્ને શરણ નથી થવાનો—”

“ તમને ફરજ પડશે—”

“ ત્યારની વાત ત્યારે લીલુ !—પણ હમણાં તો એકવાર કહે કે, “ હું તમારી છું—”

“ હું તો આપનીજ કાન્ત !—”

“ બસ !—મને સ્વર્ગ મળ્યું !—”

રમાકાન્તે લીલાના અધરપર રહેલું મીઠું અમૃત પીધું.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

દુઃખદરિયામાં.

“ Happiness is but a dream and sorrow is real. ”
Notaire.

ગયા પ્રકરણમાં વર્ણવેલા દિવંગીરી ભરેલા બનાવ પછી જે ચાર દિવસ વહી ગયા. સુરતમાં પ્લેગ વધ્યો—ભયંકર રીતે વધ્યો. મરકીના દુષ્ટ રોગે ઘણું ભયાનક સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. આખાં સુરતમાં હાહાકાર થઈ રહ્યો. સઘળે ત્રાસ વર્તી રહ્યો. ભયંકર સ્વરૂપ ધારણ કરી બહુ ડોકોર મૃત્યુ દેવી લોહીની તરસી થઈ, માણસોને ભોગ લેવા આમથી તેમ ભમતી હોય તેવો હૃદયદ્રાવક દેખાવ સઘળે થઈ રહ્યો. પ્રભાકરનાં તેજસ્વી કિર્ણો પૃથ્વીપર પથરાતાંજ હૃદયરો મનુષ્યો આ કાતીલ રોગના પંઝામાં સપડાતા અને અસ્ત પામતા દિનકરના તેજનો નાશ થવા સાથે આ જગતમાંથી સદાને માટે નાશ પામતાં ! અનેક રંક કુટુંબોના પાલનહારો પોતાની યુવાન આશાભરી જીંદગાની તથા—જગતનાં કાંઈપણ મીઠાં સુખનો દહાવો લીધા વિના, દુઃખી દીલે આ ફાની દુનિયાને છેલ્લાં પ્રણામ કરી જ્યાંથી આવ્યાં હતાં ત્યાં ચાલ્યા જતાં ! અનેક પ્રેમાળ પતિઓ પોતાના પ્રાણ કરતાં પણ વધારે બહાલી પ્રિયાને વિધવા બનાવી, રખડતી, રવડતી, નિરાધાર હાલતમાં, કશ્ચાજનક વિલાપ કરતી, આંસુનો દરિયાવ રેડતી હાલતમાં દયાહીન થઈ, તથા જતાં. જ્યારે તે પ્રેમી પતિના શરીરમાં ચેતન હતું ત્યારે તે જેને માટે આકાશ પાતાળ એક કરતો, ગગનમાંના તારા જેને માટે તોડી લાવવા તૈયાર થતો, તેજ અત્યારે દયાહીન થઈ પોતાની બહાલી પ્રિયાને સદાને માટે ત્યાગી જતો. આવી રીતે જગત અને જગતનાં બહાલાંઓને ત્યાગી જવા તૈયાર થયેલાં કાંઈપણ પ્રકારની ભીની લાગણીઓ હોતી નથી, કારણ કે પંચભૂતના ખાકી પૂતળાનો નાશ થતાંજ આવી સઘળી ભીની અને સહૃદય લાગણીઓનો પણ અંત આવી

જન્ય છે.

માતાની માયાળુ ગોદમાંથી એક પળ પણ વિખૂટું ન પડતું જે નાનકડું દુધમલ બાળક તે પોતાની બહાલી જનુનીને છોડી ચાલી જતું. જે માતા પોતાનાં બહાલા ભુક્ષકાંને એક પળ ન જોતાં ગાંડી થતી-દીવાની થતી-જગતનું ભાન ભૂલી જતી તેજ માતા દયાહીન બની પોતાનાં પ્યારાં બાલુડાંઓને કકળાટ કરતાં મૂકી ન-માયા કરી જતી. અનેક આત્મરદાર રંક કુટુંબો આ જલમ પ્લે-ગથી પાયમાલ થયા-દુઃખી થયા-સદાના નાશ પામ્યા-જગતમાં હતાં ન હતાં થઇ ગયાં. અનેક ધનવાનો જે ધન અત્યંત મહેનતથી, દેહને દુઃખ દધને ભેગું કર્યું હતું, જેના વડે પોતાના ઘરને રાજમ-હેલ જેવું રમણિય બનાવ્યું હતું, જેને લીધે તિલોતમા જેવી સુક-માર, સૌંદર્યવતી, અને નવયુવાન રમણીથી પોતાના ઘરની શોભા વધારી હતી, જેની મુછના વાળપર લાખો રૂપીયાની ધીરધાર થતી તેવા શ્રીમંતો પણ સર્વ માલમીલકત, વાડીવજીરા, ઘરખાર, પુત્ર-ચરિવાર, મીત્રમંડળ, તથા એક પળ પણ ન ચાલી શકે જેના વિના એવી પ્રેમાળ-યૌવન-ઉદ્યાનની સુમધુર-સુકોમળ સુલલિત કાંલ જેવી કોમળ જીવનસખી વિગેરે સર્વને છોડી ખાલી હાથે આ જગત-માંથી ચાલી ગયા-નાશ પામ્યા-પ્લેગના પંઝામાં સપડાયા !

પ્રિય વાંચક ? આ ભયંકર દશાનું વર્ણન કરવા અમારી કલમ કેવળ અસમર્થ છે. જે એક હજાર કલમો એક હાથે પકડવા અને તેથી એકીવેળા લખવાની અજબ શક્તિ કોઈ ધરાવતું હોય-તથા સર્વ સમર્થ લેખકોની શક્તિ પોતાનામાં એકઠી કરવાની દૈવી કલા કોઈ જાણતું હોય તોપણ આ દુઃખી બનાવ સંપૂર્ણ ચીતરવા અસમર્થ ગણાય ! એ નાશકારક મરડીએ અનેક પ્રેમાલ સુંદરીને પતિ વિનાની કરી જીવતી બાળી મૂકી. અનેક રંકોને નિરાધાર બનાવી જીવતા મારી મૂક્યા. અનેક નાદાન બાળકોને માતૃપિતા વિ-નાના કરી ભૂખ અને તરસથી રીખાવી માર્યા. અનેક આશાભર્યા જીવોની જીવાન જાંદગીમાં ઝેર રેડ્યું. અનેક સુખી જીવોના સુખી સ્વપ્નાઓ હવામાં મીલાવી દીધાં. જ્યાં હજારો પ્રેમી પંખીડાઓ મધુર કીલકીલાટ કરતાં ત્યાં રમશાન જેવી ગંભીર શાંતિ પથરાઇ.

જ્યાં સાંજ પડતાં હજારો દિપકોનો પ્રકાશ સૂર્યાસ્તનું વિરમણ ક-
રાવતો ત્યાં ઘોર અન્ધકારનું સામ્રાજ્ય વ્યાપ્યું. જ્યાં મનોહરતા
હતી ત્યાંનું વાર્તાવરણ શોકભર્યું અને ઝેરી બન્યું. જ્યાં સુખનું
સામ્રાજ્ય હતું ત્યાં દુઃખની સત્તા જામી ગઈ, જ્યાં આનંદ વૈભવ
થતો ત્યાં રૂદ્ધ—કલાપીટ અને માહેતમનાં કર્ણ અવાજો સંભ-
ળાવા લાગ્યા. જ્યાં મધુરકંઠી કાયલ જેવા કિન્નર કંઠની યૌવન
મસ્ત અને સૌન્દર્યજડિત યૌવના પોતાના સુમધુર કંઠથી પોતાના
હૃદયેશ્વરને રીઝવતી ત્યાં સંગિતની જગ્યાએ રાજાની દુઃખપૂર્ણ
કડીઓ ગવાવા લાગી.

સુરતની અત્યારે આવી દશા હતી. વખતના ચક્રરની એક
મજબુત ઝપટથી સુરત અત્યારે ઝપટાયું હતું. યમરાજના ભયંકર
દૂતોને સુરતે આમંત્રણ કર્યું હતું અને જાણે જગતનો નાશ કરવા
માટે ઉમાપતિએ પોતાનું ત્રીજું નેત્ર ઉઘાડ્યું હોય અને તેની ઝા-
ળથી સુરત જળી જતું હોય તેવો દીક્ર કમ્પાવનારો દેખાવ જ્યાં
ત્યાં નજરે પડતો હતો.

આવા સમયમાં—આવા ભયંકર વખતમાં રમાકાન્ત જેવો
કરોડપતિ પ્રેમમંત્ર ભણતો હતો. લીલા તેની ગુરુ હતી. આખું જ-
ગત જેને છોડવાની ઇચ્છા કરતું એવા ભયંકર સુરત શહેરમાં
રમાકાન્ત નિર્ભય દીલે પડ્યો રહ્યો હતો. વિના ડરે સુરતના ગીચ
ગંદા મહોલ્લાઓમાં તે રખડતો—દુઃખીઓને જોઈ દાઝી જતો—કાં-
કસ પેરે પૈસા વેરતો—પોતાની તીજેરીનું તળિયું દેખાય તેની તેને
ચિંતા નહોતી પણ જગતનું કાષ્ઠપણ પ્રાણી દુઃખી થાય એ તે-
નાથી જોઈ શકાતું નહિ.

રમાકાન્તનો પ્રાઇવેટ સેક્રેટરી તેનીજ જ્ઞાતિનો એક કુળવાયલો
યુવાન હતો. રજનીકાન્ત ચંચળ અને પ્રવીણ હતો તથા રમાકાન્ત-
નો સમોવડીયો અને સહાધ્યાયી હતો. રમાકાન્તનો તે માનીતો
હતો. બાળપણથીજ બંનેને મિત્રાચારી બંધાઈ અને દિનપ્રતિદિન તે
ગાઢ થતી ગઈ. રમાકાન્તના હાથમાં સત્તા આવી અને મિત્રની
મિત્રતા વધારવા, મિત્રને સુખી કરવા, તેની સાથનો સંબંધ ગાઢ
કરવા તેણે રજનીકાન્તને પોતાનો પ્રાઇવેટ સેક્રેટરી બનાવ્યો. રજ-
નીકાન્તે પોતાની ચંચળતાથી રમાકાન્તને પૂરતો સંતોષ આપ્યો.

રમાકાન્તની સર્વે ઈચ્છાઓ યોગ્ય રીતે પાર પાડી. ધણીવાર કામંતી સલાહ આપી મીઠકતમાં વધારો કર્યો અને શોડાજ વખતમાં તે રમાકાન્તનો જમણો હાથ થઇ પડ્યો.

તેની ખરી કસોટી આ સમયમાં થઈ. તે પોતાના પ્રાણની પરવાહ કર્યા વિના પ્લેગવાળા લતામાં રખડતો. દરેકેદરેક દુઃખીઓને દિક્ષાસો દેતો પ્લેગની ભયંકરતા રમાકાન્તની ઉદારતાથી કંઈક ઓછી થઈ—નહિ તો સુરતની શી દશા થાત તેની કલ્પનાજ થઈ શકતી નથી.

લીલાનું શું કરવું એ વિચારમાં રમાકાન્ત ગુંચવાયો. આણુ રોડ લઈ જવી કે કેમ એ વિષે ગંભીર ગુંચવારો થયો. માતાને શું જવાબ દેવો એ એક ગંભીર સવાલ થઈ પડ્યો.

“ રજનીકાન્ત ! ! તું કંઈ સલાહ આપશે ? ”

“ શાને માટે ! ” રજનીકાન્ત બોલ્યો. લીલા નજીકજ હતી.

“ મારી લીલા માટે. ”

“ બહેન લીલાવતીને આપ ચાહે છે ? ”

“ હા—પણ આજ વળી વિવેક ક્યાંથી શીખી આવ્યો ? ‘આપ’ એટલે શું ? ”

“ વાહ, હવે નહિ બોલું—એ માટે મને માફ કર. ”

“ હશે,—ચાલ. બોલ, મારે મારી લીલાનું શું કરવું ? ”

“ જ્યારે તું એને ચાહે છે તો પરણ અને સુખી થા. ”

“ પણ જગત્..... ”

“ જગત્ જહાનમમાં જાય. જગત્ની પરવાહ તારે શા માટે કરવી જોઈએ ? દુનીઆ ભલે ગમે તેમ બોલે. “ રાજને ગમી તે રાણી—ને દાણા વીણતી આણી. ” તારા જેવો એક ફળવાયેલો યુવાન “ જગત્ જગત્ ” કરી પોતાની જીંદગીને કચડી નાખે, તારા યુવાન જીવનમાં ઝેર રેડે, અને જગતને લીધે તારી આશા-ભરી જીંદગી પાયમાલ કરે એ ફટકું દિક્ષગીરીભયુ ? જગતને મોંઠે ઢાંકણ નથી. બે દિવસ બોલીને રહી જશે. વળી ફાની મકાફર છે કે તારા જેવા એક પૈસાદાર જગીરદાર સામે એક હરફ પણ કાઢી શકે ? તું એક નાના સરખા રાજ્યનો રાજા છે... ”

“ શું માતૃશ્રી આ લગ્ન પસંદ કરશે? ”

“ શા માટે નહિ ? લીલા જેવી રૂપ ગુણવાળી કન્યા શું તારી માતાને ન ગમે ? ”

“ ઇશ્વર ઇચ્છા બલિયસીઃ જે થનાર હશે તે થશે. ”

“ ત્યારે આગળથીજ શા માટે નાસાક દુઃખી થાય છે? ”

“ પાણી પહેલાં પાન બાંધવી એમ કાલ્યા માણસો કહે છે. ”

“ પણ પ્રેમના માર્ગમાં નહિ. જગતનાં બીજાં કામેમાં એવું કર્યા કરજે. તારા સુખને માટે તું ગમે તે કરી શકે. ”

“ વાર, ત્યારે લીલાને લઈ આવ્યું જઈ ? ”

“ હા— ”

“ અને માતૃશ્રી પૂછે તો. ”

“ તો શું ? કહેવું કે આ કન્યાને હું ચાહું છું. ”

આ વાત થાય છે ત્યાં તારબાઈસનો પટાવાળો આવ્યો, અને રમાકાન્તના હાથમાં તાર મૂક્યો. રજનીકાન્તે સહી કરી આપી. તાર નીચે મુજબ હતો:—

“ રમાકાન્ત, એકદમ આવી રહે—આ તાર વાંચી એક પણ પથ્થુ ના થોભીશ. લાક્ષ્મીબાઈ. ”

“ હમણાં કંઈ ટ્રેન હાથ આવશે ? ” રમાકાન્તે પૂછ્યું.

“ ચાર કલાક સૂંધી ટ્રેન મળે એમ નથી. ”

“ એ ટ્રેનમાં જઈશ—તમે તૈયાર થઈ રહેજો. ”

“ મારાથી અવાય એમ નથી. ”

“ કારણ ? ”

“ કેમ ભૂલી ગયો ? ઘણાં દુઃખીઓને સહાય કરવાની છે. મારી ફરજ હજી પૂરી થઈ નથી. ”

“ હા—હુંજ અભાગી કે જવા તૈયાર થયો. રજનીકાન્ત ! જન—તાર કર કે અવાય એમ નથી. ”

રજનીકાન્ત સ્ટેશનપર ગયો અને તાર કર્યો.

રમાકાન્તને આનંદ થયો. લીલા પણ હર્ષ પામી.

પ્રાતઃકાળનો વખત હતો. પ્રભાતનો બાલક સૂર્ય પોતાના મોહક કિરણોથી મનુષ્ય હૃદયમાં આનંદ અને ઉત્સાહ પ્રેરી રહ્યો હતો. રમાકાન્તની રમ્મ લઈ રજનીકાન્ત શહેરમાં ફરવા નીકળ્યો. મોટા રસ્તાપરથી માર્ગ કાપતાં તે ઝડપી વેગે જતો હતો તેવામાં તેની નજરે એક ગાડી પડી. ગાડીમાં જેઠેલી એક વૃદ્ધા તરફ નજર ગઈ અને ચમક્યો. તે લક્ષ્મીબાઈ હતાં. રમાકાન્ત ન આવવાથી અધીરી માતા દોડતી પોતાના પ્યારા પુત્રને મળવા—તેડવા આવી હતી. લક્ષ્મીબાઈની નજર પણ રજનીકાન્ત પર પડી અને ગાડી થોભાવી. રજનીકાન્તે પ્રણામ કર્યાં પણ તેનો સ્વીકાર કરવાની શક્તિ અને સમય લક્ષ્મીબાઈ પાસે નહોતાં.

“ મારો રમણ ક્યાં ? ” અધીરી માતા બોલી.

“ માજી ? બાઈ સહીસલામત છે. ”

“ પણ ક્યાં છે ? તેની પાસે મને લઈ જા.”

“ ચાલો. ”

ગાડી પાછી ફરી.

“ કેમ ? એમ કેમ ? આપણા બંગલા તરફ..... ”

“ નહિ—અમે સઘળાં તો એક ગરિબના ઘરમાં રહીએ છીએ. ”

“ શા માટે ? ”

“ ભાઈની મરજીથી. ”

“ ચાલ—ચાલ—જલદી હાંક, ”

કલાકના સો માર્ગલની ઝડપે ગાડી ચાલત તો પણ લક્ષ્મીબાઈને ધીમી લાગત.

થોડી વારમાં તેઓ લીલાના ઘર આગળ આવી પહોંચ્યાં. રમાકાન્ત અને લીલા ઘરમાં હતાં. પ્રેમની મીઠી મીઠી વાતો કરતાં હતાં. રસરાજની દૈવી સત્તાને તાબે થતાં હતાં. આનંદની લહેરમાં ડોલા ખાતાં—હર્ષ હીંડોળે હીંચતાં હતાં.

ગાડી ઉભી રહી અને લક્ષ્મીબાઈ ઝડપી વેગે ઘરમાં ગયાં. ત્યાં મનહર “લવસીન” નજરે પડ્યો. સ્વપ્ને પણ ધાર્યું નહોતું તે નજર સામે જોયું. રમાકાન્ત ઝંખવાણો પડી ગયો. લીલા શરમાઈ ગઈ તોપણ હીંમત ધરી માતાને પ્રણામ કર્યાં. લક્ષ્મીબાઈનો મીઠાઈ

હાથથી ગયો. પુત્રપર ક્રોધ ઉપજ્યો. આંખોમાંથી ગુસ્સાના અગ્નિના સોજેસોજા નીકળ્યાં.

“ રમણુ આ શું ? ”

રમાકાન્ત કાંઈ બોલ્યો નહિ.

“ કેમ બોલતો નથી ? આવા અગત્યના કામ માટે સુરત રહ્યો હતો કે ? ” લક્ષ્મીબાઈ ક્રોધ પૂર્ણ સ્વરે બોલ્યાં.

રમાકાન્તથી બોલી નજ શકાયું. લીલા તો દીગમૂઢજ બની ગઇ, જ્યાં બેઠી હતી ત્યાંજ ઝહોટી ગઇ. રજનીકાન્ત શું પરિણામ આવશે તે માટે ચિન્તા કરવા લાગ્યો અને લક્ષ્મીબાઈના ભેજની વરાળ વધુ ને વધુ તપવા લાગી.

“ મારા બબ્બે તારોનો તેં તિરસ્કાર કર્યો, મુખ્ છાકરા !— ” તારારો થયો.

“ સત્તા મળી એટલે સ્વચ્છંદી થયો—તારા પિતાની અને તારા કુલની કીર્તિને તેં કલંક લગાડ્યું. ”

રમાકાન્તથી આ ન સહેવાયું.

“ મેં કાંઈ અયોગ્ય કામ નથી કર્યું, માતૃશ્રી !— ”

“ ત્યારે આ કાણુ છે ?— ”

“ મારી ભવિષ્યની પત્ની !— ”

“ કાણુ પરણાવી ?— ”

“ પરણ્યો નથી પણ પસંદ કરી છે. ”

“ તને શું સત્તા છે ? ”

“ જેની સાથે આખું જીવન ગાળવાનું છે એવી જીવનસખી તો મારે પોતાનેજ પસંદ કરવાની છે. ”

“ મૂખ્ છાકરા ! તારી માતાની સલાહ લેવાની શું તારી ફરજ નહોતી ?— ”

“ હતી—પણ હું કાંઈ તમારી સંમતી વિના પરણ્યો નથી. માતૃશ્રી ! કાંઈ સાહસ થયું હોય તો માફ કરો. ”

“ રમણુ ! તારી ડાગળા તો ચસકી નથી ગઇ ? ”

“ નહી—હું શાણો અને સાવધ છું, માતૃશ્રી !— ”

“ ત્યારે આ રાં.....”

“ કૃપા કરી શાંત રહો—તમે જોને આ નાલાયક વીશેષણ લગાડો છો તે મારી ભવિષ્યની ધર્મપત્ની અને તમારી પુત્રવધુ છે.—”

“ કોના કહેવાથી ?”

“ મારા અંતરના ! શું તમે મારી જીંદગીમાં ઝેર રેડશો ?”

“ નહિ ”

“ ત્યારે ?”

“ હું તને પરણાવીશ. ”

“ પણ હું તો મારી લીલાનેજ પરણીશ. ”

“ તે કદિ પણ નહિ બને. મેં તારી સગાઈ નક્કી કરી છે. એટલાજ કારણે હું તને તાર કરી બોલાવતી હતી. પણ તું આને લઈ બેઠેલો એટલે મારી દરકાર પણ શાનો કરે ? મેં તારા વિવાહ મણીકાન્તની કાન્તા સાથે નક્કી કર્યા છે. ”

લક્ષ્મીબાઈએ બંને પ્રેમીઓનાં અંતઃકરણનાં ચીરા કંઠ્યાં. રમા-કાન્તને આખું જગત અધિકારમય જણાયું.

“ માતૃશ્રી ! મેં આ કન્યાને પરણવા વચન આપ્યું છે. ”

“ તારા વચનને જહાનમમાં નાખ—તારે મારી આજ્ઞાને આધીન થવુંજ પડશે. ”

“ માતૃશ્રી ! દયા કરો—મને સુખી કરવો હોય તો આટલાં કર ના થાવ. ”

“ નહિ—મેં મણીકાન્તને વચન આપ્યું છે—કાન્તા તારી કામને ડોળે રાહ જોઈ બેઠી છે. તે કેવી રૂપાળી અને ચતુર છે ! રમણ, ગાંડો ના બન ! કાન્તાજ તને ખરું સુખ આપશે. કાન્તાજ મારા ઘરમાં દીપશે. ”

“ નહિ, કદીપણ નહિ. મેં જગતમાં લીલાને ચાહી છે અને એજ મારી સુખદાતા છે. ”

“ ત્યારે શું મારું કહ્યું ન માને ? તારા પિતાના વીલ પ્રમાણે હું મારી આજ્ઞાને માન આપવા બંધાયેલો છે. ”

“ પિતાજીએ પોતાના વીલમાં મારું દીલ દુઃખવવાનું તમને ફરમાવ્યું નથી. ”

“ ધર્મ—પવિત્ર હિંદુ ધર્મ—પણ માતાની આજ્ઞાને માન, આપવાનું દરેક પુત્રને ફરમાવે છે. ”

“ પણ તે આટલી હદે નહિ. પુત્ર જીવતો મરી જતો હોય, પુત્રની યુવાન જીંદગીમાં ઝેર રેડાતું હોય, પુત્રનું જીવન ધુળમાં મળતું હોય એવી ગંભીર બાબતમાં નહિ...

“ રમણ ! તું એક કપૂત છે. ”

“ નહિ માતૃશ્રી ! એટલી હદે હું પહોંચ્યો નથી. મારી લીલા અને તદ્દન લાયક છે. એને પસંદ કરવામાં મેં કાંઈ પણ અયોગ્ય અને ધર્મ વિરૂદ્ધ કામ કર્યું નથી. ”

“ શું જગત્માં તને કન્યા નથી મળતી ? અરે ! એક નહિ પણ એક કરોડ કન્યાઓ તને વરવા એક પગે તૈયાર છે. ”

“ પૈસાને લીધે—પ્રેમને લીધે નહિ, માતા મારી !—”

“ અને આ !—”

“ ફક્ત પ્રેમને માટેજ. ”

“ તું લીખારી હોય... ”

“ તોપણ.....”

“ એમ કે ? ચાલ. આજથી મારા પતિની મીલકતનાંથી એક ઢોકડો પણ તને મળશે નહિ. ”

• “ વાર...”

“ છોકરી ! હવે તું રમાકાન્તને પરણશે કે ?”

“ બચીતજ ! મારા ‘કાન્ત’ એક લીખારી તો શું પણ કંગાળમાં કંગાળ થઈ જશે તોપણ હું એમનીજ છું.” લીલા બોલી.

“ રમણ, આ સૌ મ્હોડાનું છે—અંતરનું નહિ. માન, મારું કહ્યું માન. મારાં વચનપર પાણી ના ફેરવ. મેં મણીકાન્તને વચન આપ્યું છે, સર્વ તૈયાર છે. અને આવતા વૈશાખ માસમાંજ કાન્તા સાથ તારા લગ્ન કરવા મારો વિચાર છે. ચાલ, જલદી કહે કે તારો છેલ્લો વિચાર શું છે ?”

“ માતૃશ્રી ! મેં તમને કાંઈ વેળા પણ દુલબ્યાં છે ?”

“ નહિ, પણ અત્યારે તું મારી આજ્ઞાનો એવો ભયંકર અ-

નાદર કરે છે કે જેથી તારી આજ સૂધીની માતૃભક્તિપર પાણી ફરે છે. ”

“ કાન્ત ! ” રૂદન કરતાં લીલા બોલી.

“આપની માતૃશ્રીને સુખી કરવા હું આપને આપના વચનના બધામાંથી મુક્ત કરું છું. જગતમાં કુંવારી રહી, આમના નામને જાપ જપતી, હું પ્રેમની દીક્ષા લઈ પ્રેમની જોગણ બનીશ અને જગતને પ્રેમના મંત્રો ભણાવી દેવોના દેશમાં આપને મળી સુખી થઈશ. ”

“ નહિ-નહિ-લીલા ? તું આવું બોલી મારા હૃદયના ચીરા ના કર. મારી માતા દયા કરશેજ. માશુ ! દયા-દયા-જો તમે મારા સુખને ઇચ્છતા હો તો લીલા સાથના લગ્નમાં સંમતી આપો-અમને સુખી જોઈ સુખી થાઓ-લીલા મને સર્વે વાતે યોગ્ય છે. ”

લક્ષ્મીબાઈ કંઈક પીગળ્યાં પણ પોતાનું વચન યાદ આવતાં પાછાં કઠોર બન્યાં- કઠોરતાનો ઇજારો તેમણે આજે પ્રથમજ રાખ્યો હતો.

“ રમણ ! તું ગમે તે પ્રકારે આ રાં...થી છુટો થા. હું એના જેવી એક કંગાળ છોકરી સાથ તને કદિ પણ પરણવા દઈશ નહિ. વળી હું વચનથી બંધાઈ ગઈ છું. આખા આખુરોડ પર તારા અને કાન્તાના લગ્નની વાત ચાલી રહી છે. એક માતા તરિકે હું હુકમ કરું છું કે ચાલ, તૈયાર થા-મારી સાથ આજ ચાલ ”

“ હાય ! ” રમાકાન્તે નિઃશ્વાસ નાખ્યો. તેનું હૃદય ભરાર્ધ આવ્યું. આંખોમાંથી પાણીની ધારો ચાલી. લીલાની દશા એથી પણ દુઃખી હતી. રજનીકાન્તને તો શું કરવું તેજ સૂઝતું નહોતું. દયાળુ લક્ષ્મીબાઈ આટલાં બધાં કઠોર થશે એમ કોઈને પણ ખ્યાલ નહોતો. રમાકાન્તે ભાખેલું ભવિષ્ય સાચું પડ્યું અને ઝોડી વાર પહેલાનું સુખી જોડું દુઃખ દરીઆમાં ડુબી ગયું.

“ રમણ, મારી આજ્ઞાને તાણે થાય છે કે ? ”

“ માતૃશ્રી ! કાંઈપણ ઉપાય ? આપની આજ્ઞાને માન આપું છું. ”

છતાં લીલાને તો મારી જીંદગીનો દીપકજ ગણું છું !”

“એ બંને નહિ બને. જો તારે મને માતા ગણવી હોય તો એને છોડ કાં તો મને છોડ. ”

“હાય !” રમાકાન્તના જીવનમાં ઝેર રેડાયું.

“આતુશ્રી !” રજનીકાન્ત જેમ તેમ બોલ્યો.

“એમના કામળ અન્તરપર શા માટે ધા કરો છો ? જ્યારે બંને પરસ્પર પ્રેમથી જોડાયાં છે, તો.....”

“ચૂહિહિપા—” લક્ષ્મીબાઈનાં ક્રોધનો ભડકો એકદમ સળગી ઊઠ્યો. તેમને તેમનું વચન—લીલાનું રંકે કૃષ્ણ વિગેરે અત્યંત સાલી આવતું અને ખાનદાની મોટાઈ તથા પોતાના વચન આગળ લક્ષ્મીબાઈ પુત્ર તરફનો પ્રેમ પણ ભૂલી ગયાં.

“રમણ ! મને વખત થાય છે. એને છોડે છે કે નહિ ?”

“ નહિ ”

“ નાદાન છોકરા ! દુઃખી થઈશ ! ”

“ સંકટ સહન કરવા હું શક્તિવાન છું, માત !—”

“ રમણ ! તું આટલો બધો બેશરમ થશે એવી મને આશા નહોતી. ”

“માણ ! તમે આટલાં બધા ક્રૂર થશો એવી મેં વક્રી રાખી નહોતી.”

“શું કાન્તા આના કરતાં ઉતરે એમ છે?—”

“ભલે, તમે કાન્તાને સુંદર ગણતા હો પણ મન મારી લીલાજી ગમે છે. જ્યાં સ્નેહ ત્યાં સર્વ ! મને લીલા શાન્તિ આપશે—કાન્તા નહિ !—”

“ તારી માતાની મરજી સાચવવા તું બંધાયલો નથી ?—”

“તમારી મરજીને માન આપવા હું બંધાયલો છું પણ કાન્તા સાથે પરણવા નહિ !”

“ કેવું હસવા સરખું બાપણ ? મારી ઇચ્છા તને કાન્તા સાથે પરણેલો જોવાની છે. ”

“ મારે લીલાને પરણવું છે. ”

“ એટલે એમ કે તું મારી આજ્ઞાનો તિરસ્કાર કરે છે !—”

“મને કશું સ્મર પડતું નથી. ”

‘રમણુ ! તને આણે કંઈ જાદુ તો નથી કર્યું?’

“માજી ! કૃપા કરી એને કલંક ના લગાડો. એ બરફ જેટલી શુદ્ધ છે—ખાળક જેટલા નિર્મળ અંતઃકરણની છે—”

‘તારી નજરે તને એમજ જણાશે; કારણ કે તું એની મુંદ-રતાપર મોહ પામ્યો—”

“નહિ ? તમે ભુલો છો. હું એના સૌન્દર્યથી લોભાયો નથી. એના રૂપથી ખેંચાયો નથી પણ એના ગુણથી અને એના પ્રેમથી હું એનો ચાહનારો થયો છું”

“મારે તારી વધુ લવરી નથી જોઈતી. મારી સાથ આવે છે કે નહિ ?”

“દયા—દયા—માજી ! દયા.”

“રમણુ ! હું તને કાન્તા સાથજ પરણાવીશ. કાન્તાજ મારા ધરતી રાણી થશે. તારી લીલા નહિ. તારે મારું કહ્યું માનવુંજ પડશે.”

“તો તો આ દેહ નહિ ટકશે, માતા ! તમારો રમણુ નહિ જીવશે !—”

લક્ષ્મીબાઇ વિચારમાં પડ્યાં.

“શું વાત આટલી બધી બહેકી ગઈ છે ? રમણુ ! તું નફટા-ઈના શિખરપર પહોંચી ગયો. હશે એવું મેં સ્વપ્ને પણ ધાર્યું નહોતું. હું તને એક માતા તરીકે આજ્ઞા કરું છું કે જો ત્હારામાં લેશ પણ માતૃ પ્રેમ હોય તો બે દિવસમાં આણુ આવજો. એટલા સમયમાં તારી લીલાને તારે ભૂલવીજ પડશે. તારા વિચારો તજવાજ પડશે અને કાન્તાને નહિ પરણવાના તારા અવિચારી નિશ્ચયને રજા આપવીજ પડશે. રજનીકાન્ત ! ભાઈને લઈને બે દિવસમાં આણુ રોડ આવી રહેજો. રમણુ ! જો હું તારી માતા હોઉં તો મારો આજ્ઞા માનજો. નહિ તો હું તારી માતા નહિ અને તું મારો પુત્ર નહિ” આટલું કહી લક્ષ્મીબાઇ કોઈના રોકાયાં વિના ત્યાંથી એકદમ ચાલ્યાં ગયાં અને આ બાળુ રમાકાન્ત શોકના ઊંડા દરિયામાં ડૂબી ગયો. લીલા અને રજનીકાન્ત પણ તેના બાગીદાર થયાં.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

આયુષ્યમાં.

શુક્રસામાં ને ગુરસામાં લક્ષ્મીબાઇ સ્ટેશનપર આવ્યાં. તેમના હૃદયમાં ક્રોધની ભયંકર હોળી સળગી હતી. ક્રોધની અસર તેમના પર સંપૂર્ણ રીતે જામી ગઇ હતી. તેમની આખી જીંદગીમાં ક્રોધના પર તેમણે આટલો ક્રોધ કર્યો હોય, ક્રોધપણ કમનસીબ જીવને તેમણે કદી દૂખ્યો હોય, ક્રોધના પણ અન્તરના ચીરા કર્યા હોય તે તે ક્રોધજ નહિ પણ તેમનોજ બહાલો પુત્ર રમાકાન્ત હતો. જે રમાકાન્તને તેઓ પોતાનું તન, મન અને ધન ગણતાં, જેને પાણીનું ટીપું લાગતાં શરદી લાગી જશે એવો ભય રાખતાં—જેને સુરજનું કિરણ અડકતાં મગજ ગરમીથી તપી જશે એવી ચિન્તા રાખતાં તેજ રમાકાન્તની જીંદગીમાં ઝેર રેડ્યું. શ્રીમંતાઇ અને ગરીબાઈ વચ્ચે બીલકૂલ ભેદ ન રાખનારાની માતાએજ તે ભેદ ગણ્યો.

સ્ટેશનપર ટ્રેન આવી પહોંચી ત્યાં સૂધી લક્ષ્મીબાઇ વેટીંગ રૂમમાંજ બેસી રહ્યાં. તેટલો સમય રમાકાન્તનો અને લીલાનોજ વિચાર કર્યો. રમાકાન્ત નાકરમાન મનાયો અને તેથી માતાને પુત્ર પર ગુસ્સો ચઢ્યો.

ક્રોધના આવેશમાં પુત્ર તરફનો પ્રેમ અને માયા લક્ષ્મીબાઇ ખૂલી ગયાં. આ સર્વનું કારણ લીલાજી લાગી. લીલાને દેવાઇ તેટલી ગાળો દીધી. લીલાએ રમાકાન્તને કાંઇ વશીકરણ કર્યું છે એવી શંકા પણ થઇ. લીલા રાક્ષસી છે એવું પણ તે ભરમાયકી માતાએ માન્યું. લીલાને ડાકણ કહેવા પણ લક્ષ્મીબાઇ ચૂંચ્યાં નહિ. લીલા-પ્રેમાળ-બાળક જેવા સ્વચ્છ અંતઃકરણની લીલાને દુનીઆની અધમમાં અધમ અને નીચમાં નીચ સ્ત્રી ગણતાં પણ લક્ષ્મીબાઇ ડર્યાં નહિ-અચકાયાં નહિ. આવી એક અધમ બાળા સાથે રમાકાન્ત પરણે એ તેમને રૂંવે રૂંવે ક્રોધ બાલો ભોંકતું હોય એટલું દુઃખદાયક લાગ્યું. આવી વિચારમાળા ચાલતી હતી, રમાકાન્તનો તિરસ્કાર થતો હતો, લીલાને ન દેવાની ગાળો દેવાતી હતી

ત્યાં ટ્રેન આવી અને લક્ષ્મીબાઈ ગાડીમાં બેઠાં. ટ્રેન ચાલી અને લક્ષ્મીબાઈ પણ ચાલ્યાં.

રમાકાન્ત તો પોતાની માતાના ધાતકી વર્તનથી ડહાંધણ ગયેલો હતો. તેને પોતાની દેહતું બાન નહોતું. જગતમાંથી તેનો મોહ ઉડી ગયો. લીલા વિના કેમ જીવાય અને માતાની આજ્ઞા કેમ તોડાય એ ગંભીર સવાલ ઉભો થતાં તેનું મન બ્રમિત થયું. 'લીલા વિના જીવવું નહિ એવો દઢ નિશ્ચય કર્યો; છતાં માતાની આજ્ઞા ન તોડવી એ પણ માનવું પડ્યું. ઘણો વિચાર કર્યો—મૂઝાયો—અસંખ્ય સુખોનો ભોગવનાર દુઃખના ઊંડા દરિયામાં હોમાયો. લીલા તેની નજીક દુઃખથી દીવાની થઈ અર્ધ બેલાન થઈ ગઈ હતી તેના તરફ કંઈ—પ્રેમાળ નયને જોઈ રહ્યો.

રમાકાન્તને જો અત્યારે કોઈ ઝેરનો પ્યાલો આપત તો તે ખુશીથી ગટગટાવી જાત. લીલા પણ પિયુ વિરહથી ઝુરી જીવન પૂર્ણ કરવા કરતાં જૂદાઈ વિના જીવનનો અન્ત લાવનાર ઝેરના પ્યાલાને અમૃતજ માનત. જગતની કોઈપણ વસ્તુમાં તેને મોહ રહ્યો નહોતો. કોઈપણ ચીજની ઈચ્છા રહી નહોતી. તેની બહાલી સખી લીલા તેની નજીક હતી. વિરહનું નામ નહોતું. એ દિવસમાં આજી જવાનું હતું. માતાની આજ્ઞા માનવાની હતી. કાન્તાને પરણવાનું હતું. આ સર્વ કાતીલ ધા સહવા કરતાં બહાલી લીલા સાથે આપઘાત કરવાનું સુખપ્રદ લાગ્યું. લીલાને કેમ તળય? ગંગાને છેલ્લી ધડીએ આપેલાં વચનમાં સ યતા શું? જીંદગીમાં પરમાર્થ શું? દયા શું? પરમાત્માના દરબારમાં તેનું માન શું? જગતની મહાન સુંદરતા તેણે ખીલવી, કુદરતની સુંદર માટીમાંથી તેણે દીવ્ય પદાર્થ બનાવ્યો, સંસાર સાગરમાંથી નવનીત તારવી કાઢ્યું, જગતની સુંદરતા પર તેણે રોગાન ચઢાવ્યું, અને હવે તેને તજ દેતાં, તેને કેવો કાતીલ જન્મ થતો હશે તે તેના જેવી સ્થિતિમાં મૂકાયલાઓજ સારી રીતે સમજી શકે. તે લીલાને પોતાની કરવા, તેની સાથે દુનીઆના મીઠા સુખો—સ્વર્ગીય સુખો ભોગવવા, માટે તેણે જે જે આજ્ઞા રાખી હતી, જે જે મહાન સુખી મનોરથો ધડયા હતા, “લીલા માટે આ લાવીશ—લીલાને આ પહેરાવીશ—લીલા સાથે આ જગ્યામાં આનંદ કરીશ,” એવું એવું જે ધાયું

હતું, એવા એવા જે સુખી સ્વપ્નાં જેઓ જોયા હતાં તે “સ્વ-
પ્ના” તરીકેજ પૂરવાર થયાં—હવામાં બાંધેલા કીટલા હવામાંજ મળી
ગયા—કમળના પાંદડાં પરનું પાણીનું ટીપું સરી પડ્યું: થોડા સુખ
પાછળ દુઃખનું ધાડું વાદળું જણાયું. માલ મલિનાનું વાદળું કં-
ઈક વરસ્યું અને શમી ગયું. પ્રેમનો દિવ્ય પાઠ ભણ્યો અને ભૂલી
જવાનો વખત આવ્યો. ગંગાને વચન આપી છેલ્લી ધડીએ સુખી
કરી અને હવે તે વચન ભંગ કરી ગંગાના અમર આત્માને દુલ-
વાનો પ્રસંગ આવ્યો. તેની માતાએજ તેના જીવનમાં ઝેર રેડ્યું.
આખા જગતમાં અધિકારજ જણાયો. હૃદય નિરાશ થઈ ગયું અને
સંસાર અસાર લાગ્યો.

લીલાની દશા આથી પણ દુઃખી હતી. કાન્તને ચાહવામાં
તેણીએ કેવી ગંભીર ભૂલ કરી હતી તે તેણીને હવેજ સમજાયું.
તેણી કંગાળ છે, મુકલેસ છે, રંક છે, તેથી જગતના ગુમાની શ્રી-
મંત્રોની નજરે હલકા કુળની છે એ યાદ આવતાં પોતાની રંક
દશા પર તિરસ્કાર આવ્યો. કાન્તને પરણી એક થવું એ એક ભી-
ખારીએ રાજા બનવા જેટલું હસવા સરખું લાગ્યું. કાન્ત સાથ
ઓળખાણજ ન હોત, કાન્ત નજરેજ ન પડ્યો હોત, કાન્તને જોઈ
હૃદયમાં પ્રેમ ઉત્પન્ન થયોજ ન હોત તો સારું થાત એમ થયું.
કાન્તને પોતા માટે કેટલું સહન કરવું પડે છે એ વિચારે કમકમી-
દુઃખી થઈ—રડી પડી. કાન્તની દૃઢતા માટે માન પેદા થયું અને
પ્રેમનો ઉમળકા આવ્યો.

“ કાન્ત !” લીલા બોલી.

“ શા માટે દુઃખી થાઓ છો, બહાલા ?”

“ તારે માટે મારી લીલુ !”

“ જગતના કેટલા દુઃખીઓ માટે દુઃખી થશો, કાન્ત ?”

“ દરેક દુઃખી માટે જેને હું આંખોથી જોઈ શકું.”

“ જગતમાં એવા કંઈ દુઃખી પડ્યા છે. એ સર્વ માટે
શા માટે દુઃખી થવું જોઈએ.”

“ આપણને આપણી પડતીમાં—આપણા દુઃખમાં દિશાસાની
જરૂર છે તેથી.”

“ તમને દિલાસો દેનારા ધણાં છે. ”

“ હા—પણ જીગરની ખરી લાગણીથી તેમ કરનારાં ધણાં થોડાં છે. ”

“ એટલે ? ”

“ એટલે તેઓ મને નહિ પણ મારા પૈસાને દિલાસો દેનારા છે. ”

“ હશે ” લીલા બોલી.

રમાકાન્ત રજનીકાન્ત તરફ બેઠો બોલ્યો.

“ રજનીકાન્ત ! તારે હવે મૂગાજ રહેવું છે કે ?—”

“ ભાઈ ! મને કાંઈ સઝ પડતું નથી. ”

“ શું મારી લીલાને મારી કરવાનો કાંઈ પણ માર્ગ નથી. ”

“ નહિ—મારી નજરમાં તો સર્વત્ર અધારજ જણાય છે. ”

“ વિચાર કર. ”

“ મારી વિચારશક્તિજ મન્દ પડી ગઈ છે, ભાઈ !—”

“ કંઈ પણ ઉપાય ?—”

“ તુંજ શોધી કાઢને !—”

“ મને તો જગત્ ખાઈ લાગે છે. સઘળા દયાહીન જણાય છે. હું લીલા અને તારા સિવાય કાંઈને પણ બેઠું શકતો નથી. ”

“ તારા જેવીજ સ્થિતિ મારી પણ છે. —”

“ લીલુ ! તું કાંઈ કહેશે ? આપણાં મુખનો કાંઈ માર્ગ બતાવશે ?—”

“ મારી બાળક બુદ્ધી શું તોડ કાઢી શકે, બહાલા ? ”

“ સ્ત્રીઓ ધણી ચતુર ગણાય છે અને... ”

“ પણ હું તો આપનું દુઃખ બેઠું છતી આંખે આંખના અને છતાં અંતરે અંતર વિનાની થઈ ગઈ છું. ”

“ અફસોસ !—”

“ શેઠ કરવાથી કાંઈ વળનાર છે. રમણ ? ”

“ રજનીકાન્ત ! એક કામ કર !—”

“ શું ભાઈ ? ”

“ થાકુંક સોમલ લઈ આવ !—”

“ શાને માટે ? ”

“ મારી દેહમાંના પ્રાણને બહાર કાઢવા માટે—સાંધાએ તોડવા માટે—જીંદગીના નાશ માટે...”

“ બહાલા ? હું.....”

“ આપણે સાથેજ મારી બહાલી લીલા ?”

“ ત્યારે તો મારા જેવી ભાગ્યશાળી કોણ ! આપની સંગાથે મને કેર પણ અમૃત જેવુંજ મીઠું લાગશે...”

“ ભાઈ ? આ શું ગાંડાધેલાં !” રજનીકાન્ત ગંભીર મુખ કરી બોલ્યો.

“ એ દિવાનાપણું નથી, મિત્ર ?”

“ ત્યારે બીજું શું ? ”

“ અમારાં સુખનો માર્ગ ?”

“ જીવનનો નાશ કરવાથી સુખ મળશે ?”

“ હા—અહિંયાં નહિ તો સ્વર્ગમાં. ”

“ અરે, ગાંડા ! સ્વર્ગ કોણ જોઈ આગ્યું છે ?”

“ ત્યાં ગમે તે હશે પણ અમે ખંતે સાથે મરીશું—જુદાઈ સહેવા વગર મરીશું એટલે અમને સુખજ મળશે.”

“ શું આ અભાગીઆ મિત્રની નજર સામે તું મરીશ ? તને મરતો જોઈ હું જીવતો રહું એટલી બધી કઠોર લાગણીનો તું મને ધારે છે ?”

“ મારે માટે તારે તારી જીંદગીનો શા માટે અકાળે અંત આણવો જોઈએ ?”

“ મારો અંત અકાળ અંતે તારું વય પાકટ થઈ ગયું એમ ?”

“ મારે મરવાને સખળ કારણ છે.”

“ જીવતો નર ભદ્રા પામે ! જો જીવતો હશે તો કોઈ દિવસ પણ લીલાને જગત્ની દષ્ટિએ તારી ધર્મ પત્ની તરીકે પૂરવાર કરવા સમર્થ થશે...”

“ મને કાંઈ પણ આશા નથી જણાતી.”

“ શું જીંદગીની દષ્ટિમર્યાદામાં અધિકારજ નજાય છે ?”

“ હા—”

“ શું પ્રભાતના ઝઝકળાની-ઉપાની મનોહર રતાશની આ-
જ્ઞાન નથી ?”

“ ના ”

“ શું મૃત્યુમાંજ સુખ અને જીંદગીની સફળતા માલૂમ પડેછે?”

“ હા...”

શેકનો અવધિ થયો.

“ કેમ રજનીકાન્ત ! શું વિચાર કરે છે ? જા—જા—હવે
હીલ ના કરે—”

“ ભાઈ, કંઈ ગાંડો તો નથી થયો ?”

“ નહિ, મારે જેર ખાવું છે. એ સ્વાદ લેવાની પણ કંઈક
જરૂર છે. ”

“ Life is earnest-Life is real—”

“ એ સૌ કહેવાનું.—”

“ શું બચવાની કાંઈપણ બારી નથી ?”

“ નહિ; ”

“ વિચાર કર. હજુ ૪૮ કલાક છે. ૪૮ કલાકમાં તો ૪૮
સક્ષતનત ઉભી થાય. ”

“ મારે સક્ષતનત નથી ઉભી કરવી. ”

“ આપઘાત કરવાનું ધોર પાપ કર્યાથી શું કાંઈ ધાર્યા મ-
નોરથ પાર પડનાર છે ?”

“ લીલાનો વિરહ તો ન સહેવો પડેને ?”

“ લીલાને સાથે રાખવી અને જીંદગીનો અંત ન લાવવો
એવું ન બની શકે ?”

“ શી રીતે ?”

“ કોઈ બીજા દેશમાં !”

“ એટલે !”

“ લીલા સાથે આપણે તું કહે તે દેશમાં જઈ વસીએ પણ
તારી આશાજરી જીંદગીમાં જેર ના રેડ. ”

“ એમ કેમ બને ? હું લીલાને લઈ નાશી જઈં તોને !”

“ હા—તેમાં શું ખોટું છે?”

“માતા મરણ પામે. માતૃહત્યાનું ધોર પાપ મારા શીરપર ઝહોંટે.”

“ શી રીતે ?”

“ રમાકાન્ત કોઈ તરણુ યુવતીને લઈને નાસી ગયો એવું કલંક અમ્મરા કુલને લાગે, તે મારી માતા કદિ ન સહી શકે. ”

“ અફસોસ ! ”

• “ખીજો કાંઈ ઉપાય, મિત્ર ?”

“ રમણ ! મામલો એવો ખરાબ છે કે કાંઈ સૂઝજ પડતું નથી. ગમે તેમ થાય તો પણ જીંદગીનો નાશ તો નજ કરવો. આ આંખોએ તને મરતો તો નજ જોઈ શકું તો પછી ઝેર તો શી રીતે લાવી આપું?...અને જો કમનસીમે મરીશું તો ત્રણ જ-થાં સાથેજ. ”

“ તારા જેવા મિત્રો વિરલજ કહેવાય. ! ”

“ પ્રશંસા કરવાનો આ સમય નથી...”

“ ત્યારે શું માતૃશ્રી નજ માને ? ”

“ કદાપિ માને પણ, તારા સારા ભાગ્યે. તારા વિદ્વાપથી પીગળે પણ...રમણ તું એકલો આણુ જ—આજેજ જ. તારી માતાની આરા પાળેલી ગણાશે અને આપણું કામ થશે. ”

“ ત્યાં જઈ શું કરું ? ”

• “ તારામાં જોટલી શક્તિ હોય તેટલી અજમાવ—તારી માતાને વીનવ—કરૂણાજનક આકંઠ કરી તારી માતાના સ્ત્રી હૃદયને ઓગાળ. ”

“ અને એટલો વખત લીલા ? ”

“ શું મારાપર વિશ્વાસ નથી ? હું લીલાવતીને મારી ધર્મ સગીની ગણું છું અને ગણીશ. ”

“ તારાપર મને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે, ભાઈ ! ”

“ ત્યારે જા ! આજેજ જા ! અને શુભ સમાચાર લઈ પાછો આવ. ”

“ લીલા ! બહાલી લીધું ! હું જાઉં ? ”

“ પુનઃ સત્વર પધારજો, કાન્ત ! લઈ કાંઈ સમાચાર હર્ષના ”

“આનંદ સોંપ્યો છે, પ્રભુના હાથમાં આપણુ ઉભયનો પ્રીયે મેં!”

“થશે કાંઈ રૂડાં વાના શ્રી સીતાપતીના પ્રતાપથી, કાન્ત મારા !”

“કરીશું તે સમયે કાંઈ આનન્દનાં દલાણાં લીલુ !”

“અને જગતને પ્રેમમન્ત્ર શીખવીશું, કાન્ત !”

માતાને સમજવવાની ઉલટમાં રમાકાન્ત તુરત તૈયાર થયે. લીલાને દિલાસો દઈ રજનીકાન્તને તેણીની સોંપણુ કરી આર્થુરોડ જવા ઉપડ્યો. સ્ટેશનપર ગયો. તેનો મિત્ર અને પ્રિયા તેની સાથે હતાં. સમય થતાં ગાડી આવી તેમાં બેઠો. લીલા સાથે થઈ એટલી વાત કીધી. ગાડી ઉપડી, અને લીલા ગળગળી થઈ.

“સત્વર પાછા ફરજો કાન્ત !”

ગાડી ચાલવા લાગી. પાછું ફરી ફરી રમાકાન્ત પ્રીતિપૂર્તિને નીલાળતો. લીલાએ પણ નજર પહોંચી ત્યાં સુધી “કાન્ત” ને બોલ્યો અને ટ્રેન બેમાલૂમ થતાં રજનીકાન્ત સાથે ઘેર આવી.

તે આણુ ગયો. કાંઈને પહેલાથી ખબર કરી નહોતી એટલે સ્ટેશનપર કાંઈ લેવા આવ્યું નહોતું. તેને અત્યારે ધાંધલ ગમતીજ નહી. લીલા સિવાય તેને કાંઈ રચતુંજ નહિ. એક “રીકસા ગાડી” ભાડે કરી લીધી અને પોતાને બગલે આવ્યો. તેના અચાનક આગમનથી સર્વ આશ્ચર્યચકિત થયાં. હંમેશનો હસમુખો રમાકાન્ત ગંભીર હતો તેને બેઠ ક્રેટલાક વફાદાર નોકરો દુઃખી પણ થયા. રમાકાન્તનો દિવંગીરીભરેલો ચહેરો બેઠને કાંઈએ બોલાવ્યો પણ નહિ. અને તે તેને ગમ્યું. તેને હમણાં અખંડ શાન્તિજ બેઠતી હતી.

તે સીધો પોતાના ઓરડા આગળ ગયો. નોકરે તે “હોલ” બોલ્યો અને રમાકાન્ત એક ઇઝીચેરપર પડ્યો. પડ્યો પડ્યો વિચારમાં લીન થયો. લીલાના ખ્યાલમાં મધુર સ્વપ્ન જેવા લાગ્યો. લીલા નજર આગળ તાદશ થઈ આવી. પ્રેમાલ વહાલી તજવી પડશે માતાના મુખને માટે—એ ખ્યાલે ડર્યો—ચમક્યો—થરથર્યો દુઃખી થયો—હૃદયપર લા થયો. આંખોએ એક આંસુનું બિન્દુ ટપ-

કાવ્યું. તોપણ ચિરજ ધરી, હૃદય કઠણ કરી, આંસુ લૂછી નાંખી આમતેમ જોવા લાગ્યો. દીવાલપર તેના મરહુમ પિતાની ઓછજ પેઇન્ટ છખી હતી તે એ પક્ષ એકીટસે જોઇ રહ્યો. પિતાની છખીને વન્દન કર્યું. નજીકજ તેની માતાની છખી હતી તેને પણ નમ્યો. ખુરશીપરથી ઉઠ્યો. એ છખીઓ જોવા લાગ્યો. બંનેની તુલના કરવા લાગ્યો. કાન્તા-તેની થનાર પત્નિની છખી પણ જોઇ. દિલમાં કાતિલ ડાંખ થયો. લીલા સાથ કાન્તાની સરખામણી થઇ. રૂપમાં લીલા ચઢી. ગુણમાં તો ચઢતી હતીજ. કાન્તા સુંદર હતી પણ તેનામાં નૈસર્ગિક લાવણ્યનો અભાવ જણાયો. આમતેમ ફરવા લાગ્યો. સર્વત્ર નવું નવુંજ લાગ્યું. આખા બંગલાને ‘અપ-ટુ-ડેટ’ શણગારેલો હતો. અનેક પ્રકારની વૈભવ વિલાસની ચીજો મોહક રીતે ગોઠવવામાં આવી હતી. “શાન્તિ ભુવન” ને ઈર્દ્ર-ભુવનમાં ફેરવી નાંખવામાં આવ્યું હતું. “શાન્તિભુવન” મૂળથીજ સુંદર હતું-તેમાં ટાપટીપથી વધુ સુંદર થયું, તો પણ રમાકાન્તને તે અગિ નેહું દુઃખદ લાગ્યું. તે વિચારમાં લીન થઇ બેઠો. પણ શાન્ત થયો નહિ. તેનું સંઘળું લક્ષ સુરતમાં-લીલામાં હતું. અહિંયાની મોહક વસ્તુએ તેને શાન્તિ આપી નહિ. પ્રેમ ચીજજ એવી છે. જેની પાછળ રતિપતિએ પોતાનાં કામલ ગણાતાં પુષ્પોના આણે ફેંક્યાં હોય તે કાંઇ આવીજ અશાન્તિ અને મુંઝવણ ભોગવતો નજરે પડે છે. પ્રેમના રસ્તા આવા અજાણખીલ્યાં, કાતિલ ઝેરવાળા, અણીદાર કાંટાભર્યા અને ઝેરી વાતાવરણવાળા પુરવાર થાય છે. રમાકાન્ત જીવનપ્રવાસ પૂરો કરતા અથડાતા અથડાતા દૈવસંયોગે આ રસ્તે જઇ ચઢ્યો અને ફસાયો. પ્રેમનો ભાલો ભોંકાયો અને ધાયલ થયો. આ રસ્તેજ ન ગયો હોત તો કેવું સાફ થાત? હિન્દુ સંસારના રીવાજ પ્રમાણે બાધ્યાવસ્થામાંજ ઢીંગલાઢીંગલીના લગ્ન થઇ ગયાં હોત તો.....

રમાકાન્ત શોકમાં બેઠો હતો. તેનું હૃદય ઉઢાસી, ગમગીની અને દુઃખથી ભરાઇ ગયું હતું. જગતની સર્વ સુંદરતા અત્યારે તેને ખાવા ધાતી હતી. પોતે શ્રીમન્તજ ન હોત તો કેવું સાફ થાત? લીલાને પરણવામાં શ્રીમન્ત અને રંક દશાનો જે મહાન અન્તર જગતની આંધળી નજરે નડે છે તે તો ન નડત!—એવો

વિચાર પણ આવ્યો. નસીબદેવીની કડોરતા અને કૂરતાપર જયંકર ગુસ્સો ઉપજ્યો. જગતના વિચારો માટે તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થયો. ગરિબોને હીણનારા અને રંકા સાથે સંબંધ બાંધવામાં દોષ જોનારાઓને ગાળો દીધી. પોતાની પ્રેમાલ માતા પણ જગતના ગર્વીષ્ઠ શ્રીમન્તોની વલણને આધીન થાય તેથી ઓછું આવ્યું. પિતાતા મહાન અંતઃકરણ આગળ માતાનું હૃદય સંકુચીત અને ક્ષુદ્ર જણાયું. પિતા કરતાં માતા તરફ ઓછો ભાવ પેદા થયો અને અત્યારે પિતાની જીન્દગીની આવશ્યકતા જણાઈ.

લક્ષ્મીબાઈ બહાર ગયાં હતાં, લાંથી આવી પહોંચતાં રમાકાન્ત આવ્યાની વધામણી મળી અને તે સાંભળતાં હર્ષ પામ્યા—પુત્ર કલ્યાણરો છે એ જાણી મક્કલાયાં—મગર થયાં અને રમાકાન્ત પાસે દોડતાં દોડતાં ગયાં.

“ તું આવ્યો દીકરા ! હવે કેવો ડાહ્યો લાગે છે ? જો, અત્યારેજ હું તારા સસરાને ત્યાં ગઈતી. એમને આ વૈશાખ માસમાં લગ્ન કરવાં છે, કારણ કન્યા ઘણી મોટી છે. તું ક્યારે આવ્યો ?

“હમણાંજ.” રમાકાન્તે ટૂંકામાં પતાવ્યું,

“આટલો દુઃખી શા માટે?...ચાહ મંગાવું?”

“નાહિ. હવે જગતની એવી શાન્તિદાયી મનાતી વસ્તુઓ મને શાન્તિ આપી શકશે નહીં.”

“રમણ ! દિવાનો તો નથી થયો ? જીવાનીમાં જીન્દગીપર કંટાળો કેવો ?”

“જીન્દગાનીની વસન્ત ઋતુમાં જ્યારે ઈચ્છીત વસ્તુ ન મળે તો આનન્દ પણ શું ?”

“ તને શું જોઈએ છે ?”

“ લીલા !...”

“તું કેવો મૂર્ખ છે ? કાન્તાને તેં જોઈ નથી. એને જોઈએ એટલે લીલાને બૂલી જશે.”

“ હું કાન્તાને ઓળખું છું, માત ! કદાપિ જગતની નજરે કાન્તા લીલા કરતાં વધુ સુંદર ગણાતી હશે તોપણ મને તો મારી લીલાજી સ્વરૂપવાન જણાય છે.”

“ તારી ઉપર એણે વશીકરણુ તો નથી ક્યું, રમણુ ?”

“ નહિ—નહિ—એ બાલક જેવા નિર્મલ અન્તરની છે. મારું હૃદય એનીજ કંપના કરે છે, મારી આંખો એનેજ જુએ છે.”

“ તું તો ગાંડો થયો છું.”

“ નહિ, માણ ! હું ગાંડો થયો નથી પણ તમારી હઠ ગાંડી થઈ છે. ”

“ ઘરડેઘડપણુ મારી હઠને તું ન વગોવે તો કાણુ વગોવશે ?”

“ અફસોસ ! તમને ખોટું લાગ્યું. મને માફ કરો !”

“ કદિ છોડું કછોડું થાય પણ માખાપ કમાખાપ થયેલા સાંભળ્યાં છે ?”

“ નહિ—અને તેથીજ હું તમને કહું છું—વિનન્તી કરું છું કે મને લીલા સાથે પરણાવો. ”

“ પાછો જ્યાંને ત્યાં. ત્યારે તું અહિં આવ્યો શા માટે ?”

“ તમારા દુકમને માન આપવા.”

“ તો હવે કાન્તાને પરણુ અને સુખી થા. ”

“ નહિ—એા માણ ! દયા કરો—દયા કરો. પરાણે પરણાવેલાં દમ્પતી સાથે રહેશે પણ તેમનામાં ઐક્યતાનું એક કિરણુ પણ પ્રગટશે નહિ. હું મારા સુખનો ભોગ આપીશ પણ જીવી શકીશ નહિ. ”

“ રમણુ ! એક સુંદર યુવતી માટે આટલા બધા ઘેલાપણું શું ?”

“ માતા ! એ વિષે મને મહેરબાની કરી કાંઈ ન પૂછો. મારે એજ પત્ની જોઈએ છે. બસ, લીલાજી. બીજી કાંઈ નહિ. એના સિવાય હું કાંઈને પણ ચાહી શકીશ નહિ.”

“ ત્યારે શું મારા વચનનો ભંગ થાય ? આખી નાગર ન્યાતમાં મારી મશ્કરી થાય ? કાન્તા એકવાર રમાકાન્તની ગણાઈ અને હવે બીજાની ગણાય ? તારા પિતાના કુલની કન્યા કાંઈ બીજો લઈ જાય ? હંસનો ચારો કાગડો ચરી જાય ? એ તો નહિ બને—નહિ બને. ”

“ ત્યારે શું તમે એમ કહેવા માગો છો કે ભલે મારી જન્મ-માનીનું સત્યાનાશ વળી જાય, ભલે મને જીવન ખાડું અને ઝેરી

જુણાય, ભલે મારા સંસારમાં પ્રેમનું નામ પણ ન હોય, ભલે મારી આખી જીન્દગાની શુષ્ક અને રક્ત વિનાની પસાર થાય તો પણ મારે કાન્તાને પરણી મારે પોતાને હાથે મારી મીઠી આશા-ઓનો નાશ કરવો ? મારે જાણી જોઈને આ ઝેર છે એમ જાણ્યા છતાં ઝેરનો ખ્યાલો પીવો ?”

“કાન્તા જેવી સ્ત્રીથી સુખ ન મળે તો કદા સ્ત્રીથી સુખ મળનાર છે ?”

“લીલા !”

“લીલા તો નહિજ. એવી કંગાલ હલકા કુલની છોકરી મારી વહુ થાય એ તદ્દન અસંભવીતજ માનજે. મારા દેહમાં પ્રાણ છે ત્યાંસુધી તો નહિજ. જો તને કાન્તા ન ગમતી હોય તો કાદ બીજી શોધીશ પણ લીલા જેવી હલકા કુલની તો નહિજ.”

“ગરીબને હલકા કુલની ગણવાનું કયા ધર્મપુસ્તકમાં લખ્યું છે, માણ ?”

“તારે મને શીખામણ આપવાની નથી—સમજ્યો કે ?”

“અફસોસ ! શું તમે નહિજ માનો ?”

“લીલા સાથના લગ્નમાં તો કદિ પણ સંમતી નહી આપું.”

“ત્યારે જુઓ. એમ ધારો કે અહિં આ એક ઝેરનો ખ્યાલો છે અને બીજી બાજુ માફ જીવન છે. એક બાજુ કાન્તા છે અને બીજી બાજુ લીલા છે. તમે શું પસંદ કરો ? લીલા કે કાન્તા ?”

“કાન્તા !”

“અને માફ જીવન કે ઝેરનો ખ્યાલો ?”

“તાફ જીવન !”

“ત્યારે જો મને જીવતો જોવા રાજી હો તો કાન્તા સાથે પરણાવવાના ખ્યાલને તજી દો.”

“વારૂ.”

“અને લીલા સાથે મારા લગ્ન કરો.”

“એ નહિ અને. કાન્તા નહિ તો બીજી પણ લીલા તો નહિજ. સુર્ય પશ્ચિમ પ્રકટે તોપણ નહિ.”

“ ત્યારે શું મને મરવા દેશો ? ”

“ તારા મોત પહેલાં હું તનેજ મારો જીવ આપીશ. ”

રમાકાન્ત હાર્યો અને ડર્યો. તેણે તેની માતા તરફથી આટલી બધી દૂરતાની સ્વપ્ને પણ વક્રી નહોતી રાખી.

તેણે હૃદય ચીરાઈ જતું હતું. તેની આંખો શોકથી ઘેરાઈ ગયેલી જણાતી હતી. આવી સ્થિતિમાં તેની માતા તેને ટીકી રહી હતી.

તે પાછો ખેલ્યો:—“ માજી ! એક બાલક તરફ આટલાં બધાં દૂર થવું આપને ન શાભે. ”

“ ત્યારે શું માતાની આજ્ઞા તોડવી પુત્રને શોભાડપ ગણાય ? ”

“ શું લીલા મને અયોગ્ય છે ? ”

“ પણ શું કાન્તા દરતા ચઢીઆતા કુલની છે ? ”

“ હું તેને ચાહું છું ”

“ યુવાનીની ચલાવાની ધેણછા તજી દેવામાંજ સાર છે. ”

“ લીલા વિના મારી જીન્દગી ઝેર સમાન છે. ”

“ કાન્તા નામજ કેવું મધુર છે ? તારી જીન્દગીમાંનું ઝેર કાન્તા પોતામાં વસેલી મીઠાશથી કાઢી નાંખશે. ”

“ અન્તરમાં પડેલો ઉંડો ધા બહારના ધલાજથી રૂઝાઈ શકે છે ? ”

“ એ તારી ખોટી બ્રમણા છે, રમણ ! ”

“ મારા અન્તરમાં કાતીલ જખમ દરવાથી તમારું કાંઈ ભલું ચનાર છે, માત ? ”

“ મારું વચન ભંગ થાય એ શું ઓછું સરમભયું છે ? ”

“ શું લગ્ન જેવી ગંભીર બાબતમાં પણ માતપિતા વચમાં પડી શકે ? ”

“ જો તેમ ન થાય તો ઉદ્ધત બાલકો ઘણાં જુરાં પરિણામ નીપજાવે—જગત્માં અનીતિ વધી પડે. ”

“ લીલા સાથનાં મારા લગ્નને આમાંનો કાંઈપણ દોષ લાગુ પડતો નથી. ”

“ કાન્તા સાથનાં તારાં લગ્ન જોટલી મીઠાશ એ લગ્નમાં હું જોઈ શકતી નથી. ”

“મારે તમને કેમ સમજાવવા, માત ! તમે ધણી કઠોર થયાં છો !—”

“હોય પણ—તારી સ્વાર્થાં આખોને એમજ જણાશે—”

“માતુશ્રી ! કાંઈ પણ ઉપાય ? મારી યુવાન જીંદગીમાં જે રેડાતું અટકાવવાનો કાંઈ પણ ઇલાજ ?”

“તારા જીવનમાં જેરજ રેડાશે નહિ, રમણ ! જે દિવસ જરૂર લાગશે અને પછી સૌ ભૂલી જવાશે—કાન્તા આગળ લીલા એની મેળે વીસરાશે.”

“મારું હૃદય એટલું જાણું સૂકી લાગણીનું નથી માણ !”

“હશે; તારું મગજ ચક્રવર્તી થયું લાગે છે. અહિંની હવાથી તને શાન્તિ મળશે.”

“મારે કાલે તો સુરત જવું છે !”

“શું મારું કંઈ નહીં માને ? કાન્તાને નહિ પરણે ? લીલાને નહિ છોડે ?”

“એ માટે મને મુદત આપો માણ !”

ખાજી હાથમાંથી ગયલી જોઈ રમાકાન્તે વખત માગ્યો. લક્ષ્મી બાઈ જે પલ વિચારમાં પડ્યાં અને બોલ્યાં.

“જો કે મણીકાન્ત નહિ માનશે, તો પણ હું તેમને સમજાવીશ. એક વર્ષ સૂધી જેમ તેમ થોભાવીશ. પણ એટલા વખતમાં શાન્ત થઈ જશે—સધળાં ગાંડા વિચારો તણ દેશે અને ખોટા અવિચારી ચાહને ભૂલી જશે.”

“વાર” કહી રમાકાન્ત વિચારમાં પડ્યો. આ પળે ત્યાં કાન્તા આવી. લક્ષ્મીબાઈ આનંદ પામ્યાં અને કાન્તા રમાકાન્તપર રૂડી અસર કરશે એવું ધારી ત્યાંથી અળગાં થયાં.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

કાન્તાકુમારી.

કાન્તા યુવાનીના વસન્તકાલમાં આવેલી અઢાર વર્ષની એક યૌવનસંપન્ન સુંદરી હતી. રસિક પુરૂષના હૃદયને ઉન્મત્ત બનાવી તેમનાં નયનોને કોઈ દિવ્ય દ્રવ્યના દર્શન જેવું મનોહર વદનકમલ જે કે કાન્તાના શરીરની શોભારૂપ હતું છતાં તેપર “ પાઉડર ” ચોપડી કુદરતી સુંદરતામાં વધારો કરવા જતાં ઉલટી સુંદરતામાં ઓછપ આણી સૌન્દર્યની છટાને કચડી નાખી હતી. મદનઉદ્ધાનની એ સૌગન્ધ્યયુક્ત કુસુમકલિ યુવાનીના પૂરમાં તથાતી હતી—મદન મદિરાની કેટલી દહેર ખાતી હતી અને સૌન્દર્યની દેવી બની વાતાવરણમાં સૌન્દર્ય ભરવા ચાહતી હતી. કાન્તા સુંદર મણી સકાય ખરી તથાપિ હિન્દુ નજરે તેણીનું સૌન્દર્ય લાવણ્ય રહિત મનાતું અને જે કે તે પોતાના અન્તઃકરણમાં પોતાના સૌન્દર્યને સર્વોત્કૃષ્ટ ગણતી અને લલચાવનારા મનાતા તેના પ્રસ્ફુટ અવયવોથી રમાકાન્ત મોહ પામશે એવું કાન્તા દઢતાથી માનતી. રમાકાન્તને આકર્ષવાનું સુગમ થઈ પડે તે માટે ઉભયને એકાન્ત કરી આપવા લક્ષ્મીબાઈ આજ્ઞાં ગયાં તેથી કાન્તા આનન્દ પામી અને મનમાં લક્ષ્મીબાઈને ઉપકાર માનવા લાગી.

કાન્તા રમાકાન્તની છેક નજીક ખુરશી લઈ બેઠી તોપણ રમાકાન્ત કાંઈ બોલ્યો નહિ. પોતાની સુંદરતાનું શુભાન રાખનારી—પોતાના રૂપથી બલબલને મોહ પમાડનારીને રમાકાન્તે બોલાવી શુદ્ધ નહિ—અન્તઃકરણના ઉમળકાથી નહિ તો બહારથી વિવેક જણાવવા “ કેમ કાન્તા ! ” એટલું પણ ન કહ્યું તેથી કાન્તાને પોતાનું અપમાન થયલું જણાયું. રમાકાન્તપર ગુરસો આગ્યો—અભાવ ઉત્પન્ન થયો—રમાકાન્ત અરસિક અને સૌન્દર્યની પરિક્ષા કરવામાં કાચો મનાયો—પણ રમાકાન્તના વદનાકાશપર ગાંભીર્યના છવાયેલાં વાદળાં જોઈ એ સર્વ અભાવસૂચક ભાવનાઓ ન્યાંથી

આવી હતી ત્યાં ચાલી ગઇ અને રમાકાન્તના શોકનું કારણ જાણવા કાન્તાના સ્ત્રીહૃદયમાં તીવ્ર જ્ઞાનાસા ઉત્પન્ન થઇ—જે પોતાનો ચનાર છે તેની સાથે આંખો મેળવવાની ઇચ્છા થઇ—પોતાનાને પોતા તરફ ખેંચવાનું મન થયું.

રમાકાન્ત તેણીના આગમનથી માહિતગાર હતો. કાન્તાને તેણે જોઇ હતી. કાંઈ બોલવું જોઈએ એમ તો લાગ્યું પણ શું બોલવું તે સૂઝ્યું નહિ તેથી ચૂપ રહેવામાંજ માન સમજ્યો. કાન્તા થોડીવાર ચૂપ રહી પણ તેણીની ધીરજ ખૂટી અને બોલી.

“ આપ ક્યારે આવ્યા ? ”

“ આજેજ. ”

હિન્દુ સ્ત્રીઓ બહુધા અભણ હોય છે અને તેથી ફેટલીકવાર જીવવાયેલાઓને હિન્દુ સંસારમાં રસ ન પણ માલૂમ પડતો હોય તો તે સ્વાભાવિક છે; પરંતુ હિન્દુ સંસારના અભ્યાસીને કહેવાની જરૂર ન હોય કે આ અભણ અને અરસિક મનાતી હિન્દુ યુવતીઓમાં એવું મીઠું માધુર્ય ઉભરાઈ જાય છે કે જેવી મીઠાશ અને માધુર્ય પૃથ્વીના નવે ખંડમાં ફરી વળતા પણ ન મળે.

કાન્તા અભણ નહોતી. જીવવાયેલી દષ્ટિએ તેનામાં રસિકતાનો ખળખળ ઝરો વહેવો જોઈએ. પણ નૈસર્ગિક નિયમ છે કે ફેટલાકા જીવણી લઇ પોતાના આદર્શની ભૂમિકા સ્વર્ગિય બનાવે છે અને ફેટલાકાના હૃદયમાં ઉચ્ચ જીવણી જાગ્રંખસતા અને ઉદ્ધતાઇનું વિષમ ઝેર રહે છે. કાન્તાને બીજા વર્ગમાં મેલી શકાય. તે મેટ્રીક સૂધી ભણી હતી પણ એટલામાં તો તે પોતાને સૌન્દર્ય, કલા, વિજ્ઞાન, સાહિત્ય, આદિ સર્વ મનુષ્ય જીવનની ખૂબીઓથી ભરપૂર મનાવવા કાશેષ કરવા લાગી. માતાનું મરણ થતાં પિતાના રાજ્યમાં સ્વતન્ત્રતા મળી અને એ સ્વાતન્ત્ર્યનો કાન્તાના ઉદ્ધત સ્ત્રીહૃદયે ધણો જૂરો ઉપયોગ કર્યો. આર્ય ધર્મના પવિત્ર સિદ્ધાંતોનું ઉલ્લંઘન કરી એકાન્તમાં કૌમાર્યજીવન પરાયા પુરષોની સંગતમાં ગુજરવા લાગી અને આવી વર્તણૂકથી કાન્તાના આહનારા ધણા વચ્ચા.

રમાકાન્ત મણીકાન્તને ઓળખતો હતો અને તેના ધરના વાતાવરણથી પણ પરિચિત હતો. અમર્યાદિત સ્વાતન્ત્ર્ય મનુષ્યજીવનને

દેવી અધારી ખાઇમાં ધસડી લઇ જાય છે તે રમાકાન્તે જોયું હતું. તેથી કાન્તા તરફ મૂળથીજ અભાવ હતો, તેમાં લીલા જેવી શાન્તિની દેવીએ—પ્રેમની પ્રતિમાએ તેના હૃદયમાં અમૃતની ધારા રેડી—આ જગતમાં સ્વર્ગ ખતાવ્યું અને તેથી ગગનમાં લીલા સાથે રમનારાને કાન્તા સાથે પૃથ્વીપર ફરવાનું ન ગમ્યું.

મુધરેલા વાતાવરણમાં જેને સ્વતંત્રતા કહેવામાં આવે છે તેવી સ્વતંત્રતાને ચાહનારી કાન્તામાં પાશ્ચાત્ય રિતિરિવાજોનું અનુકરણ કરવાનો શોખ હોય એ સ્વાભાવિક છે આમ પાશ્ચિમની નકલ કરવાથી હિન્દુ ખાલાનો મુખ્ય શૃંગાર શરમ કાન્તાથી ખસી માડિ દૂર રહેતી. કાન્તા રૂપાળી હતી—સૌન્દર્ય સંપન્ન હતી—યુવાન હતી—ગુલાબી ગાલોવાળી હતી—યૌવનની છટાથી વિભૂષિત હતી. પણ એ સંધળું સૌન્દર્ય અને લાવણ્ય આર્યદષ્ટિએ કેળવાયાં નહોતાં અને તેથી હિન્દુ લલનાની મનોહરતા, ચપળતા, નાનુકતા, મન્દતા, તરલતા, તન્મયતા, ભિરૂતા આદિ આદિ મુગ્ધ ભાવોથી તેણી તદ્દન નિરાળી હતી.

મુગ્ધા લીલા જ્યારે શરમાઇ જઇ, પોતાના નયન કમલોને એકવાર પ્રિયતમ તરફ તીરછી નજર ફેંકવાનો દુકમ કરી અન્ય પલે ભૂમિપ્રતિ તાકી દઇ, પગના નખવડે ભૂમિ ખોતરી, હૃદયમાં હર્ષ છતાં ક્રોધ અનિર્વચનીય મૂઝવણથી મૂઝાઇ જઇ, મન્દમન્દ હાસ્યથી મધુરસથી ભરપૂર અંધર પર ક્રોધ દિવ્ય સત્તા ઝમાવી, પ્રેમના ઉમળકાથી મીઠી વાણીનો અમૃતઝરો વહેવરાવો રમાકાન્તને એ ઘડી સ્વદેહે સ્વર્ગના દર્શન કરાવી આવતી ત્યારે કાન્તામાં મુગ્ધ હૃદયની મુઝવણ—મુગ્ધ નયનોની નેહભરી મસ્તી—સ્ત્રી હૃદયની અમૃત ભરી મીઠાશ—હૃદયમાં સ્થાન મેળવવાની—આંખોમાં શમાવાની—શકિત જણાતાં નહિ. એ બધા ઉત્તમ સ્ત્રીગુણો કાન્તાથી ડરી જઇ તેનાથી સદા દૂરના દૂરજ રહેતા. અનેક અમૂલ્ય આજીવણોથી કાન્તા જ્યારે પોતાની નાનુક ગણાતી ડોકને શણગારી મનોહર દેખાવામાં—નાનુક હિરાકણિ જડિત ખંગડીઓથી કરકમલ શણગારવામાં જગતનો આનન્દ ગણતી ત્યારે લીલામાં તેનાથી જુદાજ પ્રકારનું સૌન્દર્ય ભર્યું હતું. કાન્તાની કિમતી સાડીઓનો કુંડેરા લીલા પાસે નહોતો. તોપણ રમાકાન્તને કાન્તા કરતાં તે

સુંદર લાગતી. વાળ હોળવાની—સુગંધીદાર તેલ નાખી સુવાસિત કરી, અનેક પ્રકારના મોહક આકારમાં સુંદર રીતે ગોઠવવાની, છેલ્લામાં છેલ્લી ફેશનને વશ થઇ કાન્તા જ્યારે સુંદર ગણાવા ફાંફાં મારતી—રખેને એકાદ વાળ ખોરવાઇ જાય એવા ડરથી અખોડાના વાળ સાથે સાડીના છેડાને સોનેરી “ પીન ” થી જડી દઇ સર્વેની નજર પડે તેમ સુંદર માથું ઉઘાડું રાખતી—સાડી પહેરવામાં પણ સુધરેલી ઢાળની નકલ થતી—આર્યબાલાની હંસણી જેવી નાણુક ચાલને ઉંચી “લીલ”ના “બુટ”થી રાજનામું આપવાની ફરજ પડતી ત્યારે લીલામાં આમાંનું કાંઇ નહોતું. લીલા કાન્તાથી તદ્દન ઉલટીજ હતી. લીલામાં કુદરતેજ સુંદરતા ભરી હતી. લીલા સુંદરજ જન્મી હતી અને તેથી કાન્તાથી તદ્દન જૂદી પડતી.

રમાકાન્ત ગ્રેડયુએટ હતો. તેણે ઉંચી ફળવણી લીધી હતી અને આ ઉંચી ફળવણીથી તેનાપર ઉંચા સંસ્કારો પડ્યા હતા, ઉચ્ચ ફળવણી લઇ તેણે પોતાના વિચારો, મનોરથો અને સિદ્ધાંતો ઉચ્ચ પ્રકારના ખનાવ્યા હતા. ઉંચી ફળવણીનું ખર્ચ રહસ્ય તે સમજ્યો હતો. તેના દિલમાં સ્વદેશ માટે ખરી દાઝ હતી. તથા ધર્મ તરફ અથાગ મમતા હતી. આ દાઝ અને મમતાને લીધે તેની જીન્દગી તદ્દન પવિત્ર અને નકલ કરવા જોગ આચારવિચારવાળી ખની હતી. તેના સઘળા વિચારો આદર્શ હતા. તેની વાણીમાં મીઠાશ, વર્તનમાં વિવેક અને દિલમાં દયા માલૂમ પડતાં ! તેના અંતઃકરણમાં નમ્રતા અને આત્મભોગના ખીન્ને વવાયાં—આ ખીન્ને જીગીરદાર નીર્મલકાન્તની દયાલુ લાગણીથી પોષાયાં અને આજે તેના મધુર ફળો જગત ચાખતું થયું. રમાકાન્તના આદર્શ સિદ્ધાંતો સાધવા માટે તેને એવી પત્ની જોઈતી હતી કે જે તેને આ નિઃસાર સંસારમાં સાર ખતાવે—સ્વર્ગ અનુભવાવે—આ પદવી લીલાને મળી.

રમાકાન્તને જે જોઈતું હતું તે લીલાએ આપ્યું. સ્વચ્છ પ્રેમનો લીલાએ વરસાદ વરસાવ્યો. મીઠા શબ્દોનાં લહાણાં કર્યાં. પોતાનાં હૃદયની મીઠાશ “કાન્ત”ના હૃદયમાં ભરી. દયા જીવનનો મહા મંત્ર ગણ્યો. પરમાર્થમાં જીવનની સફલતા માની, અને રમાકાન્તની આશા ફળી. લીલા સાથે એક થવાથીજ જન્મતમાં તેની

કીર્તિ વધશે એવું દઢતાથી માન્યું. લીલા માટે તેના હૃદયમાં અ-
ખંડ પ્રેમનો ઝરો વહ્યો.

કાન્તામાં જે કુદરતી સુંદરતા હતી તેનાં કરતાં લીલાને વધુ
અક્ષીસ જગતના પેદા કરનારે એ વિષયમાં કરી હતી. કાન્તામાં
રૂપાળા ગણાવાનો ફાંકો હતો—લીલામાં તેનું નામ નહોતું. લીલા
પોતે સુંદર છે એમ સ્વપ્ને પણ ધારતી નહિ. કાન્તા પોતાની
દેહને નાણુક ગણી તેને સુખ આપવા અનેક ફાંફાં મારતી જ્યારે
લીલા નાણુક હોવા છતાં દેહ ફાંફાં છે એવું ગણી તેનો પરમાર્થ
કરવા ચાહતી. લીલા ગરીબીમાં જન્મી હતી—ગરીબીમાં ઉછરી
હતી—ગરીબી અનુભવી હતી—તેથી દુઃખીઓને જોઈ દાઝી જતી,
રંકાને સુખા કરવા “કાન્ત”ને વીનવતી. આ ગુણનો કાન્તામાં
અભાવ હતો. તેને મન પોતે સુખી એટલે જગત સુખી ! પોતાનું
રૂડું થયું એટલે આખું જગત આનંદમાં ડૂબ્યું ! લીલાના હૃદય
જેટલી ઉદારતા તેનાં હૃદયમાં નહોતી. રમાકાન્ત આ સંધળું જાણુ-
નો. મણીકાન્તના ધરના વાતાવરણથી રમાકાન્ત જાણીતો હતો
અને તેથી લીલાનો ચાહનારો લીલાના પ્રેમમાં અડગ રહ્યો.

“રમાકાન્ત ! મુસાફરીથી ધણા કંટાળી ગયા હો એમ લાગે
છે. જરા ચ્હા લેશો ?” કાન્તા રમાકાન્તનું દીલ જીતવા ફાંકટ
મહેનત કરવા માંડી.

“ઉપકાર થયો કાન્તાકુમારી ! પણ મને ચ્હાની જરૂર નથી
હૃદયની શાન્તિ માટે !”

“જગત જેને શાન્તિ કહે છે તેવી શાન્તિ તમને શાથી મળી
શકે વાર ?”

“આ સવાલનો જવાબ આપવા હું નારાજ છું.”

“આનંદ વ્યાપી રહ્યો છે આખા આશુરોડ ઉપર અને તમે
શોકમાં કેમ છો, રમાકાન્ત ?”

“જે માટે આનંદ થાય છે તેથીજ.”

કાન્તા નિરાશ થઈ.

“રમાકાન્ત ! એક સવાલ પૂછું ?”

“ ખુશીથી. ”

“ આપને ખોટું તો ન લાગે ? ”

“ મારી લાગણીજ મરી ગયલી છે, કાન્તાકુમારી ! એટલે મને ખોટું નજ લાગે. ”

“ ના—ના એમ ના બોલો. તમારા મુખની ગંભીરતા સૂચન કરે છે કે તમારા હૃદય પર કંઈ કાતીલ ધા થયો છે. ”

“ અને તેનું કારણ મારાં લગ્ન છે. ” રમાકાન્તે સ્પષ્ટ કહી દીધું. કાન્તા આશાભંગ થઈ.

“ મારી સાથ આપના લગ્ન થાય તેથી આપ દિવગીર છો ? ”

“ હા—કંઈક તેવુંજ. ”

“ શું હું આપને યોગ્ય નથી ? ”

“ નહિ—હું તેમ કહેવા માગતો નથી...પણ...”

“ પણ શું ? ”

“ તમે અયોગ્ય છો એમ નથી—”

“ સારે ? ”

“ આપણ બંનેના લગ્ન અયોગ્ય છે. ”

“ એટલે ? ”

“ આપણાં હૃદય એક નથી. ”

“ લગ્ન થયાં પછી એકયતા એની મેળે જનમશે. ”

“ એકયતા કંઈ આમંત્રણ કરી આવતી નથી. ”

“ રમાકાન્ત ! તમે તમારું અન્તર કાંઈ મુઘ્ધાને અર્પણ કર્યું હોય એમ લાગે છે. ”

“ તમારી અટકળ તદ્દન સાચી છે, મીસ કાન્તા કુમારી !—”

“ અફસોસ !...પણ.....” કાન્તાનો નાટક શરૂ થયો.

“ પણ શું કાન્તા કુમારી ? ”

“ હું એમ કહેતી હતી કે તમે તેને પરણતા કેમ નથી ? ”

“ એજ ગંભીર સવાલ છેને ? ”

“ એનો શો અર્થ ? ”

“ મારી માતા એ લગ્નનો વિરુદ્ધ છે. ”

કાન્તાને આ વાક્યથી શાન્તિ ઉપજી. રમાકાન્ત જેવો-
શ્રીમન્ત પતિ પોતાના લાગ્યમાંથી છટકી જાય તેથી જે શોક અને
જે ગમગીની ઉપજી તે આ છેલ્લાં વાક્યથી શમી ગઈ. અને તેણીનું
અન્તર આનંદથી ઉછાળા મારવા લાગ્યું. પણ રમાકાન્ત તે જાણી
શક્યો નહિ. રમાકાન્તના શોકમાં કાન્તાએ પણ ભાગ લીધો.
રમાકાન્તની દિલસોજ સખી હોવાનો ડોળ ધાલ્યો. મોઢું ઉતારી
નાંખ્યું. ઉજાય વચ્ચે થોડીક પડ મૌન પથરાયું અને તે સ્ત્રી
હૃદયે તોડી.

“ રમાકાન્ત ! ત્યારે શું આપણું લગ્નન થાય ? ”

“ મારી માતા એવું ઇચ્છે છે. પણ હું નહિ. ”

“ રમાકાન્ત ! શું આ મનોહર મૂર્તિને “ કાન્ત ” કહી સં-
બોધવાનો પ્રયત્ન નજ આવે ? ” કાન્તા લગભગ રડમસ થઈ બોલી

“ કાન્તાકુમારી ! હું કેવો અભાગી છું ? ”

“ શાને માટે ? ”

“ એટલાજ ખાતર કે એક બાળુ લીલા અને એક બાળુ
તમે ! તમને છોડું છું તો તમને દુઃખ થાય છે જ્યારે લીલાને
તજતાં અમે અન્નેનું મોત નીપજે છે. ”

“ અક્ષોસ ! હૃદયમાં ધારેલી ધારણાઓ ધૂળમાં મળી કાન્ત !
મૈને એકવાર કહેવા દો કે બહાલા કાન્ત ! તમે સુખી થાવ---તમા-
રા સુખને માટે હું મારો ભોગ આપીશ. ” કાન્તાએ પ્રપંચ ના-
ટકની શરૂઆત કરી. તે જાણતી હતી કે રમાકાન્ત આત્મભોગ આ-
પનારને ચાલનારો છે અને તેથી આ નવો પ્રપંચ રચવાનું તેણીએ
ગોઝા ધાર્યું.

કાન્તાની શોકમય દશાથી રમાકાન્તને લાગી આવ્યું. આજ
પણ લીલાની મનોહર મૂર્તિ નજર સામે ખડી થઈ. સ્નેહનો ઉમળકો
આવ્યો. લીલાની કાળી સ્નેહલીની આંખો, નાજુક શરીર, મોલક
ચહેરો, નમ્રતા, વિવેક, પ્રેમ એ સર્વ નજર આગળ તરી આવ્યાં
અને રમાકાન્તના હૃદયમાં તો લીલાજ રહોટી ગઈ ! કાન્તાનો
આત્મભોગની લાગણીથી રમાકાન્ત તેનાપર રાજ થયો ખરો—

કાન્તા માટે માન ઉપજ્યું ખરું—પણ પ્રેમ નહીં! કાન્તાને જે જોઈતું હતું તેમાં તેણી વિજેતા થઈ નહિ.

“ મીસ કાન્તા ! તમે મને ચાહો છો ? ”

“ અન્તરના ઉંડાણથી. ”

“ ત્યારે હવે ? ”

“ આપને ખાતર, આપના સુખને ખાતર, આપની લીલાના સુખને ખાતર હું મારો ભોગ આપીશ. આપને સુખી જોઈ સુખી ચાહું. ”

“ શું કાંઈ લાયક યુવાનને ન પરણાય ? મને લુકી ન જવાય ? ”

“ એકવાર જેને હૃદયમાં જગ્યા મળી તે જગ્યા ખીજીને શી રીતે અપાય ?—જો તેમ થતું હોય તો લીલાની પદવી મને ન અપાય ? ”

રમાકાન્ત ચુપ થયો—તે ઝંખવાણો પડી ગયો.

“ કાન્તા ! કાંઈ ઉપાય ? ”

“ ઉપાય એજ—કે જે મનોહર મૂર્તિ આ હૃદયમાં વસી છે તે તો ત્યાં સદા રહેવાનીજ—એટલે આ દેહમાં પ્રાણ છે ત્યાં સુધી તો આપને ચાહવાનીજ. આપના સુંદર મુખના દર્શન કરી સદા આનન્દ પામીશ—આપના આનન્દમાં આનન્દ માનીશ અને આ જગતમાં પ્રેમની ધૂન જગાવી જગતને પ્રેમનો મહામંત્ર શીખવીશ ” કાન્તા લાગણીભર્યા સ્વરે બોલી,

“ અફસોસ ! મારે લીધે કેટલાંને દુઃખ ? ” રમાકાન્તનું જીગર ચીરાઈ ગયું.

“ કાન્તા ! તમારા હૃદયપર ધા થતો નથી ? ”

“ થાય છે—પણ કોને કહું, કાન્ત ! ”

“ કાન્તા ! શું મને ન જૂલાય ? ”

“ કાન્ત ! મારા હૃદયના ચીરા ના કરો—મેં નિશ્ચય કર્યો છે કે આપનેજ વરણું. મારા હૃદયમાં આપજ રહોટયા છો—હવે ખીજીને ન ચહવાય ! ”

“રમાદાનના તું બેવટુક છે,” સન્મીલાસ થોડ્યા.

“ અફસોસ ! મારે લીધે એક પણ જીવ દુઃખી તો થવાનોજ ! ”

“ તો બન્નેને સુખી કરે. ”

“ શી રીતે ? ”

“ બન્નેને પરણા. ”

“ એક ધ્યાનમાં બે તલવાર શી રીતે રહી શકે ? ”

“ તમારા જેવા વિદ્વાનને તેથી કર નથી. ”

“ તો પણ એવું હું કદિ કરું નહિ. ”

“ તમારા અંતઃકરણમાં જરા પણ લાગણી જણાતી નથી. રમાકાન્ત ! ”

“ શું તમને મારું મારું લાગણી-હીણું લાગે છે ? ”

“ એમાં શું કાંઈપણ શક છે, ભક્ષા ? ”

“ બે પત્નીથી સંસારમાં કલેશ થશે. ”

“ અને તે પણ એક વિદ્વાનના ધર વિષે ? ”

“ ઠીક છે—આ વિષે હું વિચાર કરીશ. ”

લક્ષ્મીબાઈ આ સમયે ત્યાં આવ્યાં અને બન્ને વચ્ચે ધણી વાતચીત થયલી જોઈ ખુશી થયાં.

“ કાન્તા ! દીકરી ! તુંજ મારા ધરમાં શોભશે ! ”

“ પણ કાન્ત તે ઈચ્છતા નથી, માત ! ”

“ શું રમાકાન્તે તારું પણ ન માન્યું ? ”

“ એમનું હૃદય પરવશ થયું છે. ”

“ રમાકાન્ત ! તું બેવકુફ છે. ”

“ હશે માત !—” રમાકાન્ત બોલ્યો.

“ માતુશ્રી ! એમને કાંઈ પણ કડવાં વચન ના કહો. જેવી એમની ઈચ્છા ને મારું નસીબ !—” કાન્તાએ ભક્ષાઈ બતાવી.

“ કેવી ભક્ષી છે ? ” રમાકાન્ત મનમાં બોલ્યો. કાન્તા માટે કંઈક માન પેદા થયું. કાન્તા આ જોઈ શકી અને આનન્દ પામી.

“ માતા ! કાન્તા અને લીલા બન્નેને ન પરણાય ? ” રમાકાન્તે તોડ કાઢ્યો—પણ હૃદયનો નહિજ !

“ રમાકાન્ત ! તું ગાંડો તો નથી થયો. પહેલાથીજ કાંઈ

બાળમે કન્યા પરણાય ? તું આટલો નિર્વજ્જ કેમ થયો ?—”

“ હિન્દુ સંસારમાં આ કંઈ નવીન નથી માતા ?”

“ પણ તે તો છોકરાં ન થતાં હોય તેને !—...”

“ ત્યારે મારે લાલમાં લગ્નજ નથી કરવાં.” રમાકાન્તે હેલ્લો
વિચાર દર્શાવ્યો,

“ લાલમાં વેંછએ તો લગ્ન મુક્તવી રાખીએ.”

કાન્તા જ્યાં તૈયાર થઈ. લક્ષ્મીબાઈએ રમાકાન્ત તેડીજ
થશે એવી ધીરજ અને આશા આપી. કાન્તાને કંઈક સન્તોષ
થયો. આત્મભોગ આપવાના નાટકથી પણ રમાકાન્ત અંગ્નયો છે
એથી પણ જરા આશા આવી અને અશાન્ત પણ આશાબર્યા હૃદયે
થેર ગઈ.

પ્રકરણ ૧૪ મું.

કચ્છાતી કલિ. ।

રમાકાન્ત મુંબઈ યુનીવર્સિટીનો એક બાહોશ ગ્રેજ્યુએટ હતો. ઉચ્ચ કેળવણી લઈ તેણે પોતાના જીવનના આદર્શની ભૂમિકા ધણા ઉચ્ચ પ્રકારની બનાવી હતી. તે અનેક આદર્શ સંસ્થાઓનો સ્થાપક અને ચાલક હતો. અનેક આદર્શ વિચારોનો પોષક હતો. હિંદુ સંસારના કેટલાક ધાતકી રિવાજો નાબુદ કરવાની પહેલ કરનાર—તે માટે આત્મભોગ આપી સત્યાગ્રહની લડત ચલાવનાર સાચ્યો વીર સુધારક હતો. અનેક સદ્ગુણો અને લાયકાતોથી તેનું અંતઃકરણ શણગારાયલું હોવા છતાં લીલા અને કાન્તા બેમાંથી કોને સ્વીકારવી અને કોને તજ દેવી એ સવાલનો નિર્ણય તે કરી શક્યો નહિ. અલ્પજ્ઞ, તેના હૃદયમાં લીલા માટેજ પ્રેમ હતો, લીલાજ તેની શાન્તીદાયી સખી હતી, તેનાં નયનો લીલાનેજ જોવા તલસતાં અને લીલાએજ તેને આ જગતમાં પિયુષકરણના મિષ્ટ વારિનો સ્વાદ ચખાડ્યો હતો તોપણ કાન્તા માટે તેને લાગી આવ્યું. કાન્તાના છેલ્લા વિચારો, રમાકાન્તના જીવનમાં સાચી મનાતી કાન્તાની આત્મભોગ આપવાની લાગણી, અને જગતમાં પ્રેમધુન જગાવવાની કાન્તાની દ્રઢતા એ સર્વ યાદ આવતાં કાન્તા માટે પણ રમાકાન્તને કંઈ કંઈ થઈ જતું. ગંભીર સભાઓમાં, હજારો મનુષ્યોની મેદનીમાં એક બાહોશ બાપણકર્તા તરીકે, વિદ્વાત-ભર્યા, ઉત્તમ વિચારવાળાં જુસ્સાભર્યા બાપણથી સભાજનોને પોતામાં લીન કરી નાખનાર, પ્રજનો હિતચિંતક, હિંદુનું લઝું ચાહનાર, ગરીબોનો પાલક, અનાથોનો આધાર, અનેક સુધારક સંસ્થાઓનો સ્થાપક, વિદ્વાનોને માન આપનાર જાદગીનું ઉત્તમ સુખ-જીવનની પહેલી જરૂરીઆત અને સંસારરથના મુખ્ય ચાકરૂપ પ્રેમના ગહન વિષયમાં પડતાં કોઈ અજ્ઞ—અકથનિય સ્થિતિમાં આવી પડ્યો. એક બાજુ લીલા અને બીજી બાજુ કાન્તા ! કોને સુખી કરવી અને કોને દુઃખી કરવી એ ગંભીર સવાલ ઉપસ્થિત

થતાં મુઝાયો. આ વેળાએ તેની સર્વ વિચાર શક્તિ જાણે ગુમ થઈ ગઈ હોય એમ તેને લાગ્યું. અને તેથી લીલાનો ચાહનારો કાન્તા અને લીલા ઉભયમાંથી કોને સ્વીકારવી એ પ્રશ્ન જેમ જેમ ઘોળતો ગયો તેમ તેમ તે વધુ ગંભીર અને ગુચવાડાલયો થઈ ગયો.

લક્ષ્મીબાઈ મણીકાન્તને મળ્યાં. રમાકાન્તની સ્થિતિ જણાવી અને લગ્ન મુલતવી રાખવા વિનંતી કરી. મણીકાન્તે લગ્ન મુલતવી રાખવા કબૂલ કર્યું પણ “વિવાહ” કરવાની ઉતાવળ કરી. અને તેના મુખ્ય કારણમાં તેનાં સગાબહાલાં કાન્તાની મોટી વય જોઈ તેને કડવા વચન કહી દૂંધી ખાય છે એમ જણાવ્યું. હિન્દુ સંસારમાં કન્યા પંદર વર્ષની થતાં તો સગાં વહાલાંઓ મહો ભાવતી ટીકાઓ કરવા માંડે છે એ જણાવતી ખીના છે અને તેથી મણીકાન્તની વાતમાં લક્ષ્મીબાઈને સત્યતા જણાઈ. લક્ષ્મીબાઈએ વિવાહમાં રમાકાન્તની સંમતી માગી અને સંજોગો તપાસી, ચીરાતા-જીગરે, રમાકાન્તે વિવાહ કરવા કબુલ્યું. લક્ષ્મીબાઈને સ્વર્ગ મળ્યું. કાન્તાના આનંદનો અવધિ થયો. આખા આશુ રોડ પર ધમાલ ચાલી. સઘળા બંગલાઓ જાણે કેવોક આનંદ હોય તેમ હર્ષથી ગાજી રહ્યા—પાટીઓ અપાઈ—નાચરંગ થયા. રમાકાન્તને કાન્તા જેવી સુંદર, કેળવાયેલી અને કુળવાન કન્યા મેળવવા માટે અનેક અભીનંદનો મળ્યાં. કાન્તા સખીઓમાં ભાગ્યશાળી મનાઈ. નોકર-ચાકરોમાં ઇનામનાં દહાણાં થયાં; શ્રીમંત વર્ગને પણ આ સમયે “ડીનર પાર્ટી”થી સંતોષવામાં આવ્યો. “શાન્તીલુવન” બાગે પરસ્તાનમાં ફેરવાઈ ગયું. હજારો રોશનીના પ્રકાશથી ઇંદ્રલુવન જેવું બન્યું. સર્વત્ર આનંદ મંગળ વ્યાપી રહ્યો—સઘળે હર્ષની ધુન જાગી રહી. જ્યારે રમાકાન્ત જેના વિવાહ થાય છે, જે કાન્તાનો ભાગ્યશાળી ભરથાર મનાય છે તેજ અત્યારે ગમગીનીમાં ગીરફતાર થયેલો નજરે પડે છે. શાન્તીલુવનની દીવાલપર કુદતી વેલો જાણે રમાકાન્તની આવી દશાની મશ્કરી કરતી હોય એવું તેને લાગ્યું. લીલી છંમ વનસ્પતિ, સુંદર ફુલો, મનોહર લીલી વેલો એ સર્વ રમાકાન્તને કરડવા ધાતું હોય તેવું જણાયું. હજારો લાઇટની ભપકાદાર રોશની તેની આંખના તેજનો નાશ કરી નાંખતી હોય.

એવો ભાસ થયો. આખું જગત ધાતકી અને કૂર જણાયું. શ્રી-મંતાઇ અને ગરીબાઇના કુદરતી ભેદ માટે તેના પ્રેમમાં કાંટા રૂપે ખુંચનાર જગતને તેણે નિઃસાર માન્યું. હૃદય અશાન્ત થયું. ચીત ચક્રભ્રમ બન્યું. લીલા યાદ આવી. રડી પડાયું. કાન્તા હર્ષધેલી બની તેની પાસેજ બેઠી હતી. તેને જોતાંજ કોઇ અજબ સ્થિતિ રમાકાન્તે અનુભવી. “ગમે તેમ થાય તોપણ લીલાનેજ પરણવું” એવો દ્રઢ નિશ્ચય કર્યો. કાન્તા નજીક હતી. આ માંગણીક પ્રસંગે રમાકાન્તનું દિલ જીતવા કાન્તાએ ધરતી અને આકાશ એક કર્યા. તેનો પ્રેમ જીતવા અનેક વક્ષમાં માર્યા. સુન્દર બનવા-દેખાવા તનતોડ પ્રયાસ કર્યો કલાકે કલાકે સાડી બદલી, નવા ચળકાટભર્યા હીરા જડીત ધરેણાંથી પોતાની સુન્દર દેહને દીપાવી-રમાકાન્તને આંજવા પ્રયાસ કર્યો. તેથી ભલભલા મોહિત થયા. કાન્તાના ચાહનારા વધ્યા. અનેક ફાંકડા વિકારી યુવાનો તેના તરફ આકર્ષાયા પણ જે આકર્ષાવો જોઇએ તે તો નજ આકર્ષાયો. કાન્તાની આશા નજ ફળી. તેના આ પ્રયાસનું ફળ ખુરું આવ્યું. રમાકાન્ત પોતે શોકમાં છે છતાં કાન્તા હર્ષમાં રહે છે, સુન્દર વસ્ત્ર તથા ધરેણાં પહેરે છે, એ વિચાર આવતાં આત્મભોગ આપનારી કાન્તા રમાકાન્તના હૃદયમાં લાગણી વગરની જણાઇ. કાન્તા માટે જે કંઈક માન તેના બહારના ડોળપરથી ઉપજ્યું હતું તે નાશ પામ્યું; અને કાન્તા-સુન્દર કાન્તા દુઃખદાયકજ થઇ પડી. રમાકાન્તના હૃદયપર લીલાએ સંપૂર્ણ વિજય મેળવ્યો. કાન્તાની આત્મભોગની લાગણી ફક્ત ડોળજ હતી એવું રમાકાન્તના અંતરમાં વજ લેપ થઇ ગયું-કાન્તા તરફ ધિક્કાર છુટ્યો. રમાકાન્ત “પાર્ટી”માં હાજર હતો પણ કોઇ સાથ લેનારો નહિ. તેમાં આનન્દ માન્યો નહિ. જ્યારે કાન્તાએ પોતાને ત્યાં હતાં એટલાં ધરેણા પહેર્યાં-હિરાજડીત નેકલેશથી પોતાની નાજીક ડોક શોભાવી-હાથમાં હિરાજડીત બંગડીઓ, નાકમાં નાજીક, નથ, કાનમાં એરીંગ વિગેરે વિગેરે એક સ્ત્રી પહેરાય અને શરીરથી બાર ઝીંઝાય એટલાં ધરેણાં તેણે પહેર્યાં. એ કલાકની “પાર્ટી”માં ચાર ચાર સાડી બદલી અને તેના પરિણામે અનેક યુવાનોનાં મન તેણીના પ્રેમ માટે તરસ્યા બન્યાં. કાન્તાને મેળવવા

—તેનો પ્રેમ જીતવા અનેક યુવાનોએ નવા નવા પ્રકારની યુક્તિઓ રચવાનો વિચાર કર્યો અને સુંદર મનાવાની—ગણાવાની મહત્વા કાંક્ષાએ આડકતરી રીતે એક પ્રકારના વિનાશનું બીજ રાખ્યું !

રમાકાન્તના વિવાહ થયા—તેનું હૃદય ચીરાયું—કાન્તાના હૃદયમાં આનંદ સમાવ્યો શમતો નહિ. લક્ષ્મીબાઈની હોંસ પુરી થઈ મણીકાન્ત ચિન્તારહિત થયો. વિવાહ તો થયા હવે એની મેજ ઠેકાણે આવશે એમ સંતોષ મનાયો.

ન્યારે સર્વત્ર આનંદમંગળ વર્તી રહ્યો ત્યારે જોને આનંદ થયો જોઈએ તેના—રમાકાન્તના હૃદયમાં શોકરૂપી અંધકાર ફેલાયો. તેને જીવન તદ્દન ખારંજ લાગ્યું. જગત્ ઝેરી જણાયું. કાન્તાને જોતો અને નખશિખાન્ત સળગી જતો. મનમાં ને મનમાં મૂઝાઈ રહેતો. આવી અસહ્ય વેદનામાં બે ત્રણ દિવસ ગયા. એટલો સમય તેને બ્રહ્માના કરોડો યુગ જેટલો લાંબો જણાયો—લીલા યાદ આવી—લીલાનો પ્રેમ હૃદયમાં ઊછાળા મારવા લાગ્યો. લીલાને મળવાનું—હૃદયે હૃદય મેળવવાનું મન થયું—માતાની આજ્ઞા માગી—જેમ તેમ રજા મળી અને ચાલ્યો.

રમાકાન્ત હમેશાં ફર્સ્ટ ક્લાસમાં મુસાફરી કરતો પણ આવેળા થઈ ક્લાસમાં બેઠો. તેને એવી કલ્પના તો સ્વપ્ને પણ આવતી નહિ કે ગરીબો સાથે થઈ ક્લાસમાં કેમ બેસાય ? ગાડીમાં બેઠો અને ગાડી ચાલી. એકાદ પત્થરના ફેરી કાઢેલા પૂતળા પેદે તે વિચારમાં ને વિચારમાં જ્યાં બેઠો હતો ત્યાંજ બેસી રહ્યો—ચ્છાંટી ગયો. જાણે તે જીવતોજ ન હોય, તેમ સ્તબ્ધ બની ગયો, ટ્રેન દોડતી અને એક પછી એક સ્ટેશન છોડી સપાટાબંધ આગળ વધતી પણ રમાકાન્તને કશાનું લાન નહોતું. તેની આંખો કાંઈ જોઈ શકતીજ નહિ. તેની મગજ શક્તિ કાંઈનો પણ વિચાર કરી શકતીજ નહિ.

ટ્રેન અમદાવાદ આવી અને સ્ટેશન પરની ધમાલખી રમાકાન્ત વિચાર સમાધિમાંથી જાગૃત થયો. સ્ટેશનના પ્લેટ ફોર્મ પર ઉતર્યો પાણી પી શાન્ત થવા કાશેષ કરી પણ શાન્ત થઈ શક્યો નહિ. તેનું મગજ તદ્દન અશાન્ત બન્યું હતું. અમદાવાદમાં એકાદ દિવસ

વીશીમાં પડી રહ્યો. પણ ત્યાં ગમ્યું નહિ; અમદાવાદની ગંદી વી-
શીમાં રમાકાન્તને શાંતિ મળી નહિ. પાછો સ્ટેશનપર આવ્યો અને
સુરતની ટીકીટ લઈ બેઠો. તેના સુભાગ્યે તેના ડમ્પમાં માત્ર ત્ર-
ણજ ઉતાર્યો હતા. તેમાં એક બ્રાહ્મણ તેની પત્ની અને એક
તેર ચૌદ વર્ષની મુઘ બાલિકા હતી. તેર ચૌદ વર્ષનું નાદાન વય
હોવા છતાં તે બિચારીના કપાળપર સૌભાગ્યસૂચક ચાંદલો ન
હોવાથી તથા હાથમાં સૌભાગ્યના ચિન્હરૂપ ચુડીનો અભાવ હોવા-
થી હિન્દુ સંસારની જલમ જળમાં ફસી પડેલી તે કાંઈ કમનસીય
“ વિધવા ” હોય એવું અનુમાન થઈ શકતું.

“ મહારાજ ! તમે ક્યાં જવાના છો ? ”

રમાકાન્તે સમય પસાર કરવા સહજ પૂછ્યું.

“ ડોક્ટર-આણુંદ ઉતરી જવું પડશે. બાઈ, તમે ક્યાં જ-
વાના છો ? ”

“ સુરત ”

“ આપ ક્યાંના રહીશ ? શી ન્યાત ? ધંધો શો ? તમારા
પિતાનું નામ શું ? ડોક્ટર કોઈ વેળા પધાર્યા છો ?.....”
એવા એવા ગોર મહારાજે અનેક આડા તેડા સવાલો પૂછ્યા
અને રમાકાન્તે તેના સંતોષકારક જવાબ આપ્યા. વાતમાં ને વા-
તમાં ગોર મહારાજે ડોક્ટરની મહત્વતા પર લાંબુ લય ભાષણ કર્યું.
“ બોડાણા ” ને શ્રી રણુછોડણ મળ્યા, શ્રી રણુછોડણની તુલા
થઈ, ભક્તની લાજ રહી વીગેરે વાતો રસ લઈ લઈ રમાકાન્તને
કહી સંભળાવી ! ! ડોક્ટરનું શ્રી રણુછોડણનું ભવ્ય મન્દીર, તેની
સુંદરતા, તેની કારીગરી, તેની મહત્તા, તેની પવિત્રતા, તેનું માન,
તેનો મહિમા, બાવીસ ભક્તોમાં શ્રી રણુછોડણ માટેની અથાગ શ્રદ્ધા,
તથા દર્શન કરવાની પ્રત્યક્ષ ઇચ્છા, એ સર્વ ધીમે ધીમે ગોર
મહારાજે રમાકાન્તને વિસ્તારપૂર્વક પોતાની રસીલી ગુજરાતી (I)
ભાષામાં સમજાવ્યું અને તે સાંભળી રમાકાન્તને એક દિવસ ડોક્ટર
ઉતરી શ્રી રણુછોડણનાં દર્શન કરી પવિત્ર થવાનું મન થયું. તેણે
પોતાની ઇચ્છા ગોર મહારાજ આગળ જાહેર કરી અને અચાનક

મળેલા શ્રીમન્ત યજ્ઞમાનને જોઇ ગોર મહારાજનો જીવ એક પક્ષ સ્વર્ગની મુલાકાત લઇ આવ્યો !!

“અરે ભાઇસાખ ! પધારોને ! તમારુંજ ધર છે ની ! કશી ફકર અંતા ન કરેશો—અમે તમારાજ છઠ્ઠાએ હો—” વીગેરે વીગેરે માનભર્યા વાક્યોથી રમાકાન્તને આમંત્રણ થયું. વાતમાં ને વાતમાં ગોર મહારાજે પોતાના વંશ પરંપરાથી ચાલતા આવેલા પ્રખ્યાત ગોરપંદાની વાત પણ રમાકાન્તને જણાવી અને તેથી રમાકાન્તને કાંઈક રમૂજ મળી. સુરત જવાની ઇચ્છા રાખનાર આજુંદ ઉતર્યા, ત્યાંથી ટ્રેન બદલી ડોકોર જવા સઘળાં ઉપડ્યાં. વહાલીને મળવા જનારો ડોકોર જોવા લોભાયો—ડોકોરનું અવલોકન કરવા લક્ષ્યાયો અને કંઈ વિચિત્ર ધુનને શરણુ થઈ ગોર મહારાજ સાથે ડોકોર ગયો.

ગોર મહારાજ મણીશંકરનું ધર ડોકોરમાં સ્ટેશનથી થોડેક દુર આવેલું હતું. આ ધર તદ્દન જર્જરિત હાલતમાં હોવાથી જેમ તેમ ટેકા દઈ ઉભું રાખ્યું હતું અને આવતા ચોમાસામાં તે ટકશે કે કેમ તે માટે દરેક જણને શંકા થતી. રમાકાન્તે પહેલાથીજ દશ રૂપીઆની નોટ ગોર મહારાજના માંગળીક હસ્તમાં પધરાવી અને હવે તેની આગતાસ્વાગતાનું પૂછવુંજ શું ? તેનો પડતો બોલ ઝીલાવા લાગ્યો.

રમાકાન્તને રાજી રાખવા ગોર મહારાજે ગોરાણીને ઘટતા શબ્દોમાં હુકમો આપ્યા અને લક્ષ્મીના પરમ ભક્ત ગોરાણી રમાકાન્તને ત્રિધ તેની સેવા કરવામાં એવી રીતે ગૂંથાયાં કે પેરાણાગત ચાખવાને જેને ઝાઝો માવરો ન હોય તે એક પળ અકળાઇ યા મૂકાઇ પણ જાય ! ગોરાણીએ રમાકાન્તના આતિથ્ય માટે સર્વસ્વ અર્પણ કરવાનો દ્રઢ નિશ્ચય કર્યો હતો પણ રમાકાન્ત—અશાન્ત રમાકાન્ત ઉત્તમ ચારિત્ર્ય વિભૂષિત રમાકાન્ત તેણી પર બિલકૂલ લક્ષ આપતો નહિ અને તેથી ગોરાણી કંઈક નિરાશ થયાં.

મણીશંકર ગોરનાં ગોરાણી આતિથ્ય કરવામાં ડોકોરમાં ધણી ચાલાક ગણાતાં અને શોખિન યજ્ઞમાનો માટે તો તેમનું ધર એક સ્વર્ગિય ભુવન જેવુંજ મનાતું. રમાકાન્તને પ્રથમથીજ ગોર મહારાજ

રાજે શ્રીમન્ત યજ્ઞમાન તરિકે પિછાન્યો હતો અને ગોરાણીની ચા-
લાક આંખો પણ રમાકાન્તના ખીસ્સાનું આરિક અવલોકન કરી
શકી હતી. આ કારણે ગોરાણી રમાકાન્ત પરથી ઓવરાઈ જવા
લાગ્યાં પણ રમાકાન્તપર એ ધાંધલની ઝાઝી અસર થતી નહિ
અને તેથી મોહિનિ સ્વરૂપ ગણાવાનો ફાંકો રાખનાર ગોરાણીના મ-
નમાં રમાકાન્ત અરસિક અને મૂર્ખો મનાતો. ગોર મહારાજ પો-
તાના ધરનો સારામાં સારો ઉજ્જવવાળો આગલો ભાગ રમાકાન્તના
કુળજમાં સોંપ્યો. મણીશંકર ગોર “ ક ” થી “ રૂ ” સુધી ભણ્યા
હતા એટલુંજ તોપણ ચાર વેદ, છ શાસ્ત્ર અને અઢારે પુરાણના
મહાન અભ્યાસી હોઈ સર્વે શાસ્ત્રોમાં પારંગત હોવાનો દાવો કર-
વાને ચૂકતા નહિ. પોતાની વિદ્વતા ખતાવવા જતાં ભાગુતુડું, ભ-
રડી મારેલું સંસ્કૃત બોલતાં અર્થનો અનર્થ પણ કરી બેસતા; પણ
તે માટે તેમને ઝાઝી દરકાર નહોતી. તેઓ અંતઃકરણથી એવું મા-
નનારામાંના એક હતા કે “ સંસ્કૃત તો ફક્ત બ્રાહ્મણોજ બોલી
અને સમજી શકે. ” તેમની વાચાળ જીભ, ભયંકર પાત્રનશક્તિ
લાડુ તરફની તેમની અસાધારણ રૂચી અને તે રૂચીને લીધે વધેલું
ગાગર જેવડું મોટું પેટ, મનુષ્યના મુખપર રહી શકે એવડું મો-
ટામાં મોટું નાક, સપાટ મેદાન જેવું ચળકતું માથું અને યજ્ઞ-
માનોના ખીસા તરફ તીક્ષણ નજર નાખતી ચળકતી આંખો એ
તેમના શરીરની ખાસ જોવા લાયક વસ્તુઓ હતી !! રમાકાન્ત
સાથ સાસ્ત્રનો વાદવિવાદ કરવાને પણ મણિશંકર ગોર ચૂક્યા નહિ.
તેમ કરતાં યજ્ઞમાનોની અશ્રધ્ધાળુ લાગણી માટે ગાળ દેવાનું પણ
ભૂલ્યા નહિ; છતાં રખેને રમાકાન્તને મોટું લાગે અને પોતે ધારેલી
રકમ મળે નહિ તે માટે ચિન્તા કરી રમાકાન્તને રાજી રાખવા
મીઠું મીઠું કહેવાનું પણ તેમના મગજની બાહાર ગયું નહીં !

સવારના પહોરનો વખત હતો,—ગોર મહારાજ રમાકાન્તને
લઈ ઠાકોરની રમણીયતા ખતાવવા નીકળ્યા અને સધળું ખતાવ્યું.
શ્રી રણછોડજીની મુર્તીના દર્શન કર્યા અને ત્યાર પછી રમાકાન્તે
ઘેર જવાની ઇચ્છા ખતાવી પણ ગોર મહારાજ “ દક્ષિણા ” ના
લોભી હોવાથી ઘેર પાછા ન ફરવાથી રમાકાન્તને એકલા આવવું

પડ્યું. જેમ તેમ ધર શોધી કાઢ્યું અને એક પગ હળુ ધરમાં મૂક્યો એટલામાંજ તેના કાને કોઈ નિર્દય સ્ત્રીનો કઠોર અવાજ અથડાયો. આ અવાજ સાથે કોઈ કુંસકા ભરતું હોય એવું લાગ્યું. શું છે તે જાણવાનું કુતૂહલ ઉત્પન્ન થયું. તપાસ કરતાં માલુમ પડ્યું કે રસોડામાં ગોરાણી પોતાની વિધવા સાવકી છોકરીને પોતાની અમૃત ભરી વાણીથી વધાવીલે છે “ માતૃપ્રેમ ” દર્શાવી રહ્યાં હતાં અને ગરીબ, વિધવા, નમાયી છોકરી આ સંઘળું દયામણું મ્હોંએ ન છુટકે રડતાં રડતાં સાંભળી રહી હતી.

“રાં...આવડી મોટી થઈ તોએ શાણપણ નથી આવતું. રાં...અભાગણી ! સાઈં સાઈં ખાવાનું જોઈએ—પેટમાં ચાંપવા તે દોઢમણ જોઈએ—સાઈં ઓઢવા પહેરવાનું જોઈએ—બળદીઆ જેવું કરવાનું જોઈએ ને કામને નામે “ આરતી ” ! રાં...શંખણી ! જરા કહીએ તો મોઢે ચઢી બોલે—અને જરા જરા વારમાં તારા બાપના નામનો છેડો વાળે એ નહિ ચાલે મારા ધરમાં—તારે રહેવું હોય તો રહે નહી તો જ તારા માટીને ઘેર.....”

ગોરાણીના મુખમાંથી જ્યારે આવી વિવેકી ભાષા (?) બહાર પડી વાતાવરણને બગાડતી હતી ત્યારે તેમના કઠોર હાથે વળી “ દયા ” (!) ની હદ કૂદાવી તે ગરીબ, નમાયી, લાચાર બાળકીના કામલ શરીરપર પ્રહાર કરવાને પણ ચૂકતા નહોતા. તે રાંક ગરીબ છોકરીના નાણુક કાનો તે માતા ગણાતી ચંડાળ રાક્ષસીએ પોતાના સંઘળા જોરથી એવા મરડી મૂક્યા હતા કે તેમાંથી લોહીની ધારજ વહેવાની ફક્ત બાકી રહી હતી ! તે રાંક—અભાગી બાલના ગાલપર પણ તમાચાની વૃષ્ટિ દયા વગર થતી જતી અને રમાકાન્ત જો ગોરાણીની પાસેથી નિર્દયતાનો “ પરવાનો ” ખૂંચવી ન લેત—મણીને બચાવવા ગોરાણીને ન સમજવત તો તે રાંક વીધવાની—તે કચડાતી કામળ કલીની શી દશા થાત તેની માત્ર કલ્પના કરતા અંતર કંપી જાય છે !

તે દુઃખી બાલા મણીશંકર ગોરની પહેલી સ્ત્રીની કમનસિય પુત્રી હતી. બચપણમાંજ મણીના લગ્ન થયાં અને તેણીનો પતિ ગણાતો નાનો બાલુ પોતે એક કન્યાનો “ પતિ ” છે એવું જાણ-

વાની, સમજવાની કે કદપવાની શક્તિ પણ ધરાવતો નહોતો એટલી નાદાન વયમાં શ્રીતળાથી મરણ પામ્યો. અને અભાગણી મણી—નાની, સુંદર, હસાવવા લાયક, રમાડવા લાયક, નાદાન બાળકી મણી—ત્યારથીજ “ વિધવા ”નું હિન્દુ સમાજમાં જન્મ સૂધી ન જીંસાય એવું કલંક માથે લઈ બેઠી ! બાળુ મરી ગયો ત્યારે તેના તથા મણીનાં માબાપ—સગાંવહાલાં રડ્યાં—દૂટ્યાં—પણ મણીને કાંઈ થયું નહી. ક્યાંથી થાય ? તે નાદાન ક્રોમલ બાળકી શી રીતે જાણે કે તેના જીવનનો સૂર્ય અસ્ત પામ્યો હતો—તેની જીંદગીનું સંધળું સુખ નાશ પામ્યું હતું—તેની બાલક જીંદગીમાંજ તેની સર્વ આશા—મનોરથો અને સુખો હવામાં મળી ગયાં હતાં,—જગત્ની મીઠાશ—જગતનું માધુર્ય તેણી માટે હિન્દુ સમાજની નજરે સર-જન્યાંજ નહોતાં. ચાર વરષની નાદાન બાળકી હજુ પુરં પાંચરં બોલતાં ન શીખે એટલે તો તેણી એક પતિની પત્ની ગણાય અને બાલક પતિની જીંદગી જોખમમાં આવી પડતાં જીંદગી સુધી તદન નકામી—નિરપયોગી અને નિર્માલ્ય મનાય એ પણ હિન્દુ સમાજની એક વિચિત્રતાજ !

જગત્ની સુંદરતા, જગત્ની મોજમઝા, જગતના વૈભવો એ સર્વ માટે મણી જગત્ની નજરે નાલાયક ઠરી ચૂકી. ચાર વર્ષની વયમાંજ જીવનમાં ઝેર રેડી બેઠી. વિધવા—નહારા શુકનની—કાળા મેહોની—મનાવા લાગી. બાર તેર વર્ષની થઈ—કંઈક સમજણી થઈ એટલે જગતને જોવા—દુનીઆમાં ફરવા તદ્દન નાલાયક મનાઈ. તેના પોતાના નાના ધરનેજ તેણીએ પોતાની દુનીઆ માનવી—રસોડાને પોતાનું ફરવા હરવાનું રથળ માનવું—એવું ઠર્યું, અને કાંઈ વાર બહાર જવાનું સુખ મળતું તો તે ગોરાણી—સાવકી માતા—રાક્ષસીની સાથેજ. એટલે તે ઘરમાં બેસી ગોંધાઈ રહેવા કરતાં પણ વધુ દુઃખકારી હતું !

રમાકાન્ત આ નાણુક કલિને જોઈ દાઝી ગયો. ગોરાણીપર તિરસ્કાર છૂટ્યો—ક્રોધ ઉપજ્યો. મણી—વિધવા—નિરાધાર—નમાર્યા મણી માટે હૃદયમાં દયાનો ઝરો બળબળ વહેવા લાગ્યો—ડાકોર આવવાનું, સફલ થયું. મણીને દુઃખના દાવાનગમાં બળતી જોઈ ન

.શક્યો. આ નર્કસ્થાનમાંથી તેણીને મુક્ત કરવા નિશ્ચય કર્યો. હિન્દુ સંસારના બંધારણ—ખાળ લગ્ન જેવા ભયંકર રિવાજો માટે શોક ઉત્પન્ન થયો. મણીના જેવી કેટલી દુઃખી ખાળાઓ વિધવા થઈ હશે ? કેટલા આવાં કામળ પુલો હિન્દુ સંસારના ધાતકી રિવાજથી કચ્છાઈને કરમાઈ જતાં હશે તેની કલ્પના આવતાં તેનું કામળ દૈયું દ્રવી ગયું. અને આ વિધયમાં અથાગ મહેનત કરવાના કસમ લીધા.

મણીને મારવા માટે રમાકાન્તે ગોરાણીને મીઠા શબ્દોમાં ઠપકો પણ આપ્યો. પોતાની જીંદગાનીમાં ગોરાણીએ કાઢના પણ બોલ સાંભળ્યા હોય તો તે રમાકાન્તનાજ; અને તે પણ તેના તરફથી કાંઈ સારી રકમ મળવાની સુંદર આશા તેમનાં હૃદયમાં જન્મ પામેલી હોવાથીજ. ગોરાણી આ ઠપકો સાંભળી તો રહ્યાં. પણ પોતે માનભંગ થયલાં જણાયાં અને સ્વતંત્ર ગોરાણી પોતાના મનને શાન્ત કરવા “ દર્શન ” કરવા ગયાં; પણ અલખત, અમારે કહેવું જોઈએ કે, મણીએ રસોઈ તૈયાર કરીજ રાખરી જોઈએ. સાંજના ભોજન માટે સામગ્રી ચુંટી મુકરીજ જોઈએ, પરાણાને સંતોષવોજ જોઈએ, રમાકાન્તનો પડતો બોલ જાંચકી તેને રીઝવવોજ જોઈએ, એવા એવા દુક્રમો કરવાનું ગોરાણી ભૂલી ગયા નહિ.

ગરિબડી મણી રસોડામાં બેઠી બેઠી રસોઈ કરતાં પોતાની નિરાધાર હાલત માટે આંસુ પાડતી હતી. રમાકાન્ત ઘરના આગણ ભાગમાં હતો. પણ ગોરાણીના જવા પછી હળવે પગે રસોડા આગળ ગયો. મણીને તેના આવવાની ખબર પડી નહિ. તેણીની ઓઢણીમાં અનેક ઠીંગડા હતાં—માથાપરથી છેડો ખસી ગયો હતો—મોહક સુંદર કાળા વાળવાળું માથું મણીની કુદરતી સુંદરતાનો ભાસ આપતું. લુગડા ફાટેલા પણ સ્વચ્છ હતા ! કુદરત જેને સુંદર બનાવે છે તેને સારાં ધરણાંની જરૂર રહેતી નથી—મણીમાં કુદરતેજ સુંદરતા ભરી હતી અને તેથી.—

“ નહી મોહતાજ જેવરકા

જુસે ખુખી ખુદા દેતે,

કે દેખો ખુશ્નુમા લગતા હય

કયસા ચાંદ બીનગહને ”

એ ઉદ્ધુ કથન અહિં સાચું પડ્યું. જગતની બનાવટી સુન્દરતા મણી માટે સરખાઈ નહોતી—આવશ્યક પણ નહતી—રમાકાન્ત છૂપાઈને આ સુન્દર બાલિકાને જોઈ રહ્યો અને એક ઉડો નિઃશ્વાસ નાખ્યો. આવાં કેટલાં ફૂલો જીવન વસન્તકાળમાં, હિન્દુ સંસારમાં, ખીલ્યાં વગર, કરમાઈ જતાં હશે—ખરી પડતાં હશે એ ખ્યાલે કમકમ્યો !

“ મણીગૌરી ? જરા પાણી આપશો ? ” કહી તે જાહેર થયો અને મણી ચોંકી—માથાપર ઓઢણીનો છેડો ખરાબર ઢાંકી દઈ પાણી આપવા ઉઠી—પાણી આપ્યું અને રમાકાન્તે તે પીધું.

“ મણીગૌરી ! તમે દિલગીર કેમ છો ?— ” રમાકાન્તે પાણી પી લેતા પાછો આપતાં કહ્યું.

મણી કાંઈ બોલી નહિ. “ મણકી ”ના નામથી સંબોધાતી, માતાની ગાળો સહનારી મણીને “ મણોગૌરી ”ના માનભર્યાં નામથી બોલાવનાર તેની ટૂંકી પણ તેને મન ધણી લાંબી જીન્દગીમાં રમાકાન્ત પહેલોજ હતો. રમાકાન્તની રનેહાળ—દયાળુ લાગણીથી મણીના અન્તરમાં તેને માટે માન ઉત્પન્ન થયું, અને રમાકાન્તે પૂછ્યું તેના પ્રત્યુત્તરમાં અથવા કાંઈ દુઃખી ઉભરાથી તેણીની અબોમાંથી દડ દડ આંસુઓ નીકળી તેના સુન્દર ગાલો બીજવી તેનાં મોહક શરીરપર સરી પડ્યા. રડતી મુગ્ધાની દયાજનક સ્થિતિ રમાકાન્ત જોઈ ન શક્યો અને તેથી દિલાસો દેતો હોય તેમ, દયા ભર્યા અવાજે બોલ્યો,

“ મણી બહેન ? રૂઢન કરવાથી તમારું દુઃખ ઓછું થનાર છે ?— ”

“ નહિ—ભાઈ ! પણ આંસુ એ દુઃખીઓના મિત્ર છે એ તો તમે જાણતાજ હશે !— ”

“ હા—તે ખરું. દુઃખીઓની છાતીનો ભાર આંસુઓ હલકો કરે છે પણ આંસુઓજ મનુષ્યની બીની લાગણીઓ ધીમે ધીમે સુકી કરી નાખે છે— ”

“ તમે જૂલો છો, ભાઈ. આંસુઓ દુઃખમાં દીવાસો છે—સ્ને-

હીનું સ્મરણ છે અને એ આંસુઓ તો અંતઃકરણને કામળ અને ભીનું બનાવે છે, બાપ!—”

ગામડાંના કઠોર અને અભણ વાતાવરણમાં ઉછરેલી બાલકીનું આ વાક્ય સાંભળી રમાકાન્ત સાનન્દાશ્ચર્ય પામ્યો અને કંઈક હિમ્મત ધરી બોલ્યો,

“ મણી બહેન ! તમને અહિં ગમે છે ? ”

મણી વળી રડી પડી.

“ તમને આ નર્કસ્થાનમાંથી છૂટવાનું મન થાય છે ? ”

“ હા ધણ્યે. પણ પરમેશ્વર ક્યાં બસે છે ? મોત ધણાના મારા ગામમાં આવે છે અને તેમને માટે ધણા બળાપો કરે છે. મારે માટે બળાપો કરનાર કોઈ નથી ત્યારે મારું મોત કાણ બળે કેમ આવ્યું ને આવ્યુંજ નાસે છે. ”

“ તમને કોઈ છોડાવનાર મળે તો તમને ગમે ખરું ? ”

“ શા માટે નહિ ? આ નર્કને તજી સ્વર્ગમાં જવાનું જેને ન ગમે તે ખરેખરી અભાગણીજ હોવી જોઈએ. ”

“ હું તમને છોડાઉં તો તમે મારી સાથે આવશો ? ”

“ મને તમે છોડાવશો ? શી રીતે ?... ”

મણી અજબ થઈ બોલી.

“ ગમે તે ભોગે !... ”

“ મારા પિતા કેમ માનશે ?... ”

“ તારા પિતાને ખબર પડે તો ને ? ”

“ હું ચાલી જઈ તે ખબર ન પડે ? ”

“ એ ખબર પડે પણ તું ક્યાં ગઈ તે ખબર ન પડે. ”

“ આપણે ક્યાં જઈશું ? ”

“ ગમે ત્યાં !... ”

“ શું સાચું કહો છો ?... ”

“ હા... ”

“ મારા સમ !... ”

“ તારા સોગન મણી !...”

“ તમારો કેટલો આભાર ભાઈ ? વિધવાઓ સમાજની કલ-
કીત સ્ત્રીઓ છે એવું ગણનારા તમે નથી. આ નર્કસ્થાનમાંથી
છૂટવાની સ્વપ્ને પણ આશા નહોતી પણ પ્રભુએ મારા તરફ
જોયું ખરું ?”

મણી ચાર ચોપડી ગુજરાતી ભણી હતી. તેણીની માતા
જ્યારે જીવતી હતી ત્યારે કંઈક વાંચ્યું હતું અને ગામડાંના અભણ
વાતાવરણમાં મણા વિદ્વાન્ સ્ત્રી તરિકે ઓળખાતી. તેણીએ પો-
તાની સઘળી વાચાળ શક્તિનો ઉપયોગ રમાકાન્ત સાથે વાત કર-
વામાં કર્યો અને ગામડાંના વાતાવરણથી બીનમાહીતગાર યુવાનને
કંઈ કંઈ થઈ ગયું. આવા સ્થળમાં ઉછરેલી બાલામાં આટલી
બધી સમજ શકતી હશે એવું રમાકાન્તે ધાયું નહોતું. એવાં
અનેક સુકોમલ પુષ્પો-મધુર સુગંધવાળાં પુષ્પો-હશે હિન્દુ સંસા-
રની કડવી વેલો ઉપર કે જ્યાં તે ખીલ્યા વગર પોતાની મીઠી
સુગંધીનો જગતને લાભ આપ્યા વિના કરમાઈ કરમાઈને, પોતાની
જીંદગી અંધારા કારાગ્રહમાં-ઝેરી વાતાવરણમાં પસાર કરી, જગ-
તના સુખથી અલગ રહી કંગાળ જીવન ગુજરતાં હશે તે માટે
રમાકાન્તને અપાર શોક થયો. ગમે તેવા ભોગે મણીને—તે કામલ
કલિને આ બચંકર કેદખાનામાંથી છોડાવવા, સાવકી માતાના તાણાં
ટપલાંથી બચાવવા, ગૃહકાર્યનો અસહ્ય બોળે મણીનાં કામલ જી-
વનપરથી ફેંકી દેવા, અથાગ વૈતરામાંથી મુક્ત કરવા, હિન્દુ સમા-
જના રિવાજની ધાતકી ચક્રીમાં પીસાતી બચાવવા અને તેમ
કરી જગતની સુંદરતા જગતને અર્પણ કરવા રમાકાન્તે વિચાર કર્યો.

મણી વિચારમાં હતી. પોતાની સ્થિતિનાજ-નવી જીંદગીનાજ.

“ મણી ! શું વિચાર કરે છે ?”

“ કાંઈ નહિ. ”

“ તારે જે કહેવું હોય તે કહી દે. તને જે શંકા થતી હોય
તે પૂછી લે. પછી બધાં આવી રહેશે અને આપણી ધારણા ધૂન-
માં મળશે. ”

મણી સાવધ થઈ,

“ ભાઈ ! તમે મને સુખી કરશો ?”

“ હું તને એક બ્લેન તરિકે પાળાશ. તને જેથી શાન્તિ મળે તેવું કરીશ. તારા જીવનને ઉન્નત બનાવવા પ્રયત્ન કરીશ. સુખ મળવું એ તારા બાળ્યની વાત છે પણ હું તને સુખી કરવા ગમે તેવો ભોગ આપીશ. પણ એટલી તો ખાત્રી રાખજે કે અહિંના કરતાં તો તને મારે ત્યાં કંઈક વધુજ સુખ મળશે...”

મણી શાન્ત થઈ.

“ પણ તમે મને અધવચ્છોડી દઈ રખડાવી મારો—મને છોડી ચાલ્યા જાવ તો ? મારી તે વખતે કેવી દશા થાય ?...”

“ હું પરમાત્માના સોગન ખાઈ કહું છું, મણી ! કે હું તને કદી પણ નહીં રખડાઉં. મારે તને આ જૂલનમાંથી છોડવડીજ છે—તને સુખી કરવીજ છે. ”

“ તમે કેવા બધા છો ?...”

“ બધાઈ પછી ગાયા કરજે મણી ! તારે જો મારી સાથે આવવું હોય તો જલદી તૈયાર થા...”

“ ત્યારે શું તમે મને જીંદગી સૂઝી પાળશો ભાઈ ?”

“ હા—બ્લેન ! મને બ્લેન નથી—તું મારી બ્લેન થજે. ”

“ પણ...”

“ પણ શું મણી ?”

“ મારા પિતાને મારા રહેઠાણની ખબર પડે અને મને પકડી મારી સાવકી માતાના હાથમાં સોંપે તો તે વેળા મને કેવો માર પડે—” બાળક મણીએ બાળબચ બતાવ્યો.

“ તારા વિષેની સહેજ પણ ખબર તારા માતૃપિતાને પડશે જ નહિ, મણી !—”

“ એટલે શું આપણે પાતાળમાં પેસી જઈશું ?”

“ નહિ—એમ નહિ—પણ જગતના એવા સ્થળમાં તને હું એવી રીતે રાખીશ કે જ્યાં તારા કોઈ પણ ઓળખાણવાળાઓ ન હોય—”

“ ત્યાં હું એકલી શી રીતે રહી શકીશ ? ”

“ ત્યાં તારી સાથે ઘણી સ્ત્રીઓ રહેશે—પહેલી તો તારી બાબીજ. ”

“ હું મારી બાબી પણ છે ? ”

“ હા—બહેન ! ”

રમાકાન્તના વચનથી મણીના હર્ષનો પાર રહ્યો નહિ. મણી—નીરાધારમણી—વિધવા મણી. લાચાર મણી સાવકી માતાના અસહ્ય જીવનમાંથી છૂટી થશે એ ખ્યાલથી મલકાઈ અને પોતાના લઘુ હૃદયમાં નવા જીવનનાં સુખી સ્વપ્નાં ધડવા લાગી.

મણીને તૈયાર થઈ રહેવાનું કહી રમાકાન્ત પોતાના ઓરડામાં આવ્યો તો તેજ પળે તેણે ગોરાણીને ઘરમાં પગ મૂકતાં જોયા. ગોરાણી આટલાં બંધાં જલદી આવશે એવી તેને કલ્પનાં સુદ્ધાં નહતી. ગોરાણી આવી પહોંચવાથી રમાકાન્ત અને મણીના મનોરથો ધુળમાં મળ્યા અને ઉભય મનમાં મુઝાઈતો એસી રહ્યાં.

“ ગોરાણી ! જરા ખાણી આપશો ? ” રમાકાન્તે ગોરાણી સાથે પહેલી વાર વાતચીત કરવાની શરૂઆત કરી.

પોતાનું રૂપ, પોતાની ચાલાકી અને પોતાના હાવભાવથી રમાકાન્ત પર સારી અસર કરવાને આકાશ પાતાળ એક કરનારાં ગોરાણીને આ તક મળવાથી અનહદ આનંદ થયો. તેમણે તુરતજ પોતાના માનીતા મહેમાનને પાણી પાચું અને શ્રીમંત પરોણા માટે ખાન બનાવવા બેઠાં.

“ ગોરાણી ! અહીં સુરતના લોકો આવે છે કે ? ” આ સવાલથી જમના ગોરાણી ઘણાં તાજુબ થયાં. જમનાએ રમાકાન્ત સાથે વાત કરવા ભગીરથ પ્રયત્ન કર્યો હતો પણ તે છતાં રમાકાન્તે તેને મન્યક આપી નહોતી. આજ રમાકાન્ત હવે તેને નકામા જેવા પ્રશ્નો પૂછે એથી પોતાના મંત્રની પરોણાપર સારી અસર થઈ છે એવું જમનાએ માન્યું અને રમાકાન્ત સાથે ઘણી આડી તેડી વાતો કરી.

“ તમે પરણ્યા છો કે ? ” ગોરાણી હસતાં હસતાં બોલ્યાં.

“ હા—પણ—”

“ પણ શું ? ”—

“ એટલે એમ કે મારો બાપ પરણવાનો છે—”

“ તેય પરણશે થોડા દહાડામાં ! ”

“ પણ કન્યા મળવી જોઈએને ? ”

“ કન્યાઓનો શું તોટો છે ? રૂપીઆની કાથળા જરા છુટી મૂકી કે કન્યાજ કન્યા—”

“ તમે જુલો છો ગોરાણી ! એવું તમારાં બ્રાહ્મણોમાં—અમારામાં નહિ—”

“ પણ શેઠ ! તમારા બાપને પરણાવવો હોય તો હું કન્યા ગોતી આપું. !! ”

“ શું તમે કન્યા આણી આપશો ? ક્યાંથી ? ” ક્યાંથી ? “તેનું તમારે કંઈ કામ છે ? લંકામાંથી.—”

“ પણ અમારે તો વાણીયાની કન્યા જોઈએને ? ”

“ અરે હા બાઈ હા ! વાણીઆની—તમે કહો તો બ્રાહ્મણની પછી કંઈ છે ?—”

“ બ્રાહ્મણની એટલે ? ”

“ તમે તદ્દન કાચા છો, શેઠ ? અમારી ન્યાતની અનેક કન્યાઓ વાણીઅણી થઈ ગઈ છે અને આજે વાણીઆઓના ઘર દીપાવે છે. ”

રમાકાન્ત ગોરાણીની વાતનો બાવાર્થ સમજ્યો. સ્વાર્થમાં આંધળા બનેલા, પૈસાના લાલચુ લોકો પોતાની રાંક કન્યાઓ વચ્ચે પોતાનું પાપી પેટ ભરે છે એ બીના રમાકાન્તે સાંભળી હતી અને તેથી હવે તેણે મણીને વેચાતી લઈને દુઃખ મુક્ત કરવાનો વિચાર કર્યો.

“ ગોરાણી ! ત્યારે શું તમે કન્યા લાવી આપશો ? અને જરા તે દેખડાવશો ?—”

“ હા—પણ ”

“ પણ શું ? જે હોય તે કહી નાખોને ?

“ પહેલાં સાદું નક્કી કરો—પછી બીજી વાત ! ”

“ તમે કહો તે મારે કબુલ છે ! પછી કંઈ છે ? ”

“ જુઓ શેઠ ! કન્યા ચૈદ વરસની છે—પરણી કે ચુલો કુંકે એવી છે—પણ રૂપીઆ એક હજાર પડશે. ”

“ મારે કબુલ છે. પણ કન્યા દેખડાવશે ? ”

“ આ દ્યોની ! કન્યા અમારી મણી ! ” ગોરાણી એ સ્પષ્ટ ઉચ્ચાર કર્યો. રમાકાન્તને “ ભાવતું હતું તે વેદે કહ્યા ” જેવું થયું. ગોરાણીની માગણીથી તે મણીને છોડાવવા માગતો હતો તેથી પ્રસન્ન થયો. પણ પૈસાને માટે બ્રાહ્મણ કન્યાને વેચનારીની નીચતા માટે તેનાપર અત્યંત તિરસ્કાર છુટ્યો.

“ તમારી માગણી મારે કબુલ છે પણ ગોર મહારાજ કંઈ વાંધો લેશે તો. ? ”

“ અરે ! ગોર મહારાજ તે કાણુ વળી ! મહારા મોંમાંથી શબ્દ નીકળ્યો એટલે તમારો ખેડો પાર ! ”

“ ત્યારે આજેજ હું મણીને લઈ જઈ” તો ! ”

“ અમારે શું ? જોઈએ તો અત્યારે પૈસા આપીને લઈ જાઓ ”

આ પળે ગોર મહારાજ આવી પહોંચ્યા અને ગોરાણીને આનંદમાં જોઈ યજમાન રાજ સારી રીતે નીચોવાયા હશે એવું સમજી મનમાં મલકાયા “ કેમ નવી ! શું કરો છો ? ”

“ બેસો—બેસો—તમારુંજ કામ હતું. આપણી મણીનું મેં એમની સાથે નક્કી કર્યું છે. ”

“ સોના કરતાં પીળું—દીકરી સુખી થશે—”

“ દ્યો ત્યારે રૂપીઆ મણી આપું ! ” રમાકાન્ત બોલ્યો.

“ હા. ”

રમાકાન્તે સો સોના દશ ટૂંકડા ગોર મહારાજના મુખારક હાથમાં મૂક્યા અને કરન્સી નોટના કકડા જોઈને ગોર ગોરાણી સીધા સ્વર્ગમાં ચાલી ગયાં.

“ બેટા—મણી—અહીં આવ” —ગોરાણી બોલ્યાં. પોતાની જીંદગીમાં ગોરાણીના મુખથી આટલા બધા મીઠા શબ્દો મણીએ પહેલીજવાર સાંભળ્યા. મણી આવી અને ગોર મહારાજ પોતાની પુત્રી રમાકાન્તને સોંપી.

“ મણી ! તારા પિતાજી તને મારે ઘેર મોકલે છે. તું આવીશ કેની ? ”

“ હા ” મણી આનંદથી ઉભરાતા અંતરે બોલી.

મણીશંકર ગોરે પૈસા માટે પોતાની પુત્રી વેચી. આજના સુધરેલા જમાનામાં બ્રીટીશ મહારાજ્યના પ્રતાપથી ગુલામગીરી બંધ થઈ છે—ગુલામોનાં વેચાણુ બંધ પડ્યાં છે—પણ મણીશંકર જેવા નીચ કસાઈઓ પોતાની ગાય જેવી દીકરીનું આવી રીતે છુપું વેચાણુ કરે છે તેને કોણુ સજા કરે છે ? રમાકાન્ત મણીને દયાથી—સહૃદયતાથી લઈ જતો હતો પણ સઘળાજ કાંઈ રમાકાન્ત હોતા નથી. રમાકાન્તની જગ્યાએ કોઈ કૂર હવસી હોય તો ગરીબડી મણીની શી દશા થાય ? પ્રીય વાંચનાર ! ગમે તે રીતે રમાકાન્તે તે કામળ કળીને પાપીઓના પ્રહારથી ચગદાતી બચાવી અને મણી આ બનાવથી આનંદ સાગરમાં નહાવા લાગી.

બીજે દિવસે રમાકાન્તે મણીને લઈ સુરત જવાનું નક્કી કર્યું અને આજ સૂધી સાવકી માના જૂલમથી ચગદાતી બાળા નવીન જીવન ગુળરવા હોંસીલી બની.

પ્રકરણ ૧૫ મું.

આનંદ ! આનંદ ! !

Love rules the court, the camp, the grove;
And men below and saints above.

For Love is Heaven and Heaven is Love.

(SIR W. SCOTT.)

બીજે દિવસે તેઓ સુરત જવા ડોકોરના સ્ટેશનપર આવ્યાં. ગોર ગોરાણી પણ તેમને વિદાય કરવા આવ્યાં હતાં-રમાકાન્તે ટીકીટ ખરીદી-ટ્રેન આવી અને તેમણે ડોકોરને છેલ્લા પ્રણામ કર્યાં. આજ સૂધીની દુઃખી મણી-અંધારા કેદખાનામાં પડેલી મણી-દુઃખથી બળી ગયેલી મણી-જગતના શુષ્ક કંઠોર, અને દયાહીન વાતાવરણમાં ઉછરેલી મણી-જગતની સુન્દર, દયાળુ અને આનંદકારી હવાનો લાભ લેવા, જગતની દયા અનુભવવા, જગતના રંગોથી રંગાવા, ડોકોરને છેલ્લી સલામ કરી, માતૃપિતાના જગતના મનમાં માયાળુ મનાતા-પણ મણીને મન દુષ્ટ ગણાતા-છાંયડામાંથી સદાને માટે મુક્ત થઈ. રમાકાન્ત જેવા દયાળુ પુરુષની દયાથી-માયાળુ છાગણીથી તેના હૃદયની બીનાશ અને કુમારથી દુનિઆની એક ઉપયોગી સ્ત્રી વ્યક્તી તરીકે ગણાવા તેણી ભાગ્યશાળી થશે એ ખ્યાલે મણી મલકાઈ, પોતાના નાના હૃદયમાં બાળક મણી મોટા મોટા મનોરથો ઘડવા લાગી. રમાકાન્તને તેણીએ ધર્મબંધુ માન્યો. અને રમાકાન્તે તેણીને એક બહેન તરીકે સ્વીકારી.

ગાડી ચાલવા લાગી અને તેઓ ડોકોરથી દૂર જવા લાગ્યાં.

“ મણી ! તું મારી લીલાને ધણી ગમશે. ” રમાકાન્તે વાત ઉપાડી.

“ ભાઈ ! મારા સુભાગ્યે આપ જેવા મને ધર્મબંધુ મળ્યા ”

“ મણી ! તું મારી પ્રશંસા ના કર ”.

“ જેવી તમારી મરજી, ભાઈ !... ”

“ મણી ! તું મારી લીલાને રાજી રાખશેની ?... ”

બાળક મણી સાથે રમાકાન્ત પણ બાળક બન્યો—બાળક ‘જેવીજ વાતો કરવા લાગ્યો.

“ હાર્તો વળી ! મારી બાબીની હું દરેક મરજી સાચવીશ બાઈ ! હું તેને હમેશાં રાજીજ રાખીશ. તેને કાંઈ પણ કામ નહિ કરવા દઉં;...”

“ મણી ! મારે ત્યાં તો કાંઈએ કામ કરવાનું નથી. ”

“ અહા ! ત્યારે તમે કેવા સુખી ?...”

“ તું ધારે છે એટલો સુખી હું નથી મણી !...”

“ હશે; બાઈ ! દુઃખમાં ધીરજ ધરવી...”

“ મારી લીલાના દુઃખમાં તું દીલાસો દેશેને મણી ?...”

“ શા માટે નહીં ? હું તેના દુઃખમાં ભાગ પડાવીશ. પણ દુઃખ ઈશ્વર કૃપાએ આવશેજ નહીં...પરમાત્મા તમારા જેવા દયાળુ દમ્પતીને દુઃખીજ ન કરે...”

“ તારી વાણી ફળે મણી ! પણ તું ધારે છે એટલો પરમાત્મા ભલો નથી...”

“ ના-ના-તે ભલોજ છે, બાઈ ! જુઓ, મેં ધીરજ ધરી તો મારા દુઃખનો અન્ત આણવા તમને મોકલ્યાને?... ”

ગામડાના કઠોર વાતાવરણમાં ઉછરેલી બાળકી આટલી બધી સમજી—આટલી બધી કામળ ભાવવાળી—આટલી બધી માયાળુ અને આટલી બધી બીની લાગણીની—આટલી બધી સહનશીલ અને આટલી બધી વિવેકી હશે એમ ગામડાના વાતાવરણથી અપરિચિત રમાકાન્તે ધાર્યું નહોતું. નિર્જન જંગલોમાં ઘણાં સુંદર પુષ્પો પોતાની મધુર પરાગ ફેલાવે છે એ રમાકાન્ત માનતો પણ આવા જીવન પુષ્પો આવે રથજે વીરાજતાં હશે એવી તેને આજ સુધી કલ્પના પણ થઈ નહોતી.

“ મણી ! તું ખચીત મને ઉપયોગી થઈ પડશે. ”

“ શી રીતે, બાઈ ? મારા જેવી એક રંક, નિરાધાર બાળા તમને શું લાભ કરી શકશે?... ”

“ તું મારી લીલાને દીલાસો દેશો—દુઃખમાં તેનાં હૃદયને શાન્તિ આપશે એટલે બસ છે ”

“ તે તો મારી ફરજ છે બાપી...”

આશુદંદ આવી તેઓએ ટ્રેન બદલી. મુલાગ્ને અહિંયા પણ તેમને ખોટી થવું પડ્યું નહિ અને હવે ગુજરાતના મધ્યભાગમાં જન્મેલી—ઉછરેલી બાળકી—પોતાની નવી જીંદગી ગુજરવા સુરત તરફ આવતી ગઇ. સુરત આવતાં તેઓ સ્ટેશનપર ઉતર્યાં. એક ગાડી ભાડે કરી લીલાનો પ્યારો પતિ તેને ભેટવા ઘર આવવાની ઉજ્જવળતા અન્તરે રાહ લેવા લાગ્યો—વેગથી ચાલતી વિક્ટોરિયા ધીમી જણાઈ—પ્રેમથી ઉજાળા મારતું—ઉન્મત્ત થયેલું—પ્રેમની લહરીથી ડોકલું રમાકાન્તનું હૃદય—પ્રીતિ મૂર્તિને નીહાળવા—નયને નયન મેળવવા—પ્રેમરસ ચાખી ચખાડવા અધીરી બનેલી આંખોએ જેવું ઘર આવ્યું કે રમાકાન્તને ગાડીમાંથી કૂદકો મારી દોડતા દોડતા લીલા પાસે જઈ પહોંચવાની ફરજ પાડી. ઉજ્જવળતા અન્તરે ઘરમાં ગયો. લીલા તેનો જપ જપતી ખેડી હતી તે કાન્તને જોતાંજ જમતનું ભાન ભૂલી ગઇ. કાન્તના હૃદયમાં શમાવા લીલા અધીરી થઈ—જહાવરી બની અને “ બહાલા કાન્ત—” કહી રમાકાન્તને ગળે પળગી પડી. આ દિવ્ય સુખકર સ્પર્શથી બન્નેને એક પળ આ જગતના મોહમાયા અને વૈઝવ, સુખ અને આનન્દ પોતાનાં સુખ આગળ છુટ્ટ જણાયાં. લીલાએ કાન્તને પોતાની મીઠી વાણીથી રીઝાવ્યો—પાણી પાક—અમૃત જેવું મીઠું પાણી પાક શાન્ત કર્યો; અને પ્રેમાળ લલનાની મીઠી સંગતમાં રમાકાન્ત કાન્તા, માતા, વિવાહ અને તેથી થતાં અગાધ દુઃખને પણ ભૂલી ગયો ! બન્ને પ્રેમીઓ સુખથી—શાન્તિથી, જગતના ઘાતકી પ્રપંચો અને સ્વાર્થી ધાંધલનું નામ પણ નહતું જ્યાં એવા શાન્ત સુખી વાતાવરણમાં પ્રેમ—ગોષ્ટી કરવા લાગ્યાં. આ પળે મણી આવી પહોંચી. મણીની સુન્દરતા, મણીનું મુગ્ધ વય, મણીનું લાવણ્ય જોઈ રખેને રમાકાન્ત લોભાયો હોય એવી શંકા લીલાને થઇ પણ...

“ બહેન મણી ! આ તારી બાબી ? ” એમ કહી લીલાની રમાકાન્તે મણી સાથે જોળખાણ કરાવી ત્યારે તે શંકા નાશ પામી.

મણીની દુઃખી દશા લીલાએ જ્યારે જાણી ત્યારે તેણીના દીલમાં
 ‘મણી માટે તુરતજ દયા પેદા થઈ અને ગરિબાઈની અનુભવીયણુ
 લીલાને મણી માટે કંઈ કંઈ થઈ ગયું—એક પણ પહેલાની શંકા
 દયામાં ફેરવાઈ ગઈ—રમાકાન્તની બીની ભાવના અને પારમાર્થિક
 વૃત્તિ માટે માન ઉત્પન્ન થયું—દુઃખીઓની દયા દુઃખી જાણે એ
 ઉક્તિ અહિં સાચી પડી અને મણી માટે લીલાના દીલધાટ પરથી
 દયાનો ધોધ વહેવો શરૂ થયો.

માયાળુ સ્વરે લીલા બોલી.

“કાન્ત ! મને ગમ્મત થશે. અને એ બીચારીનું દુઃખ
 કમી થશે.”

“એવાજ ઈરાદાથી હું એને લાગ્યો છું પ્રિયે !”

“શું જગત્ આપને ન નીંદે ?”

“મણીને મેં જાહેન માની છે. હું એનો સગો ભાઈજ રહીશ...”

“પણ દૂનીઆ તે માનશે ?”

“જગતમાં વસી જગતની સપાટી પર વસનારાં પોતાના
 દુઃખી ભાઈ બહેનો માટે જે મનુષ્ય ગણાતી વ્યક્તિના હૃદયમાં
 દયા ત્રીથી, સહૃદયતા નથી—બીની ભાવના નથી—હૃદયની નમ્રતા
 નથી—કુમાશ નથી—એવા ધાતકી, કપટી, સ્વાર્થી, શુષ્ક લાગણીના
 મનુષ્ય ગણાતા રાક્ષસોની મને સહેજ પણ દરકાર નથી. તેઓ
 બલે મને નીંદે—બલે મારે માટે ગમે તેવી અફવાઓ ફેલાવી
 મારી અપકીર્તિ કરાવે—અને છેવટે જે તેઓના ધાતકી હૃદયની
 તૃપ્તિ મહારા રક્તથી થતી હોય તો બલે મારો પ્રાણ લે—પણ
 બહેન મણી જેવી હિન્દુ સંસારની કડવી વેલ પરની મધુર કલિઓ
 તો હું જોઈશ ત્યાંથી મહારે ઘેરે રાખીશ—પાળીશ—અને જગતના
 પુષ્પોની પરાગ જગતને સમર્પીશ—”

રમાકાન્ત મુકત હૃદયે બોલ્યો.

“કાન્ત ! આપના જેવા આદર્શ વિચારોનાં ઝરણાં જે દરેક
 ભારત સન્તાનના હૃદયમાં ઝરતા થાય તો ભારત માતાનો અસ્ત
 પામેલો સૂર્ય તુરતજ પ્રાચી દિશાના દર્શન કરે—”

“પરમાત્મા એ ભાગ્યશાળી દહાડો આપણને બતાવે પ્રિયે—”

“તે સમયે તો પ્રાણ ! આનન્દની રેલછેલ થશે—”

“ હા—શાન્તિ—સદ્ભાવ—ઐક્ય—અને બન્ધુત્વના દહાણું કરીશું તે સમયે !—”

“ કાન્ત ? જે માટે આણુ ગયા હતા તેનું શું થયું ?” લીલાએ દુઃખી વાત યાદ કરી. રમાકાન્ત આ વાત બૂલી ગયો હતો તે તાજી થઇ. વિવાહની વાતનું સ્મરણ થતાં દુઃખી થયો—તેને જાણે તોપના ગોળાએ ઉરાડી મુકવામાં આવતો હોય એવું થયું—અસહ્ય વેદના થઇ—કંઠે રૂંધાઈ ગયો—બોલવા ગયો પણ બોલાયું નહિ—જીભજ લથડી પડી—તેની આવી સ્થિતિથી તેને ચાહનારીનું હૃદય બળી ગયું—પુછેલા સવાલ માટે પશ્ચાતાપ થયો; અને એજ દશા ગરિખ મણીની પણ થઇ.

શું કાંઈ માફું થયું છે, બહાલા ?...” લીલા રૂંધાતા—તથડતા કંઠે બોલી.

“ એવું...એવું...”

લીલાના ચીતના ચોરે બોલવાની કાશેષ કરી પણ બોલી શક્યો નહિ. પોતાના વિવાહની ખમર જાણતા લોલાના હૃદયપર ભયંકર ધા પડશે અને તેથી જે અસહ્ય વેદના લીલાને થશે તે જોવા રમાકાન્ત અશક્ત હતો.

“ કાન્ત !...” લીલા પાછી બોલી.

તે એક કર્ણજનક દેખાવ હતો. એક કરોડપતિ બબ્બે સુબ્ધ બાળકોએ નજીક એક કંગાળ ઝૂંપડી જેવા ઘરમાં દયામણું મ્હોંએ—લાચારીથી નસીબદેવીની દયા યાચતો હતો. લીલા તેની પ્રિય સખી હતી—મણી તેની દયાનું પાત્ર હતી. સઘળાંને સરખો શોક થયો. સર્જને જગત્ પર વૈરાગ આવ્યો. સઘળાંની આંખ આંસુથી ભીની થઇ.

આવો કર્ણજનક વિલાપ આ હતભાગી સ્થળમાં થઇ રહ્યો રમાકાન્ત શોક સાગરમાં તણાઈ જતો હતો. લીલા તેની નજીકમાં પડી પડી ડૂસકાં ભરતી હતી. મણી એક બાણુ નીઃસાસા નાખતી હતી. આ પળે બહારથી રજનીકાન્ત આવ્યો. તે એક વફાદાર મિત્ર હતો. રમાકાન્તને આવેલો જોઇ ખુશી થયો પણ તેની શોક મય દશા જોઇ, લીલા અને મણીની હૃદય ચીરી નાખનારી અવ-

સ્થા જોઈ સળગી ગયો. અને એક પથરના કારી કાઢેલા પૂતળાં પેઠે સ્તબ્ધ થઈ ગયો.

“ લીલુ ! મારી બહાલી લીલુ !...” રમાકાન્ત કંઈક સાવધ થઈ—કંઈક હીમ્મત ધરી બોલ્યો.

“ જૂરં થયું—માહું થયું—ખરાબ થયું—મારી અને તારી આશાઓને ભંગ થયો—આપણાં બંનેના જીવનમાં ઝેર રેડાયું...હાય !.....”

“ બહાલા ? એવું શું થયું ?” કર્ણ સ્વર સંભળાયો.

“ મારા વિવાહ થયા.....” ભાંગેલું તટેલું—આશાભંગ—પ્રેમભંગ—દિલ—બોલ્યું. લીલાના જીગરના ચીરા થઈ ગયા. રજનીકાન્ત દીગમૂઠ થઈ ગયો. આટલું કહેતાં તો ત્યાં ગમગીની, શોક, મુઝવણ, અને ગંભીરતાના ગાઢ વાદળાંઓ છવાઈ ગયાં ! આખાં જગતના દુઃખીઓનું દુઃખ તેમની પર આવી પડ્યું. આખું જગતજ દુઃખી જણાયું. સંસાર સાગરને તળીએ સઘળાં પહોંચી ગયાં ! તેમને પૃથ્વીનો અન્ત નજીક જણાવ્યો. રમાકાન્તને જીવન ઝેરી જણાયું. તેના વિવાહથી તેના હૃદયપર કારી ધા પડ્યો અને આ ધાથી, આ દુઃખથી, આ નિરાશાથી, આ ગમગીનીથી અને આ આઘાતથી તેનું હૃદય નખળું બન્યું. બેભાન જેવો થઈ ગયો. લીલા ગભરાઈ ગઈ અને એક ચીસ પાડી રડી પડી. રજનીકાન્ત તેની નજીક દોડી ગયો. રમાકાન્તનાં વદનકમળપર ગુલાબજળ છાંટ્યું—કંઈક અસર થઈ—આંખો પાછી ઉઘડી—તે બક્યો.

“ મારી લીલા...બસ લીલા...કાન્તા નહિ...લીલા...લીલા...” સઘળાં શોકમાં ગીરફતાર થયાં.

“ બાઈ રમણ !” ગુલાબજળ પાછું છાંટતાં રજનીકાન્ત બોલ્યો. કંઈક અસર થઈ—આંખો પાછી ઉઘડી—આબુઆબુ બોલ્યું—

લીલાને જોઈ આનન્દ પામ્યો—ફોકડું હસ્યો.

“ લીલુ ! મારી પાસે આવ.”

લીલાએ તેમ કયું.”

“ હું તારોજ છું હં ! જગત બલે ગમે તેમ કરશે. કાન્તાને પરણાવવા બલે મારી માતા દબાણ કરશે. કુદરત ગમે તેવી આક્રમક લાવશે તો પણ હું તારોજ છું અને રહીશ હં લીલુ !...”

આ અવશિષ્ટ સ્નેહભર્યાં વાક્યોથી લીલાને દિવ્ય સુખ અને અનેરિ શાન્તિ મળી.

“ રમણ !...” રજનીકાન્ત પાછો બોલ્યો.

“ હં...તું ક્યારે આગ્યો ?”

“ હમણાંજ. ”

“ કાંઈ સમાચાર ? કાંઈ જાણવાનું ?...”

“ એવું કાંઈ નથી. દુઃખીઓ દિનપરદિન કમી થતાં જાય છે તારી દૈવી સલાયથી !...”

“ પરમાત્મા તેમને સુખી રાખે. ”

“ ભાઈ, આ બાળા...”

“ હા—એ એક દુઃખી વિધવા છે. હિન્દુ સંસારની કડરી ખેલપરનું મધુર પુષ્પ છે...”

“ લાગ્યો છે તું ખીલવવા...”

“ નહિ. મેં એને ધર્મની બહેન માની છે. એ ગિયારી બાળ વિધવા છે. આપણે ત્યાં રહેશે. લીલાની સખી થશે. સુખ પામશે. પોતાની જીન્દગીની આપણી સાથે રહી સફળતા કરશે અને પોતાની દુઃખી બહેનોને દિલાસો દઈ શાન્ત થશે...”

“ રમણ...” રજનીકાન્તે કહ્યું.

“ શું તારા વિવાહ કાન્તા સાથે થઈ ગયા ?”

“ હા—મારા જીવનમાં ઝેર રેડાયું—મારી આશાભરી જીન્દગાનીનો મ્હોર કચડાઈ ગયો—મારા જીવનવસન્તમાં ધનધોર વાદળોં છવાયાં—મારાં સર્વ મનોરથો ધૂળમાં મળ્યા—મારા સઘળાં સીદ્ધાંતોપર પાણી ફર્યું—મારી સઘળી આશાઓ નાશ પામી—મારી જીન્દગી પાયમાલ થઈ ગઈ—” રમાકાન્ત જીરસામાં આવી હૃદયનો ઉભરો કાઢવા લાગ્યો. તેના મુખાકાશપર શોકનું વાદળું છવાઈ રહ્યું હતું.

“ રમણ ! તું વીર હોવા છતાં શા માટે હિમ્મત હારી જાય છે ? મનુષ્ય ધારે તે કરી શકે છે !...”

“ એ દીવાના મગજની બ્રમણ છે, રજનીકાન્ત !...”

“ નહિ—એ શાણા માણસોનો જીવનમંત્ર છે, રમણ ?

“ શું કાળા માથાનો માનવી ચાહે તે કરી શકે ?”

“ હા—”

“ તું ગાંડો તો નથી થયોને ?”

“ નહિ—નહિ. ”

“ ઠીક ત્યારે. હજી વિચાર કરીને કહે કે, મનુષ્ય ધારે તે કરવા સમર્થ છે ?”

“ હા—એકવાર નહિ પણ હજારવાર—હા. ”

રમાકાન્ત આશ્ચર્ય પામ્યો.

“ રજનીકાન્ત ! તું કાંઈ અજબ ધૂનમાં જણાય છે !”

“ અલ્પમત ! હું ઘણોજ આનન્દમાં છું. ”

“ શાને માટે ?...”

“ તારા આનન્દ માટે !...”

“ હું તો શોકમાં છું !”

“ પણ હું તને આનન્દમાં જોઈ છું. ”

રમાકાન્તને રજનીકાન્તના મગજ માટે ચિન્તા ઉત્પન્ન થઈ.

“ તું શું બકે છે ?—”

“ રમણ ! હું કોઈ દિવસ પણ જૂહું બોલું એવું તું માની શકે ?—”

“ નહિ ”

“ તારા દુઃખમાં હું સુખ માનું એવું તારું અંતર માની શકે ? ”

“ નહિ. ”

“ બસ ત્યારે—હું તને સુખી જોઈ છું અને તેથી હું હર્ષમાં છું. નાહક ચિન્તા ના કર. હિમ્મત ના હાર—તારા જીવનના મહાન સિદ્ધાંતોનો નાશ ના કર. તારી દેશ માટેની કાળજી, દુઃખીઓ તરફની દાઝ અને પરમાર્થી જીવન ગાળવાની તારી લાલસાને અંતીમ પ્રણામ ના કર—”

“ ત્યાં સૂધી શાન્તિનું સાધન મળે નહિ ત્યાં સૂધી હવે એ મહા મંત્રો સંધાવા અશક્ય છે.”

“ તને જે જોઈએ તે હું આપીશ. ”

“ મને લીલા જોઈએ !—”

“ તો લીલા આપીશ. ”

“ રજનીકાન્ત ! તું શું બકે છે ? ”

“ બકતો નથી, રમણ !—”

“ ત્યારે શું તું મને લીલા સાથ પરણાવશે ? ”

“ હા—”

“ જગતની નજરે—ધર્મની નજરે લીલા મારી થશે ? ”

“ હા. ”

“ હું સ્વપ્નું તો નથી જોતો ? ”

“ નહિ રમણ ! આ સત્યજ છે. ”

“ શી રીતે લીલા મારી થશે, રજની ? ”

“ લીલા તારી છે એટલે તારીજ થશે. ”

થોડીકવાર ચૂપ રહી રમાકાન્ત પાછો બોલ્યો.

“ રજનીકાન્ત ! તું મને ઠગનો તો નથી ? ”

“ નહિ—હું સત્યજ કહું છું.”

“ ત્યારે મને કહે તો ખરો કે.....”

“ હવે ખુશી થાને—તને લીલા જોઈએ છે અને તેજ તારી જીવનસખી થશે. ” રજનીકાન્ત હસતાં હસતાં બોલ્યો.

“ હું નથી માની શકતો. ”

“ મારા વચનમાં વિશ્વાસ નથી ? ”

“ છે—પણ સમય એવો ગંભીર છે કે મારાથી આ માની શકાતું નથી. લીલા પવિત્ર આર્ય ધર્મ અનુસાર મારી ધર્મ પત્ની થાય એ મને તો અસંભવિત લાગે છે. ”

“ એ અશક્ય વાતને હું શક્ય બનાવીશ. ”

“ એટલે તું પરમાત્મા છે, એમ ? ”

“ નહિ. તોપણ હું લીલા સાથ તને પરણાવવાની શક્તિ ધરાઉં છું. ”

“કાન્તા સાથ મારા વિવાહ થયા છે અને જે સમય જાય છે તેમાં લગ્ન થશે.”

“લગ્ન ક્યારે થનાર છે?”

“એક વર્ષ પછી.”

“બસ ત્યારે. હું તને આ વૈશાખ માસમાં લીલા પર-
શુદ્ધિ તો?”

“ત્યારે તો તું મારો પરમાત્મા ! ... પણ હવે કહે તો
ખરો ? ...”

રજનીકાન્ત હસી પડ્યો. સર્વ જાણુવા આતુર બન્યો.

“તને લીલા જોઈએ છે ને ? ગોળ ખાધા સાથે કામ કે
ગોળનું નામ પાડ્યે??”

“હવે મારી ધિરજ નથી રહેતી રજની !”

“દિયરજી ! હવે નાહક ના ટવળાવોની?... ”

લીલાએ પણ સાંભળવાની ઇચ્છા પ્રકટ કરી.

“જુઓ, સાંભળો—મણીપુરમાં મહાન પંડિત શ્રીમાન દયાશંકર
શર્મા પધાર્યા છે. હું એઓશ્રીને મળ્યો અને તમારી સ્થિતિ
અથાતિ કહી તમારા શ્રેયનો માર્ગ પૂછ્યો. અને એઓશ્રીએ
પાંચ પ્રતિષ્ઠિત પંડિતો સમક્ષ—હિંદુ રીતિ અનુસાર તમારાં
લગ્ન કરી આપવાની ઇચ્છા જણાવી...”

“અને આ લગ્ન ધર્મ અનુસાર ગણાય !”

“શા માટે નહિ ? શું શાસ્ત્રનિપૂણ પંડીતજી ધર્મ ન સ-
મજતા હોય ? તેઓશ્રીની સહી સાથ તમને લગ્નની “સરટીકીકટ”
મળશે અને કોઈ પણ કાળે—કોઈ પણ સ્થળે તમારાં લગ્ન ધર્મ
અનુસાર પૂરવાર કરી શકાશે.

“આહાહા ! કેવો આનન્દ ! મને હર્ષની ધેન આવે છે !
ઘડી પરેલાં હું દુઃખી હતો—અત્યારે સુખના શિખરપર હું પરમા-
ત્માની ગતિજ ગહન...”

“પ્રાણુ ! રજનીકાન્ત દિયરજીનો મોટો ઉપકાર થયો.
એમના મગજને શાખાશી ઘટે છે.”

“ સ્ત્રીઓને મીઠું મીઠું બોલતાં કોણ જાણે કોણે શીખવ્યું હશે ? ” રજનીકાન્ત ટકોર કરી બોલ્યો.

“ તમને જેણે આવી પ્રશંસા કરતાં શીખવ્યું તેણેજ. ” લીલાએ હાજર જવાબ આપ્યો.

સર્વ હસી પડ્યાં.

તેઓ! મણીપુર ગયાં નિરાધાર મણી પણ સાથે હતી. તેના ધાતકી માત પિતાએ તે બિચારીની ફરીથી ખમર પણ ન લીધી. ગોરાણીએ એમ માન્યું કે “ ધરમાંથી ખાધ ટળી. ” પણ જ્યારે તેમને સંઘળું ધરતું કામ કરવું પડતું ત્યારે મણીને ગાળો દેવાતો—પણ મણી તે સાંભળી શકતી નહિ. પિતા ગણાતા ગોર મહારાજને કંઈક લાગ્યું પણ તે નહિ જેવું! તેમને તેમની પુત્રી કરતાં પત્નીની વિશેષ જરૂર હતી. અને તેથી પોતાના હૃદયનો ઉભરો બે કાંઈ વેળા પુત્રી માટે લાગી આવતું તો ગોરાણીના “મારશ્ચન્ન લો” ના ડરથી સ્પષ્ટપણે બહાર કાઢી શકતા નહિ.

તેઓ મણીપુર આવ્યાં. અને શ્રીમાન પંડીત દયાશંકર શર્મા સમક્ષ મૂર્ચની સાક્ષીએ પ્રતિષ્ઠિત પંડિતોએ હિંદુ રીતિથી—પવિત્ર આર્ય ધર્મ પ્રમાણે લીલા રમાકાન્તને સોંપી અને શ્રીમાન પંડીતજીની સહી સાથે તેમને લખની સરટીફિકેટ મળી.

પ્રિય વાચક! જો કે આ સમયે અહિં ધામધુમ નહોતી, બન્ને પક્ષનું કોઈપણ સગું નહોતું, સુંદર વાજાઓ નહોતાં કે રંગરાગ નહોતો, તોપણ જે સુખ, જે આનન્દ અને જે શાન્તિ બન્ને પ્રેમીઓને મળ્યાં તે વર્ણવવા અમે કેવળ અસમર્થ છીએ. લીલા હર્ષવેદી થઈ ગઈ. રમાકાન્ત પોતાને જીવતો સ્વર્ગમાં ગયો માનવા લાગ્યો. આ સર્વ માટે રજનીકાન્તનો આભાર મનાયો—તે સંઘળાનો માનીતો થઈ પડ્યો.

લીલાના રહેઠાણ માટે મણીપુરજ પસંદ કરવામાં આવ્યું. મણીપુર સુરતથી પંદરેક માઇલ દૂર આવેલું એક રમણિય ગામડું હતું. તેની ત્રણ બાજુએ આંખાના ઝાડોની અક્ષગ્ગર આવી રહી હતી જ્યારે ચોથી દિશાએ તાપી નદીના નિર્મળ બીજોરિ કાચ જેવાં પાણીના વહેનથી તેની કુદરતી સુંદરતામાં ઓર વધારો થતો.

કુદરતના શોખીનોનું મણીપુર માનીતું ગણાતું. મણીપુરમાં રમા-કાન્તે એક કામચલાઉ ધર ખરીદ્યું અને તાપી નદીના રમણીય કિનારાપર એક સુંદર મકાન બાંધવા, તેને સુંદર રીતે શણગારવા, અને તેની આસપાસ સુંદર વાડી બનાવી તેો સુશોભીત કરવા રજનીકાન્તને રમાકાન્તે સોંપ્યું.

મણી, લીલાની પ્રિય સખી થઈ પડી. અહિં તે મુગ્ધ બાલિકાને તેના પિતાના ધરનાં જેમ કાંઈ પણ વૈતરું કરવાનું નહોતું. અહીં સાવકી માતાની ગાળો સાંભળવાની નહોતી—નિર્દય હાથોનો માર સહન કરવાનો નહોતો—અહીંયા કેદખાનામા ગોંધાઈ મૂઝાવાનું નહોતું. અહિંઆ હિન્દુ સમાજની કૂરતા સહેવાની નહોતી. અહિંયાં કે.છ તેને “ વિધવા ” ગણી તીરસ્કારવાનું નહોતું, પણ અહિંયા તો તેને યોગ્ય સ્ત્રી કેળવણી મળતી. સર્વ કાંઈ તેને માયાથી બોલાવતું. તેની સાથે માયાથી—ગ્હાત્રથી વર્તતું. લીલા તેને પોતાની સગી બહેન જેવી ગણતી. પહેરવાને સારાં—સ્વચ્છ વસ્ત્રો મળતાં—જૂલમ અને કૂરતાનું અહિંયા નામ નહોતું—કઠોરતાની અહિં હસ્તીજ નહોતી. અહિંયા તો અખંડ શાન્તિ—દૈવી સુખ—અજબ સ્નેહ અને ભીની લાગણીની રમણીય વૃષ્ટિથી મણીને સ્વાર્થ સુખ મળતું !

પ્રકરણ ૧૬ મું.

સૌન્દર્ય આશ્રમ.

Our only weapon is education—education of women—because it is their part to influence Homelife and to fashion the future generation.

H. H. The Maharaja.

Gaikwar of BARODA.

રમાકાન્ત અને લીલાના લગ્ન થયા. લગ્નની પવિત્ર ગ્રંથિથી જોડાયેલાં પ્રેમાળ દમ્પતીને પરણ્યા પછી જગત્માં જગત્ના મીઠા મીઠા લ્હાવા લેવા-દેવા સિવાય જાણે કંઈજ સ્વાર્થ ન હોય તેવું જ લાગે છે. રમાકાન્ત સમાજ સેવાનો રસિયો હતો-દેશોન્નતિ માટે સતત પ્રયાસ કરનારો હતો-કર્તવ્યપરાયણ હતો-છતાં પણ જગત્ની મીઠી મીઠાશનો સ્વાદ તેને નહોતો ગમતો એમ નહોતું, લીલા જેવી પ્રેમાળ-સુંદર-હલેતી-રસિક-નમ્ર-અને યુવાન સ્ત્રીનો સમાગમ મગવાથી રમાકાન્તે પોતાને ત્યાં-મણીપુરના ને ન્હાના મહેલમાં આવેલા જૂના ઘરમાં-ઇન્દ્રજીવન ઉતરી આવેલું જોયું. એ આખો દિવસ લીલા સાથે દિવાનખાનામાં વાતો કરતો ખેસી રહેતો. લીલા રસિક પતિની રસિક પ્રિયા થવાથી હવે શૃંગારની મીઠી મીઠી વાતો કરવા લાગી. શૃંગારશાળામાં લીલા નવી હતી-હજી શૃંગાર શાસ્ત્રમાં પૂરતી પારંગત નહોતી થઇ—અને તેથી પતિ સાથે રીસાવું-પતિના હૃદયમાં તાકાવેલી જગાવવી—નયનને નેહભરી રીતે નચાવવાં-નયનના નૃત્યપર રસિક પતિને ડોકાવવો—એવા સ્નેહના ખાસ હાવભાવથી નીરાળી હતી-નોપણ એ હમણાં હમણાં-રમાકાન્તના લગ્ન પછી “શૃંગાર સરોજ” અને “કલાપી” નાં કાવ્યો વાંચી એ વિષયમાં વધુ નિપુણ બની હતી. હવે એ “તું મુજ સુંદર ગીતકું હું તારું બુલબુલ” સમજી શકતી. રમાકાન્તને ચારેવારે શૃંગારની કવિતાઓ ગાઇ સંભળાવતી અને કાઈ કાઈ

વાર તો પ્રેમના ઉમળકાથી રમાકાન્ત સાથે એવાં અડપલાં કરતી કે રમાકાન્ત ગરિબડી લીલામાં આટલી બધી શક્તિ ક્યાંથી આવી તે માટે તાબુજ થઈ જતો.

આ રનેલાળ યુગ્મનો આખો દિવસ બહાલા-બહાલી કરવામાં જતો. રમાકાન્તને મનગમતી બહાલી મળવાથી અને લીલાને રસિક કાન્ત મળવાથી જાણે હવે જગ જીતી ગયા એવું લાગતું. લીલા અત્યારે જીવન વસન્તકાળમાં ડોલતી હતી. એને શોક, દિલગીરી, ગ્વાનિ, ગમગીની એવા એવા સઘળા શબ્દો અત્યારે કડવા જે જેવા લાગતા. એનું જે ચાલતું હોત તો એ ગુજરાતી શબ્દ કાપમાંથી એવા દુઃખમય શબ્દોનો નાશ કરાવત. ખરેખર, લીલાના સુખનો-સૂર્ય મધ્યાન્હે પહોંચ્યો હતો; તોપણ આવા અખૂટ આનન્દ ખળખળની વહી જતી સરિતાના પ્રયંડ વેગમાં શોકનું એક ઝરણું મળતું. આ ઝરણું મૂળ મણી હતી. લીલાને મણીની દયાજનક સ્થિતિ માટે અનહદ શોક થતો. તે મુઘ્ધ પાલિકા અત્યારે મદનમળસકાતું ઝાંખું ઝઝકળું જોતી હતી. મણીના શરીરપર યુવાવસ્થાના ચિહ્નો માથે માસમાં આંખાના ઝાડ ઉપર જેમ મ્હોર ફૂટે તેમ ફૂટતાં હતાં. મણીનું સૌન્દર્ય યુવાવસ્થાના ખીલતાં અવયવોથી દિનપ્રતિદિન વધતું હતું. લીલા આ જોતી—અને તે ગરિબ આળાના અલણ અને અજ્ઞાન માતપિતાએ તેના જીવનને વિષમય બનાવી દીધું હતું તેથી દુઃખ પામી ઉભીને ઉભી બળા જતી. મણીના નિઃસાસા, મણીની મુઝવણ, મણીની કાતિક વેદના, મણીના હૃદયની બળતરા લીલા અને રમાકાન્ત જોતાં—જાણતાં—સમજી શકતાં—તે માટે શોક પામતાં અને હિન્દુ સંસારના અનિષ્ટ બંધારણથી ત્રાસ પામતા. રૂઢીપ્રિય સમાજની નિષ્કૃતતા અને કટૂતાથી મણી જેવી ફેટલી સુકુમાર કળાયો કરમાઈ જતી હશે—બળા જતી હશે—એ ખ્યાલથી કમકમતાં.

આજે રજનીકાન્ત, રમાકાન્ત, લીલા અને મણી સઘળાં એક દિવાનખાનામાં બેઠાં હતાં. રમાકાન્તના લગ્ન થયા પછી આજેજ આવી રીતે સઘળાં સાથે વિનોદમાં બેઠાં અને થોડીક વાર તો રજનીકાન્ત અને લીલાના—બહાલી બાબી અને દિયરજીના—રસિકાટકા ચાલ્યા. મણી—નાદાન—નિરાધાર—લાયાર મણી પણ કંઈ

વાતમાં હુંકારો પૂરતી; પણ એનું નાદાન હૃદય જેને મનુષ્યનું હૃદય વાંચવાની આવડત હોય તેને ચીરાઇને છીન વિછીન થયેલું, જણાય એ ચૌદ વર્ષની હતી છતાં એના વિચારો ચૌદ વર્ષના નહોતા. એણે રકદશા-નિરાધારપણું—જૂઝમ, ત્રાસ અપરમાતાની ગાળો સહન કરી હતી; અને ચૌદ વર્ષની મુઘ્ધાએ ત્રીસ વર્ષની પ્રૌઢા જેટલું સહનશીલપણું આટલી ન્હાની વયમાં સંપાદન કર્યું હતું. હું વિધવા છું, આળવિધવા છું, ધર્મ પ્રમાણે હવે મારાથી ન પરણાય, કોઇ પરણવા તૈયાર પણ ન થાય., પરણું તો ધર્મવિરુદ્ધ ગણાય, એવા વિચાર આવતાં મણીને પોતાની જીંદગીપર અભાવ આવતો. અને આવું શુષ્ક જીવન ગાળવા કરતાં તો મૃત્યુ સારું એનું કોઇ કોઇ વાર ધર્મ જતું. રમાકાન્તને એણે ધર્મ બંધુ માન્યો હતો. રજનીકાન્તને એ વારંવાર જોતી—ધણીવાર એની સાથ નિર્દોષપણે વાત પણ કરતી અને એ રજનીકાન્ત જ્યારે નવરો હોય ત્યારે એની પાસે ખેસી કંઈ કંઈ વાંચતી શુદ્ધાં. મણીની બાકીશ-તાથી રજનીકાન્ત આનંદ પામતો. એના ન્હાના ન્હાના કોડ પૂરા પાડવામાં એક જાતનો આનંદ સમજતો. એ મણીના કપડા-મણીના વાળ—વિગેરેની પણ કાળજી રાખતો. મણીના સુંદર વાળોમાં સીંચવાને એ સુગંધીદાર તેલ આણી આપતો—મણીને સુંદર કપડાં પહેરાવતો. મણીને આ ગમતું. એ રજનીકાન્તનો મૂંગો આ ભાર માનતી. રજનીકાન્ત માટે એના હૃદયમાં અનિર્વચનિય ભાવના ઉત્પન્ન થઈ હતી તે આથી પોષાતી—રજનીકાન્તની ન્હાની ન્હાની—રસ વિનાની—નકામી વાતોમાં પણ મણી રસ લેતી. રજનીકાન્ત નિર્દોષ ભાવે સંઘળું કરતો મણીને હસાવતો—રમાડતો—પણ મણીએ પોતાના હૃદયમાં ધણી ઉંડી આશા રમતી કરતી હતી. રજનીકાન્ત તે જાણતો નહિ. એને એવું સ્વપ્ન પણ નહોતું. મણી એ રપટ કહી શકતી નહિ. મણી રજનીકાન્તને ચાહે છે—એના પ્રેમની ભૂખી છે એ નિરાધાર મણીથી બોલાતું નહિ.—એને અનેક શંકાઓ થતી—અનેક ભય જણાતા તોપણ જાણમાં ભવિષ્યની દરકાર રાખ્યા વિના એણે રજનીકાન્ત તરફના પ્રેમના ખીજને પાણી પાઈ ઉછેર્યું હતું.

ચારે જણ એક રાઉન્ડ ટેબલની આસપાસ બેઠાં હતાં. લીલા ચાર્તાલાપની શરૂઆત કરતાં બોલી.

“કાન્ત ! શું મણી સુખી ન થઇ શકે ?” લીલાએ રમાકાન્તને પૂછ્યું.

“શી રીતે લીલા ?” લીલાનો કાન્ત બોલ્યો.

“તે હું શું જાણું ?...પણ કોઈપણ રીતે એને સુખી કરો, આવી કેટલી સુકુમાર કળીઓ સમાજના પગ તળે કચડાઈ જતી હશે ?”

“હિન્દુ બાળવિધવાઓની સંખ્યા એક નહિ, સો નહિ, હજાર નહિ-પણ લાખોથી અંકાય છે...”

“શું તેમનાં ધાતકી માઆપોને સહેજ પણ દયા નથી આવતી; તેમની રાંક ગાય જેવી દીકરી માટે ?”

“કેટલાકો લક્ષ્મી માટે પોતાની રાંક કન્યા બાલક યા વૃદ્ધ પતિને સોંપી તેમની આશાભરી જીંદગીનો નાશ કરે છે; ત્યારે કેટલીક નિર્દોષ બાલિકાઓ ધાતકી રિવાજની વેદીમાં હોમાઈ જીવન ખારાં કરી બેસે છે...” રમાકાન્તે જવાબ આપ્યો.

“અરેરે ! તે ધાતકી માઆપો શું પોતાની રાંક કન્યાઓ માટે જરાપણ લાગણી ધરાવતા નથી ? ધિક્કાર છે તે અવિચારી જૂલમી માતપિતા ગણાતા મનુષ્ય રાક્ષસોને કે જેઓ લક્ષ્મી માટે પોતાની દિકરીરૂપ ગાય કસાર્ધના હાથમાં સોંપે છે ? અને ધિક્કાર છે હિન્દુ રિવાજને માનનારા ધાતકી અણસમજી અભણ-મૂર્ખ માઆપોને કે જેઓ “શ્રીમંતનો પુત્ર પારણામાંજ પરખાવો જોઈએ” એવી માન્યતાને વશ થઈ બાલલગ્નને ઉત્તેજન આપતા હોય ! બાલપણમાં લગ્ન કરવામાં માન સમજનારા આંધળાઓની આંખ હવે ઉઘડવી જોઈએ અને હિન્દુ સંસારતું આ મુખ્ય કલંક દૂર થવું જ જોઈએ, કાન્ત !.....” લીલાએ સૂચના કરી.

“લીલે ! એ માટે સતત પ્રયાસ અને સ્વાત્મ-ભોગની જરૂર છે. દ્રઢ વિચારના સમર્થ સુધારકોની મોટી ફાજની આવશ્યકતા છે અને જ્યારે હિન્દુઓનો ફળવાયેલો વર્ગ કમર કસીને આવા સડાઓ દૂર કરવા પોતાની જીંદગી સમાજને અર્પણ કરશે ત્યારેજ આવા જડ ધાત્તી બેઠેલા રિવાજો નાશ પામશે. આવો માંગલિક સમય આવે-આટલી બધી આત્મભોગ આપવાની શક્તિ હિન્દુ

યુવકોના હૃદયમાં ભેગી થાય ત્યાંસુધી તો આપણી આંખોએ આવી નિરાધાર બાલકોએ લાખોની સંખ્યામાં જોવી પડશે—તેમનાં અસહ્ય દુઃખો—તેમના નિઃશ્વાસો—તેમની તીવ્ર વેદના અને ભયંકર આત્મજો-
લાચારીએ અને દુઃખી દીલે જોવાં પડશે અને તેમને દુઃખી થતી જોઈ આપણે પણ દુઃખી થવું પડશે. ”

“ શું આપણી વિધવા બહેનો સુખી થાય એવાં કંઈ પગલાં ન ભરી શકાય? મણી જેવી નિરાધાર બાળ વિધવાઓ પુનર્લગ્ન ન કરી શકે. ? ” લીલાએ પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“ લીલા ! હજુ તું નાદાન છે—ધર્મ જેવા ગહન વિષયથી અજ્ઞાન છે. પવિત્ર આર્ય ધર્મે જે ફરમાવ્યું છે તે સત્ય છે—એટલુંજ નહિ પણ તદ્દન સત્ય છે. આપણાં ધર્મ શાસ્ત્રો લખતી વેળાએ આપણી સમાજની સંસ્કૃતિ ઉજવળ રાખવા માટે આપણા ઋષિ મુનીઓએ જેટલો ઉંડો વિચાર કર્યો છે તેટલો કોઈપણ ધર્મના પ્રવર્તકે કર્યો હોય એમ હું માનતો નથી. વિધવાઓને પુનર્લગ્ન કરવાની છૂટ મળે તો સમાજની કેવી અધોગતિ થાય તે સમજવાની તારામાં હજુ શક્તિ નથી, લીલા !— ” રમાકાન્તે જૂના વિચારનો ખ્યાલ કર્યો. રજનીકાન્ત રમાકાન્ત જેવા ઉદાર પુરુષના આવા વિચાર સાંભળી આશ્ચર્ય પામ્યો. અને બોલ્યો :

“ રમાકાન્ત ! સમાજની અધોગતિ વિધવાઓને પરણાવવામાં આવે તો થાય કે હમણાં બાળ વિધવાઓ કુદરતી જ્વાળા ન સહેવાયાથી કુકર્મ કરે તેથી થાય ? ” લીલા પોતાના તરફથી વકીલાત કરનારની દલીલ સાંભળી આનન્દ પામી.

“ આપણા સમાજનું બંધારણ સર્વોત્તમજ છે, રજની ? ”

“ શી રીતે રમણ ? કંઈ દલીલ ? કંઈ દાખલો ? ”

“ દુનિયામાં અનેક ધર્મો જન્મ પામ્યા અને નાશ પામ્યા. બાબીલીઅન, એસીરીયન, ગ્રીક અને રોમન મહારાજ્યો સ્થપાયાં—ઉદય પામ્યાં—અને નાશ પામ્યાં—એજ પ્રમાણે ધણી દેશોનાં તત્વજ્ઞાનની પણ દશા થઇ. સૉક્રેટીસ, પ્લેટો, અને એરિ-
સ્ટોટલની ફીલોસૉફી જન્મી, વખણાઇ અને હાલમાં તેને માનનારા અને નહિ માનનારાના જૂદા જૂદા વર્ગો પડ્યા—પણ આપણા ઋષિ

મુનીઓએ આપણા સમાજનું—ધર્મનું ઉત્તમ બંધારણ કરેલું હોવાથીજ હિન્દુ તત્વજ્ઞાન આજસુધી દુનિયામાં જીવતું રહ્યું છે. આજ સામીતી છે કે, આપણો ધર્મ અદ્વિતિય છે—” રમાકાન્તે પ્રત્યુત્તર વાળ્યો:

“ ત્યારે શું તું પણ એમ કહેવા માગે છે કે હિન્દુસ્થાન તો દેવોની ભૂમિ અને હિન્દુ ધર્મ તો શ્રી પરમાત્માએ પોતે રચેલો એટલે તદ્દન ખામીરહિતજ.....”

“ નહિ—એમ નહિ. પણ આપણું તત્વજ્ઞાન વિદેશીય તત્વ જ્ઞાન કરતાં ઉત્તમ છેજ.”

“ આપણે તત્વજ્ઞાનની વાત કરતા નથી.”

“ સમાજ બંધારણ પણ આપણું ઉત્તમ છે. ”

“ હું તને બન્નેના જવાબ આપીશ. આપણો ધર્મ અને આપણું તત્વજ્ઞાન આજ સુધી કેમ અખંડ રહ્યા છે તે તું જાણે છે?”

“ હા—”

“ શું ?”

“ તે સત્ય છે તેથી. ”

“ તેમાં સત્યતા છે એ વાત ખરી; આપણી શીક્ષાસોશી ઉત્તમ છે એ વાત પણ ખરી; છતાં તું એ તો માનતોજ હશે કે કપાળે કપાળે જૂદી મતિ ગ્રમાણે વિદ્વાનોમાં દરેક વિષયમાં મતભેદ તો હોયજ. ”

“ હા—એ હું માનું છું. ”

“ બસ ત્યારે. હવે સાંભળ કે આપણું તત્વજ્ઞાન આજ સુધી ટપી રહ્યું તેનું કારણ કાંઈજ નહિ પણ જેમ ગ્રીકમાં સોક્રેટીસ, પ્લેટો, એરીસ્ટોટલ એમ એક પછી એક તત્વવેતાઓ જન્મતા ગયા તેમ આપણા દેશમાં ન જન્મ્યા તેજ છે. ઘણી વખત તારા જેવા વિચારવાળાઓ તારીજ ફલીલ આગળ લાવી કહે છે કે, તમુર, ઔરંગઝેબ, નાદીરશાહ અને મહમ્મદ ગઝનવી તથા એવા એવા અનેક શહેનશાહોના હુમલાઓ છતાં હિન્દુ ધર્મનો સનાતન પ્રવાહ અખંડ રહ્યો છે; પણ તેઓ ભૂલી જાય છે કે, ખરું જોતાં આપણા ધર્મના અસ્તિત્વનું મૂળ કારણ પરદેશીઓના હુમલાઓજ

છે. પરદેશીઓના દૂમલા સામે રક્ષણ કરવાને માટે આપણો જેટલો સમય ગયો તેટલો સમય આપણે ધાર્મિક ચર્ચામાંથી મુક્ત થયા; અને તેથી આપણાં ધર્મ માટે મનમંદ પડતો અટક્યો. વળી શંકર સ્વામી તથા બુદ્ધ પછી કોઈ એવો મહાત્મા જનમ્યો નથી કે જે હિન્દને ખરો ધર્મ શીખવી શકે. દૂંકામાં હિન્દુઓમાં કોઈ ધર્મ ધુરંધર મહાત્મા જનમ્યો નહિ—હિન્દુઓ અધારામાં રહ્યા—અને બ્રાહ્મણો નાકની દાંડી પકડી ઊંઠ ઉચ્ચાર કર્યો કે સંધ્યા કર્મની પૂર્ણાદિતિ થઈ એવું માનવા લાગ્યા. હજી હિન્દુસ્થાનના અસંખ્ય લોકો “અમે હિન્દુ” એટલા શબ્દો સિવાય હિન્દુ ધર્મનો કંઈ ખબરો જાણતા નથી; અને આવી અજ્ઞાન દશાને લીધેજ આપણા ઝડપી મુતીઓ જે લખી ગયા તે આજ મૂંઝી કાયમ રહ્યું. ચાલુ જમાનામાં મહાત્મા દયાનંદ સરસ્વતી જનમ્યા. એમણે હિન્દુસ્થાનને વેદ ધર્મની ખરી દિશાઓ બતાવવાનું ખીકું ઝડપ્યું. અને પરિણામમાં “આર્યસમાજ” નો જન્મ થયો. માત્ર મહાત્મા દયાનંદ સરસ્વતીનાજ પ્રયાસથી હિન્દના લાખો લોકો ધર્મધ વહેમો અને ઢાંગ ધતુરા છોડી આર્ય સમાજમાં ભેળાયા. આથી હવે સનાતની અને સમાજસ્થ એવા બે વર્ગ હિન્દુઓમાં પડ્યા અને રૂઢીપ્રિય સનાતનીઓ આર્યસમાજના કટ્ટા શત્રુ પણ થઈ પડ્યા. એકજ મહાત્મા આટલું પરિવર્તન કરી શકે તો ગ્રીક આદિ દેશોમાં તો અનેક ફીલસુફો થયા તેથી તેઓમાં અનેક પ્રકારના મતમતાંતર આપ્યા અને તેથી તેમનું તત્વજ્ઞાન છીન્નવિછિન્ન થઈ ગયું. તારી પહેલી દલીલનો આ જવાબ છે—હવે કહે; પુનર્જન સંબંધી તારો શો મત છે ?”

રજનીકાન્તનો પ્રત્યુત્તર રમાકાન્તને રૂચ્યો. મણી અને લીલાને તો વજ્રલેપ થઈ ગયો. રજનીકાન્તની વિદ્વતા માટે સધળાને માન ઉપજ્યું મણીને તો કંઈ કંઈ થઈ ગયું.

“પુનર્જન કરવા બોધએ કે નહિ તે સવાલ બાબુએ રાખતાં વિધવાઓના આપણી સમાજની હાલની સ્થિતિ જેતાં સમાજનું નવું બંધારણ કરવાની ખાસ જરૂર છે એવું મારું માનવું છે—” રમાકાન્ત બોલ્યા.

“પણ દેશમાં જે લાખો બાળવિધવાઓ બળતી ચિતામાં તડકડતા જીવડાના જેમ કંગાળ જીવન ગુજારે છે તેમનું શું કરવું ?”

“હું માનુ છું કે વિધવાઓ સાથે હવે આપણે થોડીક છૂટછાટથી કામ લેવું જોઈએ. મણી જેવી બાળકીઓનો ખાસ અલાહેદો વર્ગ કરી જે તેમનાં લગ્ન કરવામાં આવે તો સારું; એમ મને પણ ધણીવાર થઈ આવે છે. આવા લગ્ન યોગ્ય ગણાય કે નહિ તે હું જાણતો નથી. તો પણ લાખો હિન્દુ બાળવિધવાઓ માટે કાંઈ પણ પગલાં ભરવાની ખાસ જરૂર છે એવું હું માનું છું... છતાં કમનસીબે વિધવા થયેલી બાળાઓ-સંસાર કરતાં વૈરાગ્ય તરફ હળે તો સારું એવું હું જુઠું છું. ધર્મ શાસ્ત્રો બાળલગ્ન કે કન્યા વિક્રય કરવા કહેતાં નથી. પુનર્લગ્ન કરવાની છૂટ સ્ત્રીઓને ન મળવી જોઈએ એવું હિન્દુ શાસ્ત્રો કહે છે અને તે સત્યજ છે. પુનર્લગ્ન ન કરવા એટલે પોતાના સ્વર્ગસ્થ પતિનો પ્રેમ હૃદયમાં તાજે રાખવો-તેનાં નામનો જાપ જપવામાંજ જીવન પુરું કરવું. આ રીવાજ પ્રેમને હિંચ બનાવવા કરવામાં આવ્યો છે. પ્રેમને સંગીન રૂપ આપવા પુનર્લગ્ન અટકાવવામાં આવ્યાં છે... નહિ તો મનુષ્યનું જીવન પણ જેવુંજ થઈ જત. આપણા હિન્દુ સમાજમાં બાળવિધવાઓ એટલી મોટી સંખ્યામાં વધી પડી છે કે જે સંખ્યાજ સાંભળતાં મારા હૃદયમાં તીવ્ર આઘાત થાય છે ! આ દુઃખી યુવાન વિધવાઓ કુદરતી લાગણીપર કાબુ ન રાખી શકવાથી અનીતિના અંધારા માર્ગમાં ફસી પડે અને તેમ થતાં હિન્દુ સંસ્કારપર કાળાં કલંકો ચોંટી તો તેમાં કોનો દોષ કાઢવો ? આપણા ઋષીમુનિઓ પુનર્લગ્ન સામે જે લખી ગયા છે તે કાળને અનુસરી લખી ગયા હશે ! હાલમાં જમાનો બદલાયો છે. તે વખતે બાળલગ્ન અને વૃદ્ધલગ્ન થતાં નહોતાં. અને આપણે જ.હીએ છીએ કે કન્યા લાયક દિગ્ગમની થતાં તેને “સ્વયંવર” કરી પરણાવવામાં આવતી આવાં લગ્ન ધણીજ સુખી નીવડતાં; પણ કમનસીબે એ રીવાજ બંધ પડ્યો અને કન્યા વિક્રય, તથા બાળલગ્ન જેવા ધાતકી રીવાજો જન્મ પામ્યા. આ કારણસર હવે જમાનાને યોગ્ય સુધારો કરવોજ જોઈએ અને જે લાચાર બાળવિધવાઓ સાસુ નણુંદની ગાળો સહન કરી જીવન-વસન્ત કાલ કંગાલ દશામાં પસાર કરે છે તેમને પુનર્લગ્ન કરવાની

છૂટ આપવીજ નોંધએ એવું મારું માનવું છે. આથી આપણા સંસારમાંથી અનીતિ દૂર થશે અને તેમ થતાં અનેક બાળહત્યાઓ તથા ગર્ભપાતો થતાં અટકશે. યાત્રા કરવાને બદલે યાત્રાના પવિત્ર સ્થલોમાં પોતાના ગર્ભનો નાશ કરી આવતી વિધવાઓનો તેથી અંત આવશે અને કદાપી જુના વિચારવાળા ધર્મી લોકો એમ માનશે કે ધર્મ વીરૂદ્ધ પગલું ભરી સુધારકો પાપ કરે છે તો હું કહીશ કે પુનર્જન્ન કરવાથી જો કાંઈ પાપ લાગતું હોય તો તે પાપ બાળહત્યા કરતાં ઘણું ઓછુંજ હશે. હવે જુના અને નવા વિચારવાળાઓએ સાથે મળીને કામ કરવાની જરૂર છે; સુધારકો પુનર્જન્ન શાસ્ત્રસંમત ઠરાવવા જે પ્રયાસ કરે છે અને જુના વિચારવાળાઓ તે નર્કમાં ઘસડી જનાર છે એમ મનાવવા આકાશ પાતાળ એક કરે છે પણ તેઓ જન્મ ખોટાં છે. તેમનામાં આંધળો જુસ્સો છે. કાંઈ ખરા સમાજ સેવકો નથી. સુધારક અને ઓર્થોડોક્સ ઉભય પક્ષને સંતોષ મળે તોજ હિન્દુ સમાજની પ્રગતિ થશે અને તે માટે મણી જેવી નાદાન બાલો વીધવાજ શા માટે થાય ? એવો પ્રશ્ન દરેક હિન્દુ ગણાતા મનુષ્યના હૃદયમાં પેદા થવો નોંધએ. પુનર્જન્ન લાભદાયી છે એવું સમાજના મનપર ઠસાવવા જે પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે તેટલોજ પ્રયાસ જો કન્યા વિક્રય અને બાળસગ્ન દાખી દેવા માટે કરવામાં આવે તો પછી મણી જેવી બાલો વિધવા થાય ખરી ? જો આજ મણીને અત્યારે એટલે હમણાં પરણાવવામાં આવી હોય તો એનું જીવન કેવું સુખી હોય ? અને તેમ છતાં યોગ્ય વયે યોગ્ય પતિ સાથે લગ્ન કરીને પણ જો કોઈ બાળા કમનસીબે વિધવા થાય તો તે પોતાના પતિ તરફના પ્રેમને લીધે બીજો પતિ કરવા તૈયાર થશે નહિ. વળી પશ્ચિમમાં પુનર્જન્નનો રીવાજ છે. એક સ્ત્રી ગમે તેટલા ધણી કરી શકે છે અને તેથી ત્યાંની “મેટ્રીમોનીયલ કોર્ટ” છુટાછેડાના કેસો ચૂકવતાં થાકી જાય છે. હિન્દુ સંસારમાં આજસૂધી એક પણ છુટાછેડાનો કેસ બન્યો નથી એ તેમના ઉજળા સંસારની ખુબી છે, અને પુનર્જન્ન ધર્મ વિરૂદ્ધ છે એવી માન્યતાના પ્રતાપ છે. તોપણ જે વિધવાઓ વધી ગઈ છે તેઓ નાટે તો યોગ્ય બદોબસ્ત હવે થવોજ નોંધએ. વળી પારસી કામમાં પણ પુનર્જન્નની છુટ છે. પણ એ લોકોમાં

લાયક વયેજ લગ્ન થતાં હોવાથી જાઝાં પુનર્લગ્ન થતાં નથી અને મારા સાંભળવા પ્રમાણે જે સ્ત્રી પુનર્લગ્ન ન કરી પોતાના મરહુમ પતિની યાદ પોતાના જીવનમાં તાજી રાખે તેના તરફ પારસી ભાઈઓ ઘણા માનથી જુએ છે. આનો અર્થ એજ થાય છે કે, “ પુનર્લગ્ન ” કાંઈજ નહિ પણ પ્રેમ જેવી દૈવી વસ્તુને હલકી પાયરીપર મૂકનાર એક ખરાબ રીવાજ છે. જે સ્ત્રી પોતાના મનઃગમતા પતિ સાથે પરણે તે પોતાના બહાલાના મરણ પછી પોતાની સુન્દરતા ખીજાને અર્પણ કરે એ તદ્દન ધીક્કારવા ભોગજ છે. છતાં આપણા અને ખીજા કોમોના સંબોગો વચ્ચે ઘણા ફરક છે અને તેથી આપણી હિંદુ કોમમાં તો હવે પુનર્લગ્ન થવાંજ બાંધ્યો. હજી પારસીઓ પુનર્લગ્ન બંધ કરે તો ચાલે; કારણ કે તેઓમાં બાળ લગ્ન થતાં નથી; પણ આપણામાં તો દર વરસે હજારો બાળલગ્નો થાય છે અને દસમે વરસે વસ્તીની ગણતરી વેળા લાખો બાળ વિધવાઓ થયેલી આપણને માલૂમ પડે છે. વળી આપણા સુધારકો પણ પાણીદાર નથી. જે સુધારકો બહાર સુધારક હોવાને ડોળ કરી મોટાં ભાષણો આપે છે તેઓમાં કેટલા એવા સાચા સુધારકો છે કે જેઓ પોતે પુનર્લગ્ન કરવા રાજી હોય? હજી આપણી સોસાયટીમાં અનેક માધવદાશ રૂઢનાથદાશ અને કરશનદાશ મુળજી જેવા આદર્શ વીર સુધારકો જન્મવાની ખાસ જરૂર છે અને ત્યારેજ હિંદુ સંસાર કંઈક અંશે સુધરી શકશે-મેં એવા અનેક સુધારકો જોયા છે કે જેમનાં ઘરમાં તેમની પોતાનીજ પુત્રી તેર વરસની વયમાં વિધવા થઈ ખુણા પાળતી હોય! “ કાજીજી કહેને વાલે-કરને વાલે નહિ. ” એવો આ વર્ગનો ઘાટ છે. જ્યારે તેઓ પોતેજ આવા છે તો તેઓ સમાજનું શું બનું કરી શકશે? હજી જૂના વિચારની સમાજને કેળવાતા ઘણી વાર છે. વૃદ્ધ લગ્ન અને બાળલગ્ન જેવી નાશ થઈ શકે તેવી પૃથાઓ નાશ પામતી નથી તો પુનર્લગ્ન દાખલ તો શી રીતે થઈ શકશે? લીલા ! જે મહારા વિચાર પ્રમાણે યત્ન કરવામાં આવે તો હિન્દુ સંસારમાં એક પણ બાળવિધવા રહે ખરી? મણી જેવી દુઃખી બાળાઓને જોઈ પછી દાઝવાનું રહે ખરું? પણ હિન્દુઓ આરંભશૂરાજ પૂરવાર થયા છે. સંસાર સુધારાની કેનફર-સમાં એક વર્ષને અંતરે ભેગા મળી

મોટાં મોટા ભાષણો આપી-થોડાક ઠરાવો પસાર કરી—નાતાલના દિવસો ગુજરવાથી બગડેલો હિંદુ સંસાર સુધારાવાનો નથી. તે માટે આત્મભોગ અને સતત પ્રયાસની જરૂર છે. આ ભાષણોની આમડાનાં અભણ વાતાવરણ પર અસર થતી નથી. “હિન્દુ સંસાર”—તેની વ્યાખ્યા નક્કી કરવી એ ઘણું મુશ્કેલ છે. પ્રથમ ગામડાના અભણ લોકોને કેળવવાની જરૂર છે. સુધારો તેમનામાં પ્રથમ કરવાનો છે. સડી ગયેલા શરીરના ભાગને કાપી નાખવાની પહેલી જરૂર છે—જરા રોગવાળો ભાગ તો દવાથી પણ સારો થઈ શકશે—“અનીતનો નાશ થવો જોઈએ અને મહારાજોની સત્તા પર અંકુશ મૂકવો જોઈએ” એવું માની મહુમ આદર્શ સુધારક રાં કરસન દાસે જે આત્મભોગ આપ્યો તેવો આત્મભોગ આપવા સુધારકોની મોટી ફાજ તૈયાર થવું જોઈએ—હિંદુ સમાજમાં જ્યાં સુધી અનેક કરસનદાસો ઉત્પન્ન થાય નહીં ત્યાં સુધી હિન્દુ સંસારને સુધારવાની કલ્પના કરવી તે હાસ્યાસ્પદ જ ગણાશે ! “આમ ન કરવું જોઈએ” એમ પોકાર કરવાથી જે અસર થતી નથી તે ત્યારે થાય છે કે, જગતનો એવું બોલનારો વર્ગ પોતાની માન્યતા પ્રમાણે વર્તી “જગતમાં આમ વર્તવાની જરૂર છે અને તેથી સુખ મળે છે” એવું જગતના મન પર ઠસાવે ! આ માટે પ્રથમ પોતાનો જ ભોગ આપવો જોઈએ. તન મન, ધનથી સમાજને કેળવવી જોઈએ, તેમ કરતાં જે હાડમારીઓ, મુશ્કેલીઓ, સંકટો અને આફતો આવે તે સહેવા તૈયાર થવું જોઈએ. “સહો અને મજબુત થાઓ.” અને જ્યારે આટલી બધી નિઃસ્વાર્થતા, આટલો બધો સ્વાર્થ ત્યાગ, આટલી બધી પરમાર્થી લાગણી હિન્દુઓની સુધરેલી સમાજમાં જન્મ પામશે ત્યારે જ—હિન્દુ વિધવાઓના દુઃખ જોઈ બગી જનારાઓ હિન્દુ સંસારમાં સદગી “સધવાઓ” જ જોઈ શકશે”

“તું આટલું સમજ્યો છે રમણ ! એ મહદ્ ભાગ્યની વાત છે. હવે તને સમજવતાં મને ઝાઝી મુશ્કેલી ન નડે. તું એવું કહેવા માગે છે કે આપણા સંસારમાં સ્વયંવર જેવી પ્રથાઓ હોય જેમ તારા લીલા સાથે ગાંધર્વ વિવાહ થયા તેમ લગ્ન થતાં હોય તો હિંદુ સ્ત્રીઓને પુનર્લગ્ન કરવાની જરૂર ન રહે પણ તું ભૂલી જાય છે કે પૂર્વે પતિના મરણ પાછળ સ્ત્રીઓ સત્તિ

થતી હતી. આથી તેમને તેમની યુવાવસ્થામાં મનનું કંઠણ તપ કરવાનું નહોતું અને તેથી તેઓ સતિ કહેવાતી. હાલમાં સ્ત્રીઓ સતિ થતી નથી. વળી હું કાંઈ સઘળા વિધવાઓને પુનર્લગ્ન કરવાની છૂટ આપવાની હિમાયત કરતો નથી પણ જે બાલ વિધવાઓ પોતે “ પતિ ” શબ્દની વ્યાખ્યા પણ સમજી શકતી નહોતી એટલી ન્હાની વયમાં વિધવા થઈ જીવનમાં એ રીતે બેઠી હોય તેવી અક્ષતયોની બાલ વિધવાઓનેજ પુનર્લગ્ન કરવા દેવા જોઈએ એવું મારું માનવું છે. તું કહે છે કે, જીના અને નવા વિચારવાળાઓએ સાથે મળીને કામ કરવું જોઈએ પણ તેની સુધારકો ના પાડતા નથી. જીના વિચારવાળાઓએ એવા ભયંકર કસમ લઈ બેઠા છે કે એ જાંગલાઓના નામનો ઉચ્ચાર પણ ન કરવો તો પછી તેઓ સહેજસાજ છૂટ મૂકી સુધારકો સાથે શી રીતે કામ કરવા તૈયાર થશે ? એ લોકો તો પોતાની પપેટા જેવી મોટી આંખોએ જીવે છે કે, પોતાની બહેનો અને પુત્રીઓ બાર વર્ષની વિધવા થઈ યુવાવસ્થા અનીતિમાં ગુળરે છે, ગર્ભવતી થતાં તેઓજ તેને જન્મને મોકલી ગર્ભપાત કરવાની સરળતા કરી આપે છે—અને ધર્મીજી હોવાનો આડબર રાખી મોટા ટીલાં તાણી દુનિયામાં ફેરે છે—જે સમાજની આટલી બધી અધોગતિ થઈ ગયેલી હોય તેને સુધારવા માટે કેવો ભયંકર ભોગ આપવો પડે તે તો તું જાણે છે. અનેક કરસનદાસો, અને અનેક માધવદાસો આપણી સમાજમાં ધવા જોઈએ; છતાં એટલુંજ પૂરતું નથી. જે બાલવિધવાઓ વધી પડી છે તેમને પુનર્લગ્ન કરાવવાં જોઈએ—તેમનાં શુદ્ધ જીવનમાં રસ રેડવો જોઈએ—અને એવી બાલવિધવાઓ જે અત્યારે દેશને તદ્દન નિરૂપયોગી થઈ કંગાળ જીવન ગુળરે છે તેઓ પણ કદાપિ એવા વીર પુત્રને જન્મ આપી શકે કે જે ભારતના દૈદ્ય માટે બાલ અવની એક કરવાની હામ ભીડે. દેશાનતિના અનેક પ્રકાર છે. હિન્દની ઉન્નતિ એક દૃષ્ટિએ બહુ દૂર છે. દેશના પુત્રોએજ દેશના સાંસારિક અંધારણો સડાવાળાં દરી મૂકી દેશની પ્રગતિના વેલાપર એવો ભયંકર પ્રહાર કર્યો છે કે દેશાદ્ય માટે પ્રયાસ કરનારાઓને સાંસારિક અંધારણોજ ડગલે ને પગલે નડ્યા કરે છે. ”

આ મનનીય ભાવણની સચોટ અસર સધળાંપર થઈ. અને વિષયનો અંત લાવવા લીલા બોલી:

“ ત્યારે કાન્ત ! મણીએ હવે શું કરવું ? ”

“ મારી હવે ખાત્રી થઈ છે, ” રંજનીકાન્ત બોલ્યો,

“ કે બાલવિધવાઓના પુનર્લગ્ન થવાંજ જોઈએ. મણીને આપણે પુનર્લગ્ન કરાવીશું, લીલુ ! ”

“ અહા ! ત્યારે તો મણી સુખી થશે ખરી ! ” લીલા બોલી. પણ આ શબ્દોથી મણી આનંદ પામી નહિ. લાચાર બાળવિધવા સમાજના પ્રહારથી કચરાઈ ગઈ હતી. એને પોતાના જીવનમાં રસ રેડવાની પ્રબળ ઇચ્છા હતી ખરી, પણ તે રસ રેડનાર એના મનમાં વસી ગયેલો રસિકવરજ હોવો જોઈએ. રંજનીકાન્તને એ આહતી, રંજનીકાન્તની આજની વકતૃત્વ શક્તિએ એને પૂરી વશ કરી લીધી અને હવે એને રૂંધે રૂંધે રંજનીકાન્તના પ્રેમનો મંત્ર લખાઈ ગયો હતો.

“ મણીને પુનઃ પરણાવવીજ—” રંજનીકાન્ત બોલ્યો. અને ‘મણીનું’ હૃદય ચીરાઈ ગયું. એને પરણવાનું ગમતું હતું; પણ રંજનીકાન્તજ એને પરણાવવાની વાત કરે એ નહોતું ગમતું. એને રંજનીકાન્ત સાથે પરણવું હતું; પણ મૂંગો જોળ ખાધને મનમાંજ સ્વાદ સમજી રહે તેવી મણીની દશા થઈ અને તેથી એની માનસિક પીડા ઉલટાની વધી પડી.

“ રંજનીકાન્ત ! મણી વિષે તારે હજી કંઈ કહેવું છે ? ”

“ મણી મારે લાયક યુવાન જ્યાં સૂધી મળી આવે ત્યાં સૂધી તો પરમાત્માએ એને જે સ્થિતિમાં મૂકી છે તેમાંજ એણે સંતોષ માનવો—” રંજનીકાન્ત બોલ્યો. જણે એક એક શબ્દ ભાષા જોટલો તિક્ષ્ણ હોય તેવું મણીને લાગ્યું. શુભ પ્રણય નાશકારક નીવડવાનો સમય આવ્યો અને મણીના હૃદયમાં ભયંકર જ્વાળા સળગવા માંડી.

“ એને પરણનારા તો ઘણા મળી આવશે. ” લીલા બોલી.

“ હા—પણ તને ખબર છે લીલુ ! કે આપણી સમાજની સ્થિતિ કેવી છે ? જેઓ કુળવાયત્રા તથા પાંચ પૈસે સુખી છે તે-

એને કન્યા મેળવતાં સહેજ પણ મહેનત પડતી નથી. તેઓ માત્ર લાપણુ કરી “ પુનર્જન્ન કરો—પુનર્જન્ન કરો ” એવા બરાડા પાડનારાજ છે, જ્યારે પુનર્જન્ન કરનારાઓમાં ધણાખરા પુરૂષો કોઈ પણ સારામાઠા કારણસર તેમને તેમની ન્યાતમાંથી કન્યા ન મળે ત્યારેજ કુમારા રહેવા કરતાં પુનર્જન્ન કરી સુખી થવા તૈયાર થાય છે. આવા પુરૂષોને પરણનાર વિધવા બનતાં સુખી સુખી થઈ શકતી નથી અને તેઓ થોડોક સમય સાથે રહી છુટાં પડે છે. મણીની આવી સ્થિતિ ન થાય એટલે કે તેને પરણનાર કોઈ સારો કેળવાયલો લાયક યુવાન મળી આવે ત્યાં સુધી તો તેણીએ મનનું કઠણુ તપ કરવાનું છે.—”

“ અને એવું તપ તમે કહેશો ત્યાં સુધી હું કરીશ, બાઈ—” મણી પોતાની અકથનીય સ્થિતિ કોઈ કળી ન જાય તે માટે બાણે પોતે ચાલુ ચર્ચામાં ભાગ લેતી હોય એવું બતાવવા બોલી:

“ મણી ! તારું ભલું થાય, તારી જીંદગી સુખ અને આનંદમાં જાય, તને શાન્તિ મળે અને તારું જીવન ઉચ્ચ અને આનંદી અને એવો માર્ગ હું તને બતાવીશ. તોપણ સંસારની મોહમાયાથી તારે બાર ગાઉ દૂરજ નાસવું પડશે. ”

“ તમે કહેશો તે માર્ગ ચાલી સુખી થઈ તમને આશીશ દઈશ બાઈ ! ”

“ બહેન ! મારો વિચાર આખી સ્ત્રી જાતીની ઉન્નતિ કરવાનો છે. સ્ત્રીના ઉદય સાથજ દેશનો ઉદય થશે એવું મહાન પુરૂષોનું માનવુંજ છે. એ માટે મારે એક આશ્રમ સ્થાપવો છે, જેમાં તારા જીવનને ઉચ્ચ બનાવવા સાથ આખા સ્ત્રી સમાજની અને દેશની સેવા તારે બજાવવાની છે. આપણે આજ મણીપુરમાં એક આશ્રમ ચાલુ કરીશું; કારણ શહેરના ધાંધલીયા વાતાવરણ કરતાં ગામડાંના શાન્ત વાતાવરણમાં આપણી દુઃખી બહેનોને વધુ શાન્તિ મળશે. શાન્તિમાંજ બાલિકાઓ કેળવાઈ શકશે. આ આશ્રમમાં ધણી વિદુષીઓ પણ રોકાશે. અને તારે તથા તારી સહાયકાએ કોઈ પણ સ્ત્રી આશ્રમને આશરે આવે તેમને દિક્ષાસાના મધુર વચનોથી શાન્તિ આપી તેમનાં દુઃખો બૂટાવવાનાં છે. તેઓ એક ધર્માદા

આશ્રમમાં છે એવું પણ સ્મરણ તેમને થવું ન જોઈએ. તારે બાળ વિધવાઓને સુખી કરવા, તેમને પવિત્રતા તરફ આકર્ષવા ખાસ ધ્યાન આપવાનું છે. આ વિષયમાં તુંજ સારો પ્રકાશ પાડી શકશે. ગમે તે કામની દુઃખી સ્ત્રીના હૃદયમાં તારે અમૃત રેડવાનું છે. ”

“હું મારાથી બનતું કરીશ. ભાઈ ! ”

“ તારે સધળી સ્ત્રીઓનાં જીવન પવિત્ર રાખવાનાં છે અને તે માટે તારે પોતે પવિત્ર રહેવાનું છે. ”

“ ભાઈ ! હું આપની મરજીને આધીન છું. ”

“ એમાંજ તારા સ્ત્રી જીવનની સફલતા છે મણી ! ”

“ વિધવાજીવનને પવિત્ર રહી આદર્શ પૂરવાર કરીશ, ભાઈ ! ”

“ કાન્ત ! હું આ આશ્રમમાં ” લીલા બોલી.

“ તારી ઇચ્છા હોય તો તારે પણ તેમાં જોડાવું અને એક સ્ત્રી તરીકે સ્ત્રીને ઉપયોગી થવું. ”

“ તારી કલ્પના ધણીજ ઉત્તમ છે, રમણ ! હું પણ તને આવીજ કોઈ સૂચના આપણી બહેનોની દુઃખી સ્થિતિ સુધારવા માટે કરવાનો હતો ” રજનીકાન્તે રમાકાન્તના વિચારને પુષ્ટિ આપતાં કહ્યું.

“ નામ શું આપશે કાન્ત ! તમારા આશ્રમનું ! ”

“ તુંજ ગોતી કાઢવાની કૃપા કરને ! ”

“ હું શું કહું ? મણી ? ”

“ ભાઈ કહે તો કેમ ? ” મણી બોલી.

“ ગાલો, બધું મારેજ કરવું કે ? ”

“ ત્યારે કોણ કરશે કાન્ત ! અમે તો આપની પાછળ આપને પગલે પગલે ચાલનારીઓઃ જ્યાં સૂધી પતિ પોતાની પત્નિના જીવનને ઉન્નત બનાવવા પ્રયાસ કરે નહિ ત્યાં સૂધી અમે કશું કરી શકનાર નથી. અમે અજળા જાતિ શું કરી શકીએ ? પુરૂષોએજ સ્ત્રીઓને સમાજના હીત માટે ઉત્સાહવાળી બનાવવાની છે. પુરૂષો એજ અમારા કાનમાં આદર્શ વિચારોનું અમૃત રેડવાનું છે અને તેમ કરી જે મીઠી આશાઓ અમારી તરફથી તેઓ રાખે છે તે જીવવાની છે. ”

“ એમ કે ? તારામાં આટલી બધી શક્તિ હશે એવું મહે-
ન્દોતું ધાર્યું લીલું ?”

“ ધાર્યું ન્દોતું પણ હવે તો અનુભવ્યુંને ?”

“ હા—તારા જેવી સદ્ગુણી...”

“ ચાલો, બુદ્ધિગત પુઠાવા માંડ્યા ! તમને પુરૂષોને વખાણ
કરતાં બહુ આવડે છે, હે કાન્ત !”

“ અને સ્ત્રીઓએ મીઠું મીઠું બોલવાનો ઇગરો લીધો છે
ખરે ?”

“ ચાલો, હવે કહોને કે તમારા આશ્રમનું નામ શું ?”

“ મારો આશ્રમ તો “ગૃહસ્થાશ્રમ” લીલું ?”

“ કેમ વળી મશ્કરી કરી કે ?”

“ તને નથી ગમતું એ ?—”

લીલા મૌન રહી—નીચું જોયું—સ્મિત કર્યું—અને “ગમે છે”
એવો વાયરલેસ સંદેશો રમાકાન્તને નેત્રોદ્વારા પહોંચાડ્યો.

“ બોલ, મણી ! નામ શું રાખશું ?”

“ તમેજ કહોને, બાપ !”

“ લીલું ! તું કાંઈ કહેશે ?”

“ હા—મારું નામ રાખશો ?”

“ જરૂર. ”

“ સાંભળો ત્યારે—પુરૂષો સ્ત્રીઓને સુંદર કહે ખરે ?”

“ હા—”

“ ત્યારે એવી સુંદર કહેવાનારીઓનો જે આશ્રમ તે...”

“ તે સૌન્દર્ય—આશ્રમ ખરે ?”

“ હા—કેવું કળી ગયા ?”

“ મનોમન સાક્ષી છોની !”

“ મને પણ એ નામ ગમે છે.” મણીએ મત આપ્યો. રજ-
નીકાન્તે પણ એ સામે કાંઈ વાંધો લીધો નહિ અને નામ નક્કી થયું.

રૂપીઆ પાંચ લાખના બાદશાહી રકમથી સૌન્દર્ય—આશ્રમ
રચાયો. આ આશ્રમને આદર્શ બનાવવા રમાકાન્તે જરૂર કે જેહ

મતની કશી કચાશ રાખી નહિ. આશ્રમમાં ગ્રેજ્યુએટ સ્ત્રીશિક્ષકો રાખવામાં આવી. તેની લાયબ્રેરીમાં ઉત્તમ સ્ત્રી ઉપયોગી પુસ્તકો ખરીદી મૂક્યાં—અને આ રીતે પોતાના જીવનના ઉત્તમ કાર્યોમાં રમાકાન્તે એકનો વધારો કર્યો. આ આશ્રમના મુખ્ય ઉદ્દેશો સમાજની કૂરતાથી દુઃખી થતી—કચડાતી—રીખાતી—મણી જેવી હિન્દુ બાલવિધવાઓનાં જીવન સુખી બનાવવા—તેમને આશ્રમમાં રાખી સુખી કરવા—ધર્મ તરફ તેમની વૃત્તિઓ વાળી—વિધવા જીવન ઉત્તત કરવા અને,

“ છે વૈધગ્યે વધુ વીમળતા ! ખેન સૌભાગ્યથી કંઈ.

“ છે ભકિતમાં વધુ વીમળતા ખેન શૃંગારથી કંઈ. ”

કથનને સાચું પુરવાર કરવાના હતા.

વળી આશ્રમની શાળામાં બાળાઓને સ્ત્રી ઉપયોગી ગુજરાતી અંગ્રેજી શીક્ષણ આપવું, સ્ત્રીઓના ધર્મ સમજાવવા અને તેમને એક પ્રેમાળ પત્ની અને ડાહી માતા બનાવવા સખત મહેનત કરવી એ પણ આ આશ્રમના સ્થાપકની પ્રત્યક્ષ ઇચ્છામાંની એક હતી.

સમાજની કમનસીબ રૂઠીને લીધે યા કોઈ કારણે થોડી કેળવણી લઈ પરણી ગયલી સ્ત્રીઓએ પોતાના નવરાશના વખતમાં પોતાનો અભ્યાસ આશ્રમની લાયબ્રેરીમાં સ્ત્રીઉપયોગી પુસ્તકો વાંચી વધારવો અને સ્ત્રી જીવનને ઉત્તત કરવું એ આ આશ્રમના સ્થાપકનો ત્રીજો હેતુ હતો.

આવા આવા અનેક સ્ત્રી જીવનનો ઉદ્દય કરવાના આશ્રમના હેતુઓ અત્રે વર્ણવવાની જરૂર નથી. ટુંકમાં તે એક આદર્શ સંસ્થા હતી. તેનો સ્થાપક આદર્શ વિચારનો અને પવિત્ર જીવન ગુજારનારો હતો. અને તેથી આ આશ્રમ થોડાજ સમયમાં દોષરહિત મનાવા લાગ્યો.

પ્રકરણ ૧૭ મું.

કરમાઈ જતી કળી !

રમાકાન્તની ઉદારતાથી સૌંદર્ય આશ્રમ સ્થપાયો—ચાલુ થયો, અને પ્રજામાં માનીતો પણ થયો. હિંદુ સંસારને જે એક મહાન ખોટ હતી તે આથી પુરાઇ. આ આશ્રમથી અનેક દુઃખી નિરાધાર અનાથ અખળાઓને આશરો મળ્યો; અનેક અભણ સુંદરીઓને કેળવણી રૂપ મધુર ફળનો સ્વાદ ચાખવાનો લાભ મળ્યો, અનેક દુઃખી અખળાઓને દિક્ષાસો મળ્યો અને અનેક દુઃખી બાળ વિધવાઓને પવિત્ર જીવન ગુજરવાનું તથા અખંડ શાન્તિ મેળવવાનું સ્થાન અને સાધન મળ્યું.

આ આશ્રમનાં કાર્ય પણ દુઃખી સ્ત્રી કાળી રાત્રીએ આશરો સેવા ચાહે તો લઇ શકતી, એટલુંજ નહિ પણ જાણે પોતાનુંજ ઘર હોય તેમ ત્યાં આનંદથી રહી શકતી; શું સંધવા કે વિધવા, બાળા કે તરૂણી, મુગ્ધા કે પ્રૌઢા દરેકને માટે સૌન્દર્ય—આશ્રમનાં દરવાજા ગમે ત્યારે ખુલ્લા રહેતા. આથી ગરિબાઈ તથા અનાથ અવસ્થા યા બીજા કારણે આપઘાત કરી અકાળે જીવંતગાનીનો અંત આણતી, ભૂખે રાખાઇ મરતી, લાચારીએ અનીતિના નાશકારક ખાડામાં ગળડી પડતી અને એવાજ બીજા નાશકારક માર્ગે ભૂલી પડતી અખળાઓ આ આશ્રમમાં આવી સુખી થઇ; આશ્રમનું સંઘળું કાર્ય સુધા નામની એક કેળવાયેલી ચંચળ યુવતી કરતી. મણી તે માટે અશકત હતી. સુધા સ્ત્રીઓ માટે દાઝ ધરાવનારી, દેશની ચડતીની ઇચ્છા રાખનારી, તે માટે સખત મહેનત કરનારી, અને આત્મભોગ આપનારી, દૃઢ મનની તરૂણ યુવતી હતી. સુધા પોતાના ઉન્નત ચારિત્ર્યથી, થોડાજ વખતમાં આશ્રમના સ્થંભ રૂપ ગણાવા લાગી. તેના સતત પ્રયાસથી, તેની વિદ્વતાથી, તેની વાણીની મીઠાશથી, તેની અંતરની ઉંડી લાગણીથી, તેની દિક્ષાસોજ, દયા, વિવેક અને નમ્રતાથી તેણે સર્વે દુઃખી સ્ત્રીઓનાં દીલ હરી

લીલા—તેમનાં દુઃખો ભૂલાવી દીધાં અને તેમના જીવનને સુખી બનાવવા પ્રયત્ન કર્યો. આથી “ દયાની બહેન ” તરીકે સુધા મણીપુરમાં અદ્ય કાલમાં પંકાઇ ગઈ.

સર્વ સાથ મણીને પણ કેળવણી મળતી. લીલા પણ કોઇ કોઇવાર આવતી પણ નહિ જેવી: મણી હવે આશ્રમમાંજ રહેતી. ત્યાંજ રહેવાની તેને માટે જરૂર હતી. જગત્ની ધાંધલ અને મોહ-માયાથી તેણે દૂર રહેવાની પ્રથમ જરૂર હતી. મણી ધર્મ પુસ્તકો વાંચતી—ધર્મપર શ્રદ્ધા રાખવા—મનને દ્રઢ કરવા મહેનત કરતી—પરમાત્માના રટનનું તાન લગાડતી—જીવનને પવિત્ર રાખવા કાળજી રાખતી અને પોતાનાં વિધવાજીવનને ઉચ્ચ બનાવવા મથતી. પણ રજનીકાન્તમાં રહેંટેકું ચિત્ત ધણીવાર મણીના હૃદયસાગરને ઉન્મત્ત બનાવી દેતું અને કોઇ કોઇવાર એકાન્ત મળતાં વિધવા મણી કલાકોનાં કલાકો સુધી આંસુઓનો જોસલર પ્રવાહ પોતાના કપોલ પ્રદેશપરથી નીચે ફેંટી દઇ પોતાની સુંદર છાતી આંસુઓથી બીજાવી નાખતી.

પંદર વર્ષનું વય થવાથી—મસ્તાન યુવાનીની મધુર વાંસ-સડીનો દિવ્ય સુર મણીને કાને અથડાયો. રતીપતિએ કૂર થઇ પોતાના કામળ ગણાતાં પ્રેમનાં બાણો વિધવા મણીપર ફેંક્યા અને મણી ધાયલ થઇ.

“ ઓ વિભુ ! માફ શું થશે ? ” આંખોમાંથી આંસુનો પ્રવાહ રેડતાં મણી આવા દયાજનક ઉદ્ગારો કાઢતી. દ્રઢ મનની હોવા છતાં, સુધા—અઢાર વર્ષ સુધી પવિત્ર રહેલી—સંસારના રંગથી રંગાયા વિના રહેલી સુધાને જોવા છતાં, સુધાના મીઠાં બોધમય બાષણો સાંભળવા છતાં, “ ગાળી ” જેવી આર્થ બાળાઓનાં પવિત્ર જીવનવૃત્તાંતો વાંચ્યા છતાં—સમજ્યા છતાં પણ મણી કુદ-રતી જવાળાથી તપતી—ખળતી. વસન્ત ઋતુમાં વનસ્પતિ જીવનાં પાંદડાં તજી નવાં ધારણ કરે છે—સુંદર અને છે તેમ મણીએ પણ બાળક અવસ્થા પસાર કરી જીવન વસન્તમાં પ્રવેશ કર્યો. મદનના મોહક ચિન્હો-એ મણીની શોભામાં વધારો કર્યો. કમળનું ફૂલ સૂર્યનાં ઉગવાથી પ્રપુલ્ક થાય તેમ મણી યૌવન સૂર્યદર્શનથી ખીલી—યુવાનીના પૂરમાં તણાવા

લાગી. મણી સુંદર બની પણ આ સુંદરતા જગતમાં નાલાયક અને નકામી જણાઇ. જંગલના તમ્બાકાનાં વાતાવરણમાં ખીલી રહેલાં મધુર પુષ્પોના જેવી દશા ગરિમ મણીની થઇ. કામળ કળી કરમાવા લાગી-મળવા લાગી-દુઃખી થવા લાગી-રાંક વિધવા નિરાશ થઇ ગઇ અને પોતાના વિધવા જીવનના દુઃખોથી ત્રાસ પામી, હિન્દુ સમાજની લાચાર વિધવાઓ તરફની કરડાકી યાદ કરી, સુંદર મણી મદનને ગાળો દઇ ઉંડા નિઃસાસા નાખવા લાગી.

વૈશાખ માસની પૂર્ણિમાનો દિવસ હતો. આ મહિનામાં મણીપુરમાં ધણી સખત ગરમી પડે છે અને આજ મહિનો મણીપુરમાં ખરા ઉન્હાળાનો ગણાય છે. તેજસ્વી સુરજના કિરણો ધણીજ સખત રીતે તપતાં અને તે માણસના શરીરને બાળી નાખતાં. આવી ગરમીથી સવળા લોકો ત્રાસી જતા અને મેઘરાજની પધરા-મણીની કાગને ડાળે રાહ જોતા.

આવી ગરમી મણીને પણ સહેવી પડતી. મદનના કાતીલ બાણોથી ધાયત્ર થઇ મણી દુઃખી થતી હતી તેમાં ત્રીજમ કાલની ઉજ્જ્વલતાથી અભી વૃદ્ધિ થઇ, ત્રીજમ ઋતુ-મધુર કંઠની કાયજના હૃદય ફાટી નાખનારા પ્રેમ ઉત્પાદક “કુલૂકુલૂ” ટહુકા-મનોહર આંખાની ડાળી ઉપર લચી રહેલી-ઝુપી રહેલી કાચી ફેરીઓ, અને ઠંડા પવનની મંદમંદ લહેરો અને વૈશાખ મહિનાની એવી અનેક કુદરતી સુંદરતા મણીના રજનીકાન્તના સ્નેહ વિના તરફડતા હૃદયને બાળી નાંખતી ! આવી કુદરતી લીલાઓથી મણીને સહેજ પણ શાંતિ કે આનંદ મળતો નહિ પણ ઉલટી વેદનાજ થતી. તે કામળ કળી માટે એક પણ માર્ગ રહ્યો નહોતો. રમાકાન્તે તેને લાયક પતિ શોધી કાઢવાનું વચન આપ્યું હતું પણ એવો લાયક ભરથાર ક્યારે મળશે અને મણી જેવી વિધવા સાથે લગ્ન કરવા કયો બહાદુર હિન્દુ યુવાન તૈયાર થશે તે મણીનું નાદાન અંતઃકરણ સમજી શક્યું નહિ. કોઈ તૈયાર થાય તેને મણી પરણવા નહોતી માગતી. એણે ગુપ્ત રીતે પોતાનું હૃદય રજનીકાન્તને સોંપ્યું હતું અને હવે “રજનીકાન્ત, મારો સ્વીકાર કરો,” એવું કહેવાની એનામાં શક્તિ નહોતી. આથી થોડું બણેલી મણી ધણી મૂઝાઇ. એને કંઈજ સ્પષ્ટ નહિ. આખરે રજનીકાન્તના નામનો મનમાં ને મનમાં જાપ જાપી, તેને

નિષ્કામ પ્રેમથી ચાહી જીવન પૂરું કરવાનો વિચાર મણીના અન્તઃકરણમાં જનમ્યો. પણ આવા વિચારનો કિલ્લો ઘણીવાર કામદેવનાં તિક્ષણ બાણો ભેદી નાખતા અને તેથી મણીનો આખો દિવસ લગભગ રૂદનમાંજ પસાર થતો.

“ શું આમને આમ—આવા દુઃખમાં આવી વેદના સહિત આપું જીવન પસાર કરવું પડશે? સુધા તો પરણી શકશે પણ મને તો કાંઈ પરણવાજ તૈયાર ન થાય—પરણું તો તે હિંદુઓની નજરે ધર્મ વિરૂદ્ધ ગણાય—અબીયાર કહેવાય—અનીતિ મનાય—કાય ! ” પવિત્ર જીવન ગાળવાની ઇચ્છા રાખનારી આવા વિચારમાં પડી.

સુધા ઘણી ચતુર હતી. સુધાની ચપળ આંખોએ મણીની વિકારી સ્થિતિ ઘણો વખતથી જાણી લીધી હતી અને સ્વાસ્થ્યજન્ય સુધાએ મણીને પોતાની પાસે રાખવા માંડી. સુખોદક દાખલાઓ, મહાન સતીઓની બોધદાયક વાતો, મધુર દીવાસા અને મીઠાં વચનોથી મણીનું દુઃખ ભૂત્તાવવા સુધાએ પ્રયત્ન કર્યો પણ મણી ના હૃદયમાં ભડભડ બળતી પ્રેમની ચિતા આવા મીઠાં બોલોથી શાન્ત થઈ નહિ. પતિની શીતળ છાંયા ઇચ્છનારી મણીને સૌન્દર્ય આશ્રમની શાંત છાંયા સુખકર નીવડી નહિ.

હવે સુધા થાકી અને એક છેલ્લો ઉપાય અજમાવ્યો. અનેક બાળ વિધવાઓની સુધા સભા ભરતી. મણીને સાથે રાખી તેમનાં દુઃખો સાંભળતી અને મણીને વિધવાઓના દુઃખોથી ડરાવી વિષય વાસનાથી દૂર રહેવા ચેતાવતી.

સુધાએ આ યુક્તિથી “ એક કાંદરે બે પક્ષી માર્યા. ” એક તો મણીને ઝેરી જગતનો પડછાયો બતાવી જગતના મોહકુંડમાં પડતાં પ્રથમ તેમાંની ભયંકરતાની ચેતવણી આપી અને બીજું વિધવાઓની ખરી સ્થિતિ જાણી લીધી. આવી સભામાં અનેક બાળ વિધવાઓ એકઠી થતી અને પોતાનું દુઃખ ખુલ્લાં દીલે કરી સંભળાવતી; અને પછી જીવન ખાઈ જણાય—સંસાર નીઃસાર જણાય શાંતિ મેળવવાની ઇચ્છા થાય તો—આશ્રમમાંજ પોતાનાં જીવનનો બાકી રહેલો કાળ પસાર કરતી.

આ વિધવાઓમાં અનેક નવજીવાન સ્ત્રીઓ અને અસંખ્ય

મુઘ્ધાઓ—નીચ માઆપોની પૈસા માટે દીકરી વેચવાની અધ-
મતાને લીધે પોતાનાં જીવનમાં ઝેર રેડી બાળક વયમાં પતિનું જન્મ
ગુમાવી સૌભાગ્યમુચક ચીન્હનો નાશ કરી બેડી હતી.

આ વિધવાઓમાં અનેક પોતાની યુવાનીમાં મદનનાં બાણો
સહવા અશકત થવાથી અનીતિની નાશકારક રેલમાં તણાઈ ગયલી
જણાઈ. આથી અનેક ગર્ભપાતો થયા—બાળહત્યાઓ થઈ—ધણી સ્ત્રીઓ
આખરને લીધે કુવો તળાવ કરી માર્ગે લાગી ગઈ. અનેક કુ-
ટુંબો વચ્ચે કલેશ થયો—અનેક હવસી યુવાનો સુંદર વિધવા માટે
લડી મુઆ—અનેકના જીરોમાં ઝેર રેડાયા—ધણાંના લોહી રેડાયાં.
પછી જેના હાથમાં તે વિધવા આવી તેણે કેટલોક વખત રાખી,
સુખી કરી, દુઃખી કરી અને છેવટે કાઢી મુકી. ખીચારી ન્યાતથી
ગઈ, કુટુંબની ગઈ, નીતિથી બ્રહ્મ થઈ, ધર્મથી બ્રહ્મ થઈ, અને અં-
તે નિરાધાર થઈ આપઘાત કરવાના નિશ્ચયપર આવી પહોંચી. વળી
કેટલીક પરધર્મીઓને લઈ નાસી ગઈ, તેમની નામ નિશાની પણ
રહી નહિ અને તેમનું શું થયું તે પણ જણાયું નહિ. ધણી વિધ-
વાઓ સાસરાના દુઃખથી દીવાની બની, ધન્ધામ અને મજૂરીની
ચક્કીમાં પીસાઈ જઈ—ચીમળાઈ જઈ, સાસ નણુંદના તાણાટપ-
લાથી વીંધાઈ જઈ આપઘાત કરી માર્ગે લાગેલીની વાતો પણ આ
સભામાં થઈ. કેટલીક પરધર્મી—ખ્રિસ્તી મીશનરીઓને શરણે જઈ
પડેલી જણાઈ—કેટલીકોએ ઝેર ખાઈ અકાળે અંત આણ્યો. અને
અનેક બાકાઓ દુઃખ દાવાનળમાં બળી જઈ લાચારીએ કંગાળ
જીવન એક પણ પરે પસાર કરતી જણાઈ.

સુધાએ આ સર્વ ધ્યાનમાં લીધું અને તેની નોંધ લીધી.
મજૂરીએ તે જીરપર ચીતરી લઈ જગતની જંજળથી દુર રહેવાના
કસમ લીધા. સુધાએ અનેક બાળ વિધવાઓને પવિત્ર જીવન ગા-
ળતાં શીખવાડ્યું અને આ આશ્રમ સ્ત્રીઓને આશીર્વાદ સમાન થઈ
પડ્યો. અઠવાડીઆમાં એકવાર સ્ત્રી ઉપયોગી વિષયપર બાંધણું
થતું, અને દરરોજ ધર્મના ગ્રંથો વંચાતા. તે સંભળવા અનેક
સ્ત્રીઓ આવતી અને સુધાની અમૃત જેવી વાણીથી શાન્ત થઈ ઘેર
જઈ ઘરમાં શાન્ત રેલાવતી.

પોતાની દુઃખી બહેનોની કઠણાજનક કથા સાંભળી મણીએ વિકારથી દુર રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો—સુધાએ એ ખીજને પાણી પાંચું તોપણ મણી દિનપ્રતિદિન બેચેન બનતી ગઈ શાન્ત, હસમુખી મણી ગંભીર અને વિચારશીલ બની. તેનું મન ભ્રમિત થયું. વિચારમાં ને વિચારમાં ગરકાવ રહેવાથી તેનું હૃદય નબળું પડ્યું.

આજે તેની નજરે એક ચક્રવા ચક્રવીનું પ્રેમી જોડું પડ્યું; તેમને આનંદ કરતાં જોઈ મણીની શાંત લાગણીઓ જોરાવર થઈ અને મદનનો માર સહન કરવા અશક્ત થઈ પડી. “ મારા કરતાં આ પંખીઓ પણ સુખી છે. ” મણી બોલી. “ આ પક્ષીઓ કેવાં સુખી છે?...હાય ! મારું જીવન તે શું જીવન છે? નહિ નહિ—આના કરતાં તો એ વિલુ ! મૃત્યુ આપ ! એ યમરાજ ! મોકલ—મોકલ જલદી તારા દુતોને ! મારો પ્રાણ લેવાને—મૃત્યુની અસહ્ય ગણાતી વેદના હું સહીશ—આનંદથી ખમીશ—નથી સહેવાતી હવે આ દુષ્ટ વેદના !...હશે કંઈ પાપ પૂર્વ જન્મના આ જન્મે આવી નડ્યાં ! હાય !... ” આશ્રમના એક ઓરડામાં મણી આવું આવું બકતી બેઠી હતી. સુધા નજીક નહોતી એટલે મણીની બેચેની વધી અને મદનનો માર પણ વધ્યો !

“ બાણુ ! મારા “ જીવન ” ! તું મને મુકી બચપણમાં જ મરી ગયો !... હું જગતને મન તદ્દન નિર્માલ્ય ઠરી—ફટલો અન્યાય ? ...હશે...એ દુઃખી બહેનો ! આવી દશામાં પવિત્ર રહેવું કઠણ છે. માટે પરણતીજ ના સમજણી થયા વિના ! એ વિલુ ! હવે ના પરણાવતો હિંદુ સંસારમાં કોઈ ઢીંગલા ઢીંગલીને...” કહી મણીએ ઓરડાનું બારણું ઢાંક્યું. નજીકમાં એક બારીક મજબુત દોરો પડી હતી તેનો ફાંસો બનાવી ગળામાં નાંખ્યો. તીવ્ર વેદના થઈ બળીને ખાખ થતું જીવન ફાટી ગયું—આંખોએ ધોધમાર આંસુ રેડ્યાં—આશાભરી જીંદગીને જીવન—વસંતકાળમાં અંત લાવવા—મદનના મારથી મહાત થઈ મરવા તૈયાર થયેલી મણીની નજરે આખાં જગતમાં શીદા અંધકાર પથરાયેલો જણાયો.

“ એ પ્રભો ! મને ક્ષમા કરજે. મારાથી નથી સહેવાતું તેથીજ મરું છું. મારા જીવન ! મારા બહાલા ! બાણુ ! હું તારી પાસે આવું છું તે મને છોડી પણ હું તને કેમ છોડી શકું ? ”

મણીએ ચીરાતા હૃદયે આપઘાત કરવાનો વિચાર કર્યો. પારક દોરીને ફાંસો ગળામાં હતો તે એકવાર બહાર કાઢ્યો. તેના તરફ દીવાની જેવી આંસુભરી આંખોએ જોઈ રહી.

“તુંજ મને સુખ આપશે.” કહી દોરીને ચુંગન કર્યું.

આ સમયે સુરજ અસ્ત પામ્યો અને સુર્યાસ્ત સાથે ચંદ્રમાની દિવ્ય, શીતલ, સુખકર ચાંદનીએ જગતને સુંદર બનાવ્યું. મણી પારી આગળ આવી ઉભી. ચંદ્રમા જાણે મણીને જોઈ શરમાઈ જતો હોય તેમ સફેદ વાદળીમાં ભરાયો, લપાયો, કંઈક હિન્ત કરી સ્વચ્છ આકાશમાં આવ્યો—પ્રકાશવા લાગ્યો. મણીના હૃદયને આ શિતળ કિર્ણોએ અગ્નિ કરતાં વધુ ભયંકર રીતે બાળી નાખ્યું—વિધવાના જીવનમાં આ શાંતિદાયક કિર્ણો અગ્ની જેવા જણાયા. મણી રડી પડી.

“મારો પતિ કાણ બાળ્યું?...છટ ! કાન્ત !...અહા ! બહાલા રજનીકાન્ત ! તમેજ મારા પતિ ! બાળ્યું મારો પતિ શાનો ? પતિને બેતાં પતિને વીજળીના જેવી પ્રયલ લાગણી થાય છે. બાળ્યુંને જોઈ મને કંઈ થયું નહોતું. અમે એક દલાડો રમવાની ઢીંગલી માટે લડ્યા હતાં એ અમારા સ્નેહનો અગત્યનો પાઠ !...બહાલા કાન્ત ! તમેજ મને પ્રથમ આકર્ષી—તો હવે ન સ્વીકારો?—હાય !...” મણી રડવા લાગી. એના શોકનો અવધિ થયો.

“વારી જઈ બહાલા, રજની, તારા પરથી. શું તું મારો ન થાય ?” વિધવા લવી.

“શું આપઘાત કરું ? જીંદગીનો અકાળે અંત આણું ? શાને માટે ? શાને માટે વિધવાજીવન વગોવું ? શાને માટે મારે માથે કલંક બેસે ?—” મણી બોલી. અને દોરીને ગળામાંથી બહાર કાઢી દૂર ફેંકી દીધી.

“ત્યારે હવે શું કરું ? કાન્ત મને સ્વીકારશે ?...અભાગણી મણી ! એ આશા બ્યર્થ છે. એમને કન્યાનો શું ટોટો કે તને પરણવા તૈયાર થાય !—” આ વિચાર આવતાં મણી ખુબ રોષ. એનું હૃદય તદ્દન પ્રેમવશ થયું હતું. એ રજનીકાન્તની વિના મૂલ્યે વેચાણ થઈ હતી.

“ ત્યારે શું રોજને રોજ આમ બળ્યા કરે? ” તેણે પોતાના મનને પ્રશ્ન પૂછ્યો. કંઈ ઉત્તર મળ્યો અને મણી કંઈ અન્ય ચેતન આવ્યું હોય તેમ હોડી, એક કાગળ લઈ તે પર લખવા લાગી

બહેન સુધા, કેટલાંક અનિવાર્ય સંજોગોને લીધે હું આશ્રમ છોડી જઈં છું. મારી ચિન્તા કરશે નાહ. મ્હારી શોધ પણ કરશે નહિ. ભાઈ રમાકાન્ત, લીલા, રજનીકાન્ત તથા તમારી હું બહુ આભારી છું; પણ આપ સઘળાના એ અનહદ ક્રિપકારનો બદલો મારાથી વાળો શકાતો નથી. પરમાત્મા સર્વને સુખી રાખે એજ પાર્થના. મ્હારી વ્યર્થ શોધ કરશે તો મહેનત ધુળમાં જશે.

લે. હતભાગી,
મણી.

મણીએ પત્ર લખ્યો. અને છાતીમાં છુપાવી સૂઈ ગઈ. બીજાનામાં પડી પણ ઉંઘ આવી નહિ. એ મધ્ય રાત્રિની રાત્ર જોતી હતી. આખરે ડોળા તણાવી સણસણ કરતી મધ્ય રાત્રિનો સમય થયો અને મણી પેલો પત્ર એક ટેબલપર મૂકી ધીમેથી બારણું ખોલી, આંબુબાંબુ ઘણી બારિક નજર નાખી આશ્રમનો કંપાઉંડ છોડી તાપી નદિને કિનારે કિનારે ચાલવા લાગી. એ આંબુબાંબુ સહેજપણ નજર નાખ્યા વિના કિનારે કિનારે ચાલી જતી હતી અને પ્રાતઃકાળ થતાં સૂઈમાં તો ઘણે દૂર નીકળી ગઈ.

રહેવારે જ્યારે મણી ચાલ પીવા ન આવી ત્યારે સુધા તેના ઓરડામાં ગઈ અને મણીના ઓરડાનું બારણું ખુલ્લું જોઈ ગભરાઈ પત્ર વાંચી રોઈ પડી. બીજી સ્ત્રીએ સુધાની બુમથી દોડી આવી અને મણી માટે આમ તેમ શોધ કરવા માણસો દોડાવ્યાં; પણ વ્યર્થ ! લીલા, રમાકાન્ત અને રજનીકાન્તને પણ આ ખબર પડી. તેઓ પણ દિલગીર થયાં અને અનેક તર્કવિતર્ક કરવા લાગ્યાં રમાકાન્તે ગમે તેમ કરી મણીની શોધ કરવા એકાદ બે વિશ્વાસુ માણસો રોક્યા પણ તેમને કશીપણ ભાળ તુરંતા તુરંત મળી નહિ; એટલે હાલ તુરંત તો સઘળાને મન મનાવી લાચારીએ બેસી રહેવું પડ્યું.

પ્રકરણ ૧૮ મું.

સુધાનો રોહ.

“પહેરે નહિ ધર્મકે દક્ષતર અલેક્ષ, બે, તે, ન હમ શીખે;
“ન તખ્તી હાથમે” પકરી ન હમ છુના કલમ શીખે.
“ફકત ઉસ ઇશકકી મકતબમે”, હમ નામે સનમ શીખે;
“સીવા ઉલ્લત કે આર કુછ, હમ નહિ અપની કસમ શીખે.”

જગત ઉદ્યાનની સુંદર કલિ લીલા અત્યારે સુખના શિખરપર વિહાર કરે છે. રમાકાન્ત કર્તવ્ય સમજનારો, જગતને માટે ધણું ધ્યુ” છતાં હજી ધણું કરવાનું બાકી છે, ફરજનું કરજ હજી પૂરું થયું નથી એવું માનનારો ન હોત તો લીલાની અતિ-શય પ્રેમાળ ગોદમાંથી બહાર નીકળવાની ઇચ્છાજ ન કરત; સંયુક્તાએ પૃથ્વીરાજને કેદ કર્યો હતો તેમ લીલા તેને કેદ કરત; અને તે પોતાના મહાન કામેથી વિમુખ થાત...!બે કે તેમ થયું નહિ અને તે રમાકાન્તની દેશ દાઝને લીધેજ. આ સુખી યુગલના સુખનો અત્યારે ઉદય થયો હતો તોપણ મણીના ગુમ થવાથી તેમને પારાવાર શોક થયો. અને મણીને ગમે ત્યાંથી શોધી કાઢવા રમાકાન્તને લીલાએ વિનંતી કરી.

સુધા આશ્રમની સેક્રેટરી હતી. લીલા સાથ સુધાને પણ મિત્રાચારી બંધાઈ, અને સુધાએ પોતાનું અમૃત લીલામાં ભર્યું. સુધા આશ્રમના કાર્યમાંજ હમેશાં ગુંથાઈ રહેતી—નવરી પડતીજ નહિ તોપણ દિવસમાં એકાદ વાર લીલાને મળવા જતી, અને પોતાની મીઠાશનો લાલ લીલાને આપતી.

સૌન્દર્ય આશ્રમ દિનપ્રતિદિન ઉદય પામતો ગયો. તાપી નદીના રમણિય કિનારાપર આવેલું તે સાદું પણ સુંદર મકાન જોતાંજ જોનારાના હૃદયમાં પૂજ્યભાવ અને પાવત્રતા ઉત્પન્ન થતાં. સુધાની અનંત કાળજીથી તેની સુંદરતા અને ઉપયોગિતામાં વધારો થયો. સુધાએ જ્યાં ફળવણી લીધી હતી તેથી આશ્રમમાં સ્વચ્છતા રાખવા તથા સુખશાંતિના નિયમો પાળવા પળાવવાની ખાસ કાળજી

રાખતી. વળી સર્વ સામગ્રી યુક્ત પુરઃસર ગોઠવીને પગ મુધા આશ્રમને સુંદર બનાવતી—પોતાની સુંદરતા આશ્રમમાં ભરતી—અને સમક્ષે આનંદનીજ રેલ રેલાવતી ।

રમાકાન્તે લીલા સાથ આનંદમાં દિવસો ગાળવા માટે જ સુંદર અંગલો બંધાવવા રજનીકાન્તને સોંપ્યું હતું તે આ આશ્રમની જીજ્ઞાસા બાંધવામાં આવનાર હતો. અંગલાનો પાયો ચણવાનું કામ ચાલતું હતું. રજનીકાન્ત તે પર દેખરેખ રાખતો. સુધાએ આશ્રમના “કમ્પાઉન્ડ”માંથી તેને વારંવાર જોયો હતો રજનીકાન્ત સંગિતનો શોખીન હતો; આનંદની ધુનમાં મીઠા રાગથી એકાદ પ્રેમભર્યું ગાયન કોઈવાર લલકારતો. સુધાએ આ અમૃતનો સ્વાદ ચાખ્યો હતો. ગાનારા માટે માન ઉત્પન્ન થયું હતું. રમાકાન્તે એક દિવસ બંનેની ઓળખાણ પણ કરાવી હતી. તે વેળા બંનેએ કંઈ વાતચીત પણ કરી હતી પણ ત્યાર પછી બંને એકમેકને મળવા આતુર હોવા છતાં મળવાનો વખત આવ્યોજ નહિ. અને સુધામાં વસેલું “અમૃત” ચાખવા રજનીકાન્ત ભાગ્યશાળી થયોજ નહિ.

રજનીકાન્ત બી. એ. સુધી ભણ્યો હતો. “આર્ટ” નો અભ્યાસી હતો. કુદરતી લીલાનો શોખીન હતો. તેને જગતની ધાંધલ કરતાં રમણિય જંગલમાં પર્વતોપર, નદી કિનારે કે કાશ્મીર જેવા સુંદર પ્રદેશમાં જીવન ગાળવાનું બહુ ગમતું. સુરતની ગગનચુખીત હવેલી કરતાં નદી કિનારે આવેલું ઝુપડું વધુ પસંદ પડતું. તેનું જીવન રસીકું હતું. સ્વભાવ પણ આનંદી હતો. હાલમાં તે તાપી નદીના કિનારાપરજ એક નાનો માંડવો બાંધી તેમાં પડી રહેતો અને દિવસના બે વખત રમાકાન્તને ત્યાં જઈ ભોજન લઈ આવતો.

રાત્રીદેવીના શીલા અધિકારપર બાર કલાક વિશાભો લઈ ભગવાન સૂર્ય નારાયણે પોતાના વિજયી લશ્કર સાથે ધસારો કર્યો અને જગતપર મળસકાનો મીઠો, સુખકર, ઝાંખો, રમણિય પ્રકાશ પડ્યો. હજી મ્હોડે મ્હોડું સૂઝે તેમ ન્હોતું. આ વેળા સુધા જાગ્રત થતી અને તાપી નદીમાં ન્હાવા પડતી. આજે પણ રોજના નિયમ પ્રમાણે દાતણ કરી, સ્નાન કરવા માટે નદીના બિલોરી કાંચ જેવા નિર્મલ પાણીમાં ઉતરી. આ મનોહર રૂપસુંદરીને જાણે કામ-

દેવે પોતાને હાથેજ દુન્યાની સઘળી સુંદરતા ભેગી કરી ધડી હોયતી એવું લાગતું. યુવાનીનાં મોહક ચીન્હો તેના સુંદર શરીર પર ખીલી રહ્યાં હતાં—યુવાનીના પુરમાં ઘસડાતી જગતની આ સુંદર અપસરા હજુ ઝાંખું અંધારું હોવાથી નદીમાં મસ્તી કરી પાણી ઉછાળતી આમ તેમ નાચવા લાગી. નાગણને શરમાવે એવા લાંબા કાળા રેશમી વાળનો ચોટલો તદ્દન છુટો હોવાથી સુંદર યુવતીની શોભામાં વધારે થયો. તેના મોહક શરીરપરનું વસ્ત્ર પાણીથી ભીંજી તેના શરીરને આઝી ગયેલું હોવાથી તેના સુંદર અવયવો કંઈક સ્પષ્ટ થતા, તે ચંદ્રમાને શરમાવે અને અચળ મનના મુનીઓને પણ એક પળ મોહ પમાડે એવી લાગતી. તાપી નદી પણ પોતાની આ જીવાન સખીના મેળાપથી પ્રેમ મસ્ત થઈ પોતાના પતિ સાગર દેવને ભેટવા જતી હોય એવો ભાસ તેના વેગ ભર્યા—કંઈક ધીમા—રમણિય ઝહેનથી થતો. નામે સુધા, રૂપે સુધા, ગુણે સુધા, અને કામે સુધામાં અત્યારે કોઈ અજ્ઞય સુધા ભરી હતી.

અજ્ઞય સંજોગ વચ્ચે રજનીકાન્ત કુદરતી લીલા નીહાળતાં નીહાળતાં આ સ્થળે અત્યારે આવી પહોંચ્યો, અને કુદરતી સુંદરતા જોનારને જગતની અને પરમાત્માની કોઈ મહાન્ સુંદરતા જોવાની અચાનક તક મળી ગઈ. સુધાની સુંદરતાનું રજનીકાન્તને પ્રથમજ્ઞ ભાન થયું. જીવનમાં પ્રથમજ્ઞ હૃદયકંપ થયો અને જે અનુરાગ મેળવવા માટે મણી વજ્રખાં મારી નિરાશ થઈ કાણુ જાણે ક્યાં ચાલી ગઈ તે અનુરાગની જ્વલંત લાગણી સુધાને જોતાંજ થઈ આવી. સુધાને જોઈને તદ્દન સ્તબ્ધ થઈ ગયો પણ તે નહિજ જેવો—ખીજ પળે વિવેક ખાતર ચાલતો થયો.

સુધા રજનીકાન્તને અચાનક આવેલો જોઈ પ્રથમ તો ચમકી પણ અન્તરમાં આનંદ પામી. રજનીકાન્ત ચાલી જવા લાગ્યો તેથી નિરાશ થઈ. ઉભા રાખવાનું મન થયું. ભીનાં વસ્ત્રથી શરીર ઢાંકયું અને બેલી.

“ મીઠ રજનીકાન્ત ! ઉભા તો રહો...” મધુર સતારના અવાજને પણ શરમાવે એવા સ્વરે રજનીકાન્તના હૃદયમાં

સુધા રજનીકાન્તને અધ્યાનક આયોજી ભેદ પ્રથમ ચમકી.

અમૃત રેડયું.

સુધા બહાર આવી અને વીજળીક વેગે વસ્ત્ર બદલી રજની-કાન્ત સાથે વાત કરવા લાગી.

“ અચાનક અહિંયા ક્યાંથી આવી ચઢ્યા, મી. રજનીકાન્ત ? ”

“ કુદરતની લીલા નીહાળતાં નીહાળતાં આમ આવી ચડ્યો મીસ સુધા કુમારી ! માફ કરશો—મને ખગર નહોતી કે તમે સ્નાન કરવા આવ્યાં હશે... ”

“ હશે; પણ રજનીકાન્ત ! આજે તમે કેટલા “બ્યુઝ” લીધા ? ”

“ એકે નહિ સુધા કુમારી ? ”

“ કેમ એમ ? ”

“ નજરને કાંઈ આનંદ મળ્યો નહિ—કાંઈ ગમ્યું નહિ. નયન કશે ચ્હોટ્યાં નહિ. ”

“ કાંઈ ગમ્યું નહિ ? ” સુધાએ હસીને પૂછ્યું.

“ ના. ”

સુધા નિરાશ થઈ. રજનીકાન્ત આશ્ચર્ય પામ્યો.

“ તમે તો આશ્રમમાંયે નથી આવતા. તદ્દન પદોશમાં છીંધે છતાંયે ન અવાય ? ”

“ નાહક તમને વિદ્ય કરવામાં સાર નહિ. ”

“ એથી વિદ્ય શાનું રજનીકાન્ત ? ”

“ તમારી ફરજમાં વાંધો ન આવે ? ”

“ નહિ—બપોરનો સમય હું નવરીજ હોઉં છું. ”

“ કેટલા વાગ્યે ? ”

“ બારથી એક સૂધી. ”

“ નવરાશનો વખત પસાર થતો નથી ? ”

“ થાય છે—જેમ તેમ—”

“ ઠીક—તમારી ઇચ્છા હશે તો આવીશ. ”

“ જરૂર આવવુંજ. શરમાવું નહી. ”

આ સમયે પૂર્વમાં સૂર્યનારાયણના પ્રકાશીત ગોળાનું દિવ્ય તેજ મોહક રીતે સ્પષ્ટ થયું. પૂર્વમાં લાલ રમણિય ગોળો દેખાયો. પ્રભાતના બાળક સૂર્યનો આ દિવ્ય, આનંદકારી, દિવ્યરંગી રમ-

શિય પ્રકાશ તાપી નદીના બિલોરી કાચ જેવા નિર્મળ જળ સાથે
ક્ષીતીજ તરફ મળી ગયો. કુદરતના અબ્યાસીને જેવી જોષ્ટી હતી
તેવી સુંદરતા પ્રકટ થઈ. સુધાને જેવામાં લીન થયેલા રજ-
નીકાન્તને આ સુંદરતાનું લાન રહ્યું નહીં. સુધાએજ તેનું ધ્યાન
આ તરફ ખેંચ્યું.

“ જુઓ, આ “બુ” લેવા લાયક છે ?”

“ હા—મને અને મારી આંખોને એ ગમે છે.”

“ ત્યારે લઈ લ્યો—હોડી મગાવું ?”

“ હોડી શાને માટે મીસ સુધા કુમારી ?”

“ તમને જે ગોળો ગમે છે તે અહિંથી થોડેક દૂર છે ત્યાં
જઈને તમે તે લઈ આવો તે માટે. ”

આ મીઠા કટાક્ષથી રજનીકાન્તના હૃદયમાં વ્હાલ ઉભરાયું.
તેણે “બુ” લીધો—સુધાએ તે વખાણ્યો.

“ સુધા ! આશ્રમ કેમ ચાલે છે !”

“ સુધા” સાંભળી સુધાને શાન્તિ મળી.

“ ઠીક.....”

“ કેમ ? ઉત્સાહ કંઈ મંદ જણાય છે ?”

“ હા—કંઈ ગમતું નથી. ”

“ તમને શાથી ગમે ?”

સુધા કાંઈ બોલી નહિ.

“ તમારાથી આશ્રમમાં ન અવાય ?”

“ શા માટે ન અવાય ?”

“ ત્યારે આવતા કેમ નથી ?”

“ સમય મળતો નથી. ”

“ એ સૌ બહાનાં ! આવવાનું મન હોય તો અવાયજ. ”

“ હવે જરૂર આવીશ, સુધા !”

“ આજેજ ન આવો ?”

“ તમારી મરજી હોય તો.....”

“ આજેજ આવો તો સારું. ”

“ તો આજે આવીશ ”

“ચાલો, હવે હું જાઉં છું. પણ આજે જરૂર આવજો... નહિ તો...” વાક્ય અધુરું મુકી સુધા જવા લાગી.

“નહિ આવું તો શું કરીશ સુધા ?”

આ વાક્યે સુધાના હૃદયમાં અમૃત રેડ્યું.

“તમે આવશો ત્યારે કહીશ.” કહી સુધા મીઠું હસી, મુઠ્ઠા હૃદયને ડોલાવી ચાલી ગઇ.

સવારે છ વાગ્યા હતા અને બાર વાગવાની જરૂર હતી. છ કલાક રજનીકાન્તને બ્રહ્માના છ યુગ જેટલા લાંબા જાણાયા. ખેચેન દાલતમાં “માંડવા” માં પડી રહ્યો. સુધાનીજ ઝંખના થયા કરતી. સુધાનોજ “વ્યુ” લઇ લીધો હોત તો... એવું પણ થયું.

રજનીકાન્ત નવલકથા વાંચી પ્રેમી નાયકની પ્રેમાંધિ અવસ્થા માટે તેનો તિરસ્કાર કરતો પણ હવે તેને ખિચારા પ્રેમી નાયકની દયા આવી. રનેહનો કંઈક અનુભવ થયો. સુધાપર ચીત ચઢાંટયું અને સુધા હૃદયમાં રમી રહેતાં પ્રેમની સર્વોત્કૃષ્ટ સત્તા દુનિયાની સઘળી સત્તા કરતાં વધુ શક્તિવાળો જણાઇ.

“ઘડીઆળ અટકી તો નથી ગયું ?”

દશપર કાંટો આવતાં શંકા થઇ. તપાસ કરતાં ઘડીઆળ બરાબર જણાયું પણ ચિત્તજ શ્રમિત થયલું લાગ્યું.

અગીયાર વાગ્યા પણ એટલામાં ઘડીઆળ સાઠેક વખત નેવાયું કે વધુવાર તેની અમે ગણતરી કરી શક્યા નથી. ઘડીઆળને હથેલીમાંજ રાખી મૂકવામાં આવ્યું હતું અને કાંટાઓપર “માસ્થા લો ” અજમાવવાનું મન થતું.

સાડાઅગીયાર થયા અને રજનીકાન્તના મુખપર હાસ્ય ફરક્યું. રમાકાન્તને મળવા ગયો . જરાતરા ખાધું ન ખાધું કરી આશ્રમ પાસે આવ્યો. હજુ બારમાં દશ મિનિટ ઓછી હતી. એટલામાંજ રજનીકાન્ત પોતાના શરીર સહ આશ્રમમાં દાખલ થયો. આશ્રમની એક સ્ત્રીએ સુધાનો ઓરડો બતાવ્યો. સુધાની નજર રજનીકાન્તપર પડતાં મીઠો આવકાર મળ્યો. બન્નેએ શેકહેંડ કરી અને ટેલીફોનની ઘંટડી વાગતાં જેમ ‘કનેકશન’ સંધાય તેમ બન્નેના હૃદયમાં કંઈક વીજળીક અસર થઈ-બન્નેના હૃદય તાર કંપ્યા !

“ ઉપકાર થયો રજનીકાન્ત ! મને ઘણી મુઝવણ થતી હતી.”

“ એમાં ઉપકાર જેવું કાંઈ નથી મુઘા !”

“ હું હમણાં આવું છું ” કહી સુધા બહાર ગઇ અને ચાલ મૂકવા હુકમ કરી આવી.

“ તમે નવરાશમાં કાંઈ વાંચતાં નથી ?”

“ વાંચું છું.....”

“ છેલ્લા શું વાંચું, મુઘા !”

“ શાકુન્તલ...”

“ બીજું કાંઈ...”

“ સરસ્વતીચંદ્ર. ”

“ બન્નેમાં સારું કયું ?”

“ શાકુન્તલ !”

“ અને સરસ્વતીચંદ્રમાં શું ખામી જણાઈ ?”

“ એય સારું છે. ”

“ ના, એવું ગોગગોળ ના બોલો. ”

“ મને શાકુન્તલ વધુ ગમ્યું !”

“ પણ શાથી ?...”

સુધાને સ્પષ્ટ બોલવાની ફરજ પડી.

“ કાલિદાસની અપૂર્વ રસવૃદ્ધિથી. ”

“ શાકુન્તલમાં કયો પ્રસંગ વધુ સુંદર છે ?”

“ દુષ્યન્તના નામનો જપ જપતી શકુન્તલા સખાઓ સાથે પુષ્પશય્યાપર પડી પડી, પોતાના વ્હાલાપર પત્ર લખવા ચાહે છે અને દુષ્યન્ત સંતાપને આ સઘળું જુએ છે અને મલકાય છે તે !...”

“ શું કાંઈ બીજો રમણિય પ્રસંગ નથી જણાતો ?”

“ એવા તો ઘણાંયે છે. ”

“ કયા કયા ? એકાદ તો કહો ?”

સુધા, ચૂપજ રહી.

“ સુધા ! નથી બોલવું !...”

“ સૌથી સુંદર પ્રસંગ તો અત્યારનો.....”

રજનીકાન્તના આનંદનો અવધિ થયો. બન્નેનાં નયન

મળ્યાં નહોતાં છતાં હૃદય હૃદયને ભેટ્યું અને બંને પ્રેમની અજ્ઞાન ધુનમાં પડ્યાં !

આ સમયે ચાહ આવી.

“ ચાહ બરાબર તો છેની ?” સુધા હાસ્ય કરતાં બોલી.

“ ચાહ ” આપનારીનું હૃદય તે વધુ સારી રીતે જાણી શકે.”
રજનીકાન્તે પ્રસંગનો રસિક લાભ લીધો.

સુધાના ગાલપર શરમની લાલી આવી.

“ સુધા ! હું ન આવત તો ચાહ મળત કે ?”

“ મળત અને ન પણ મળત !”

“ એનો શો અર્થ !”

“ ચાહ મળત પણ “ ટી ” મળત નહિ. ”

“ ચાહ અને “ ટી ” માં શું ફરક સુધા ?”

“ તે તમેજ સમજી લ્યોને કાન્ત !”

આ વાક્યથી રસિક હૃદય ખીલ્યું.

“ સુધા ! હું ન આવત તો ?”

“ તો સજ કરત સજ— સમજ્યા ?”

“ શું સજ કરત, સુધા ?”

“ તમારી સાથ રીસાઈ જત અને બોલત નહિ. ”

“ સજ ભારી પડે ખરી, સુધા !”

ચાહ પીવાઈ રહી. અને ચાહના કાચના પ્યાલા તરફ સુધા-
એ નજર કરી.

“ આ શું છે ?” પ્યાલાપરનો લેખ બતાવી સુધા બોલી.

“ ફરગેટ મી નોટ—”

“ હું તમને કહું છું કે ફરગેટ મી નોટ !”

“ તું તો ગાંડી છે—તને બુઝાય, ડીયર !”

સુધાના સુખનો સૂર્ય ઊગ્યો.

“ પુરૂષનો ભરોસો શું ? નર બ્રમર...”

“ તને બુઝવી એ મારે મન મુશ્કેલજ છે. તારા નામમાં
અને તારામાં અમૃતજ ભર્યું છે. તારી દેહમાં સુન્દરતાજ
ભરી છે. કુદરતે નવરાશની.....”

પુરૂષ હૃદયપર સ્ત્રી હૃદયને આ સાંભળી કૃત્રિમ ગુસ્સો આવ્યો.

“ તમે પેલા બાણભટના કાંઈ સગા થાવ કે ? ”

“ કેમ ? કાંઈ આવી સગાઈ પૂછી પડી ? ”

“ વર્ણન કરવાના બહુ રસિયા છો. ”

રઝનીકાન્ત હસી પડ્યો.

“ હું સાચુંજ વર્ણન કરું છું, સુધા !..... ”

“ મને એ નથી-ગમતું. ”

“ હશે; આજનો દિવસ સફળ થયો—મારા જીવનનો ઉદય થયો... ”

“ ખરી સુખી તો હું થઈ. ”

“ સુધા ! આજે સવારે હું તારોજ “બ્યુ” લેવાનો હતો ? ”

“ લેવો હતોની ? ..હિમ્મત ક્યાંથી લાવે ? ”

હિલ” હસી પડ્યાં.

પ્રકરણ ૧૯ મું.

પ્રપંચનો પાયો.

વર્ષા ઋતુ ખેડી. ઉન્હાળાની ઉજ્જુ ઋતુથી બળેલાં મનુષ્ય હૃદયો શાન્ત થયાં. સૂર્યના પ્રખર કિરોના તેજસ્વી પ્રકાશની જગ્યા હવે વર્ષાદના પાણીવાળાં વાદળાંથી ઢંકાયલા ઝાંખા સુરજના રમણિય પ્રકાશે લીધી. તાપથી તપી ગયલી વનસ્પતિ પણ શાન્ત થઇ, ઝાડપાન લીલાંછમ થઇ ગયાં, અને વર્ષાનો આરંભ થતાંજ સધળે શિતલતા અને રમણિયતા પથરાઇ રહી. કલાકરો કલા કરી નાચવા લાગ્યા. ચાતકડી હર્ષ પામી ફૂદવા લાગી—ખેડૂતો પોતાના ઉદ્યમમાં વળગ્યા અને સધળે આનંદ આનંદ છવાઇ રહ્યો.

લક્ષ્મીબાઇ હજુ આયુમાંજ હતાં. કાન્તા પણ ત્યાંજ મહા-લતી હતી. “શાન્તિબુવન”માંજ કાન્તા રહેતી અને આનંદ કરતી. “ડીનર પાર્ટી” વેળા જે ઠોકરો તેણે કર્યો હતો તેની ઘણી ખરાબ અસર થઇ. ઘણા શ્રીમંત કુવાનો કાન્તાપર મોહી પડ્યા. કાન્તાને મેળવવા વલખાં મારવા લાગ્યા અને કાન્તા માટે આકાશ પાતાળ એક કરવા તૈયાર થયા.

કાન્તાની ચગોર આંખો આ સધળું જોઈ શકતી અનેક યુવાનોને તેણે પોતાનાં નેત્રચાળાથી તદ્દન મોહવશ કરી નાખ્યા હતા. આવું કરવામાં કાન્તા મોજ અને મગરૂરી માનતી પણ તેની ગંભીરતા સમજતી નહિ.

કાન્તા પશ્ચિમની ફેળવણી લઇ તદ્દન ઉદ્ધત બની ગઈ હતી. માન, મર્યાદા, વિનય આદિ ગુણો કાણુ જાણે કેમ તેનાથી તદ્દન દૂરજ નાસતા ફરતા. એના જીવનની સફલતા અપ-ટુ—ડેટ ફેશનમાં જીવન પૂરું કરવામાં એ માનતી. સુંદર કાળા વાળો વધુ ગુચ્છાદાર બનાવવા બનાવટી વાળની ‘વીગ’ પહેરી એ પોતાના વાળો છેલ્લામાં છેલ્લી ઢગ પ્રમાણે વાળતી. સ્ત્રીની શોભારૂપ સ્ત્રીના સૌન્દર્યમાં અભીવૃદ્ધિ કરનાર સેંથી કાન્તાના માથામાં કંઈક વિચિત્ર રીતે

શેલતી પશ્ચિમનો પહેરવેશ—પશ્ચિમની રીતભાત—અસ-સઘળે પશ્ચિમ પશ્ચિમ અને પશ્ચિમજ. કાન્તાની નજરે પશ્ચિમની દરેક વસ્તુ સુંદર જણાતી આથી—આવી માન્યતાથી પૂર્વની લક્ષનાને પૂર્વના પ્રાચીન ગૌરવનું અભિમાન રહ્યું નહિ. અને પૂર્વની કાન્તા પશ્ચિમની થઈ રહી.

એ દરરોજ સાંજે અપ—ટુ—ડેટ બનીને આણુની સુંદર ટેકરીઓ પર ફરવા જતી. ડીનરપાટીને દિવસે એના ચાહનારા ઘણા વધ્યા હતા તે એ જાણતી; પણ અકડ અને ગુમાની કાન્તા એ-કાએક કાઢને મચક આપે તેવી પણ નહોતી. પ્રમાદચંદ્ર નામનો એની સાતિનો એક યુવક કાન્તાના પિતાને ત્યાં વારંવાર આવતો અને મણીકાન્તે કાન્તાના અભ્યાસપર દેખરેખ રાખવાનું પ્રમાદ ચંદ્રને સોંપ્યાથી કાન્તા સાથે તે રોજ સમાગમમાં આવતો. મૂળમાં કાન્તા ફેશનની શીશીયારીને ચાહનારી, પોતાના સૌન્દર્યના અભિ-માનવાળી હતી એટલે પ્રમાદચંદ્રે તેને તેના રૂપના વખાણ કરી પ્રથમ-થીજ આકર્ષી મૂકી. પ્રમાદચંદ્રનો ડોળો ઘણા વખતથી કાન્તાપર લોભાયો હતો. પણ આજ સૂધી તે હૃદયની વાત હૃદયમાંજ સમાવી રહ્યો હતો. પાટીને દિવસે પ્રમાદચંદ્રે જ્યારે કાન્તાને જોઈ ત્યારે કાન્તાની સુંદરતા સોગણી વધેલી એને જણાઈ અને તેજ પળથી કાન્તાને પોતાની કરવાનો એણે વિચાર કર્યો.

પ્રમાદચંદ્ર શાન્તિભુવનમાં પણ ઘણીવાર આવજા કરતો. રમાકાન્તના જવા પછી એક દિવસે એ શાન્તિભુવનમાં આવ્યો. લક્ષ્મીઆઈ બહાર ગયાં હતાં. કાન્તા એકલીજ વરંડામાં એક ખુરશી પર બેઠી હતી. પ્રમાદચંદ્રને આ ગમ્યું. બંનેના નયન એક થતાં કાન્તા મીઠું હસી—ઉભયનું હસ્તધુનન થયું અને પ્રમાદચંદ્ર એક ખુરશીપર બેસી કાન્તા સાથે વાતે વળગ્યો.

“ મીસ કાન્તાકુમારી ! આજે આપને ફરસદ હોય તો જરા “ વોક ” લેવા આવવાની તરદી લેશો ? ”

“ ક્યાં જઈશું, મી. પ્રમાદચંદ્ર ? ”

“ આપ કહો ત્યાં—આપ કહો તો આપના માનીતા કુસુમકુંજ-માં ” પ્રમાદચંદ્ર બોલ્યો.

“ હા—ચાલો. ”

કાન્તા તૈયાર થઈ. પ્રમાદચન્દ્રના હર્ષનો પાર રહ્યો નહિ. એણે આજે પોતાના દાવના પાસા નાખી જોવાનો દંઢ નિશ્ચય કર્યો હતો. કાન્તા અને પ્રમાદચન્દ્ર એકએકનો હાથ પકડી “કુસુમકુંજ” નામના એક ન્હાના બગીચામાં આવી પહોંચ્યા. આ બગીચો પ્રમાદચન્દ્રના એક મિત્રે ઘણા મોટા ખર્ચે બનાવ્યો હતો. તેમાં ભાતભાતના સુંદર પુષ્પો ઉપરાંત એક ન્હાનો સ્વચ્છ પાણીનો કુંદરતી ઝરો હતો. કાન્તાને આ સ્થળ ઘણું ગમતું. અને પ્રમાદચન્દ્ર પોતાના મિત્રની આ વાડીમાં કાન્તાને લઈ આવી તેનો પ્રેમ જીતવા વલખાં મારતો.

“ આ ઝરા આગળ બેસીશું, મીસ કાન્તા ?”

“ હા—ઘણું રમણિય સ્થળ છે.”

બંને એક બાંક પર બેઠાં. એમના મ્હોં આગળથી નિર્મળ કાચ જેવા સ્વચ્છ પાણીનું ઝરણું વહી જતું હતું. ઉભયના માથા-પર એક સુંદર લીલાંછમ ઝાડે છાંયા કરી હતી અને આબુખાબુથી મધુર સૌગંધ્ય યુક્ત સમીર લહરીઓ યુવાન હૃદયને ઉન્મત્ત બનાવવા દોડી આવતી હતી.

“ અહા ! કેવું રમણિય સ્થળ છે ?” કાન્તા બોલી.

“ ખરેખર મીસ કાન્તા ! જાણે બીજું નંદનવન. ”

“ મને આ બગીચાના ગુલાબના પુષ્પો દરરોજ ન મોકલી આપો, પ્રમાદચન્દ્ર ?”

“ તમને ના કોણે કહી ?” કહી પ્રમાદચન્દ્ર ઉઠ્યો અને ગુલાબના છોડ પરથી દસવીસ ફૂલ તોડી લાવી કાન્તાના હાથોમાં મૂક્યાં. કાન્તા મીઠું હસી ઉપકાર માનતા બોલી.

“ પ્રમાદચન્દ્ર ! તમે ઘણાજ રસિક પુરૂષ છો. ”

પ્રમાદચન્દ્ર કાંઈજ બોલ્યો નહિ.

બે પળ મૌન પસાર થઈ.

“ કાન્તા ! આજ લાંબા સમયથી મને એક દરદ થયું છે.”

“ અરરર ! તમે કંઈ દવા લેતા નથી ?”

“ મારું દર્દ દવાથી સારું થાય એમ નથી—”

“ ત્યારે !”

“ મારા હૃદયના જખમ પર કોઇ દિવ્ય ઔષધિ નોંધ્યો. ”

“ તો તે મેળવો—”

“ તમે મને મદદ ન કરો, કાન્તા ?”

“ શી રીતે ?”

“ તમે મારો જખમ ન રૂઝવો ?”

“ એટલે ?”

“ એટલે કાન્તા ! મારી મીડી કાન્તા ! તું મારી ન થાય?”

“ તમે મને ચાહો છો?

“ આ કેવો વિચિત્ર સવાલ? ચાહ મહોએ કહાથી માલુમ પડતો હશે ? ”

“ તમે મને સુખી કરશો ? ”

“ તેમાં શું તમને કંઈ શંકા છે?”

કાન્તાએ નયનબાણ ફેંક્યું. કાન્તાના નયનો નીચાં નમી ગયાં અને અત્યાર સુધી શંકા-ભયથી ધ્રુજતું પુરૂષ હૃદય પ્રકુલ થઈ ગયું. પ્રમાદયન્દ્રને પોતાના વિજયથી દુનિયાપર સ્વર્ગ ઉતરી આવેલું જણાયું અને બની શકતી મીઠાશ કંઠમાં લાવી તે બોલ્યો:

“હૃદય ! મને ભીક્ષા આપશો?”

“ હા—પણ લેશો શામા ? ”

“ મહારા હૃદયમાં. ”

કાન્તા આ પ્રત્યુત્તરથી પ્રસન્ન થઈ અને નીચાં નમેલાં નયનોને જરા વધુ નમાવી પોતાનો જમણો હાથ પ્રમાદયન્દ્ર તરફ લંબાવ્યો. પ્રમાદયન્દ્રે એ કાન્તાનો સુંદર-ગૌર હસ્ત ઝાલ્યો અને ફ્રેચ ફેશન પ્રમાણે તે પર ચુંબન કરી બોલ્યો.

“ હું કેવો ભાગ્યશાળી ! ”

“ પણ તમારે મારી આજ્ઞાને આધિન થવું પડશે. ”

“ તારે માટે પ્રાણ પણ આપીશ વહાલી ! ”

આ પછે પ્રમાદયન્દ્રે કાન્તાના તેની વિકારી આંખે સુંદર જણાતા ગાલોપર એક ચુંબન લીધું અને કાન્તા બ્રષ્ટ થઈ.

“ વહાલી ! તેં મને સુખી કર્યો. ”

“ એ સુખનો બદલો વાળજો એટલે બસ. ”

“ હું કાલે સુરત જનાર છું ”.

“ હમે પણ એજ વિચારમાં છીએ ”.

“ વાર, ત્યારે હવે હું જાઉં છું, સુરતમાં મળીશ. ”

“ વાર-ગુડ ઇવનીંગ—”

“ ગુડ ઇવનીંગ—”

બ્રજતાનો નાટક પુરો થયો.

હજી સુરતમાંથી પ્લેગ નાબુદ થયો નહોતો તોપણ હવે લોકો આવીને રહેવા લાગ્યા હતા. આણી સીઝન હવે ખલાસ થયલી મનાઈ અને લક્ષ્મીઆઈએ સુરત જવાનો વિચાર કર્યો. કાન્તાએ આ ઇચ્છાને ટેકો આપ્યો અને મણીકાન્ત, કાન્તા અને લક્ષ્મીઆઈ સુરત આવ્યાં રમાકાન્ત “ લક્ષ્મીલુવન ” માં મળ્યો નહિ તેથી લક્ષ્મીઆઈને ચિન્તા થઈ, તેમ ક્રોધ પણ ઉપજ્યો.

આ ત્રિપુટી “ લક્ષ્મીલુવન ” ના એક ભવ્ય દિવાનખાનામાં વાતે વળગી.

“ રમાકાન્ત મારી કાન્તાને ન પરણવા માગતા હોય તો હું કાંઈ દયાણુ નથી કરતો; પણ નાહક આમ ન્હાસતા શા માટે ફરે છે, લક્ષ્મી બહેન ! —” મણીકાન્ત બોલ્યો.

“ મણીકાન્ત ! તમારે એમ આકળા થવાની કે ખોટું લગાડવાની જરૂર નથી. આજકાલના જુવાન છોકરા ! એટલે જાણો છો ની જરા ગાંડા ઘેલા હોય; પણ મારી કાન્તા રમણને ઠેકાણે લાવશે—અરે ને દીકરી ! ”

લક્ષ્મીઆઈએ કાન્તાને ચઢાવી. ગર્વીષ્ઠ કાન્તા મલકાઈ.

“ સાસુજી !—” બને એટલી કંઠમાં નાજુકતા તથા નમ્રતા આણવા પ્રયત્ન કરી તથા પોતાની શ્રીમંત સુખી જીંદગીને જાણે મરી જવા જેટલું દુઃખ થતું હોય એવા સ્વરથી કાન્તા શેઠાણી બોલ્યાં.

“ સાસુજી ! એમનો જીવ મોહવશ થયો છે, કાંઈ લીલા નામની કંગાળ એખીયત છોકરીમાં ! પણ જરા અમે સાથે રહીએ કની તો સધળું બૂલી જાય. ”

અહિંઆ આવું વાતાવરણ થઈ રહ્યું હતું. લક્ષ્મીબાઈને સૌન્દર્ય આશ્રમ વિષે ખબર પડી અને પોતે તેની મુલાકાત લેવા કાન્તા સાથે મણીપુર જવા વિચાર કર્યો. રમાકાન્ત લીલા સાથે સ્વર્ગ સુખ અનુભવી રહ્યો હતો તે માતા આવવાની ખબર મળતાં એકંદરે-દુઃખી થયો. માતા શું બોલશે તે માટે લય પેદા થયો.

લક્ષ્મીબાઈ આશ્રમની મુલાકાતે કાન્તા સાથે પધાર્યાં. સુધાએ તેમને હર્ષભર્યો આવકાર આપ્યો. આશ્રમના હેતુઓ, આશ્રમની મહત્વતા વિગેરે સમજાવ્યું. દુઃખી સ્ત્રીઓના દુઃખી વૃતાંતો કહી સંભળાવ્યાં અને દુઃખી સ્ત્રીઓની હાલની સુખી સ્થિતિનું પણ વર્ણન કર્યું. પુત્રની આ ઉમદા સંખ્યાવતથી માતા આનંદ પામી અને મગ્ન થઈ. લક્ષ્મીબાઈ અને કાન્તાની પરોણાગત સુધાએ ઘણી ઉત્તમ પ્રકારે કરી અને તે માટે બન્નેને આનંદ થયો. રમાકાન્ત પણ આ સમયે હાજર હતો તેની સાથે હવે લક્ષ્મીબાઈ ચાહ પીતાં પીતાં વાત કરવા લાગ્યા.

“ રમણ, હમણાં તું ક્યાં રહે છે ? ”

“ અહિંઆજ. ”

“ ત્યારે આણુ કેમ ન આવ્યો ? ”

“ આશ્રમ સ્થાપવો હતો તેથી. ”

“ રજનીકાન્તને સોંપીને ન અવાયું ? ”

“ સ્થાપના સમયે કામ ઘણું હોય છે, બા ! ”

“ વાર, હવે સુરત આવે છેની ? ”

“ સુરતમાં રોગ ચાલે છે. ”

“ હવે ડરવા જેવું નથી. કાન્તા પણ અહિં રહેવાની છે એટલે તને એકાંત નહિ લાગે. ”

“ નહિં મને અહિંઆજ બહુ ગમે છે. ”

“ તારી એ ગાંડાઈ હવે નહિ ચાલશે રમણ ! કાન્તા તારે માટે મૂકાઈ મરે છે. જો એ બિચારી કેટલી સૂકાઈ ગઈ છે ? તારથી બોલાવાતી પણ નથી ? ”

કાન્તા ઉતર સાંભળવા આવુર થઈ,

“ બોલાવવાથી બહાલ જણાતું નથી. મારું દિલ ધણુંજ બેચેન છે. ”

“ સુરતમાં તને શાન્તિ મળશે રમણ ! ”

“ શી રીતે ? સુરત કરતાં મણીપુરજ સુંદર છે. ”

“ કાન્તા સુરત રહેવાની છે. માટે તારે સુરત આવવુંજ જોઈએ. ”

“ મારે સુરત આવવું નથી. મને અહિંજ આનંદ મળે છે. ”

“ તારું મગજ ઠેકાણે છે રમણ ? કંઈ ગાંડું ગાંડુંજ ધારે છે અને ગાંડા ગાંડાજ આનંદ ભોગવવા ઇચ્છે છે. ”

“ મણીપુર કુદરતી સુંદરતામાં શ્રેષ્ઠ છે માતૃશ્રી ”

“ થોડે થોડે દિવસે અહીં આવી જજે. હાલમાં તો હું તને મારી સાથેજ સુરત લઈ જઈશ. એટલાજ માટે હું અહિં આવી છું ”

રમાકાન્તને આઘાત થયો. લીલાને છોડવી પડશે એ વિચારથી થતું દુઃખ તેનાથી ન સહેવાયું. કાન્તા આ ફેરફાર જોઈ શક્યા અને તેનું અહિંસક પુરૂષહૃદયને આરપાર ભેદી સત્ય હકીકત પામી ગયું.

“ મારાથી સુરત આવી શકાશે નહિ. ” રમાકાન્તે જેમ તેમ કહ્યું.

“ શા માટે ન અવાય ? ”

“ મને ત્યાં ગમતું નથી. ”

“ હવે કાન્તા છેની ? ”

“ મને કાન્તાજ ગમતી નથી, ” રમાકાન્તે સ્પષ્ટ કહી દીધું. કાન્તા આ સાંભળી લાલ પીળા થઈ ગઈ. જે કાન્તાની અનેક યુવાનો ગુલામગીરી કરે અને જે કાન્તાનું સૌન્દર્યઉદ્યાન અનેક હમરોને પોતાની ઝેરી પણ મધુર મનાતી સુગંધથી દીવાના બનાવી મૂકે તે કાન્તા રમાકાન્તને ગમે નહિ અને કાન્તાના મ્હોં આગળજ તેવું સ્પષ્ટ બોલાય એ અપમાન ગુમાની કાન્તાથી સહન થયું નહિ. પણ લાચારીથી સહેવું પડ્યું.

“ રમણ ! તને શું થયું છે ? તારાપર કોઈએ વશીકરણ કર્યું છે કે શું ? ”

“ મને તો કાંઈએ કાંઈ ક્યું નથી. પણ તમેજ મારા જીવનપર ઝેર રેડ્યું છે. ”

“ રમણ ! તું મારું અપમાન કરે છે ! ”

“ ભલે તમને તેમ લાગતું હોય તો માફ કરશો પણ કાન્તા સાથે વિવાહ કરી તમે મને છતાં હૃદયે હૃદય વિનાનો કરી મૂકી, જીવતો મારી નાંખ્યો છે. ”

“ શું કાન્તામાં કાંઈ કલંક છે ? ”

“ તે હું જાણતો નથી. પણ હું એને ચાહી શકતો નથી. ”

“ તારી ચાહવાની પ્રેમ ઘેઝછા એક મુર્ખતા છે રમણ ! ”

“ પણ મને એ મુર્ખતાજ સુખદાયક છે, માતા. ”

“ શું કાન્તા સ્વરૂપવતી નથી ? ”

“ મારે સ્વરૂપવતી પત્ની નથી જોઈતી પણ દયાળુ જોઈએ છે ! ”

“ કાન્તામાં પુષ્કળ દયા છે. ”

“ નામની-બહાર બતાવવાની-ખરા હૃદયની નહિ. ”

કાન્તાને તો આ સાંભળી કંઈ કંઈ થઈ ગયું.

“ તારી આંખો તેજહીન થઈ જાગે છે. તું સઘળામાં દોષજ જીએ છે. ”

“ આંખો તેજહીન થાય તો ખરાખર જોઈ ન શકે-પણ મને તો કાન્તા આ અંતરમાં ભાલા જેવી ખુંચે છે. ”

કાન્તાની સ્થિતિ અસહ્ય થઈ પડી. લક્ષ્મીબાઈ હવે પુત્રપર ગુસ્સે થયાં.

“ તારો એ મીથ્યા બકવાદ મારાપર કાંઈ પણ અસર કરી શકશે નહિ. કાન્તાજ મારી વહુ થશે—”

રમાકાન્ત ચૂપજ રહ્યો.

“ તને હું હુકમ કરું છું કે તારે સુરત આવવુંજ પડશે. ચાલ, શું કહે છે ? જવાબ આપ. ”

“ હું બે ત્રણ દિવસ રહીને આવીશ. ”

“ વાર, તેમ તો તેમ. કાન્તા ! ચાલ દીકરી ! ખોટું ના જાગાડીશ. એનું માથું જરા ભમી ગયું છે. ” કહી કાન્તા જે

પોતાના અપમાનથી ડઘાઇ જઇ, રમાકાન્તપર ગુસ્સે થઇ અન્તરમાં સળગી જતી હતી તેને લક્ષ્મીબાઈએ પોતા સાથે 'ચાલવા કહ્યું' અને દાંત પીસતી, ઉશ્કેરાયલી કાન્તા ચાવી આપેલાં પૂતળાં પેઠે લક્ષ્મીબાઈની પાછળ પાછળ ઘસડાઇ. અર્શાત મને, નિરાશ હૃદયે અને ઉશ્કેરાયલાં અંતરે કાન્તા ગાડીમાં અફળાઇ અને ગાડી ચાલી. આખે રસ્તે કાન્તાએ વાત પણ કરી નહિ. રમાકાન્ત માટે હલકા વિચાર આવ્યા. ગુસ્સામાં ને ગુસ્સામાં વારંવાર હોઠ પીસાયા. ફક્ત લોહી નીકળવાનું જ બાકી રહ્યું ત્યાં-સુધી કાન્તાએ હોઠ અને દાંત વચ્ચે તુમૂલ યુદ્ધ ચાલવા દીધું.

“ ઉચ્ચ કુળનો ને શ્રીમંત તેથી શું થયું ! આખર તો કાગ-ડોળની ! આંખાના ઝાડની મધુર ડાળીપર લટકતી ફેરીનો મધુર સ્વાદ કોકીલાજ ચાખે. મોતીનો ચારો રાજહંસજ ચરી શકે. મને સધળા સુંદર કહે અને ફક્ત એજ મને પસંદ કરતો નથી ત્યારે એની આંખોમાંજ કાંઈ ખામી હોવી જોઈએ—નીચ, બેકદર, મૂર્ખ—” કાન્તાએ મગમાંજ રમાકાન્ત ઉપર રોષ કાઢ્યો.

“ એને હું મહારો ગુલામ બનાવીશ ત્યારેજ જાંપીશ.”

આર્થ રમણીએ પતિના ચર્ણની દાસી થવામાં, પતિની આગતાસ્વાગતા કરવામાં, પતિના એઠા દુકડાને મીઠા મેવા ગણવામાં અને પતિપ્રેમ દોરીથી બંધાઇ સ્ત્રી જીવનને પતિવ્રત ધર્મરૂપ દોરીથી દીપાવવામાં જ્યારે પોતાની, પોતાના રૂપની, કળવણીની, આ લોકની અને પરલોકની સફળતા માને ત્યારે કાન્તા જેની દાસી થવા યોગ્ય નથી તેને પોતાનો ગુલામ કરવા ઇચ્છે એ કંટેલું શોચનીય ?

તેઓ લક્ષ્મીજીવનમાં આવ્યાં. લક્ષ્મીબાઈ મણીકાન્ત સાથે વાતમાં રોકાયાં અને કાન્તા કોઈ સાથે બોલ્યા ચાલ્યા વિના અગાસીમાં ગઇ. સાંજ પડી હતી અને સુરજનાં જગતને પ્રજ્વાલ કરતાં કિર્ણો સૃષ્ટિ સુંદરીને સોનેરી સાડી પહેરાવી સુશેખીત કરી મૂકતાં. હતાં કાન્તા આ સમયે હવામાં મુકી ધુમાવતી, હોઠ પીસતી, દાંત કચકચાવતી આમથી તેમ અશાન્ત મને આંટા મારતી હતી સૃષ્ટિ-

ની રમણિયતા તેને ખાવા ધાતી હોય એવી લાગતી. તાપી નદીનાં નિર્મળ જળનો પ્રવાહ, ક્ષિતિજ તરફ અસ્ત થવાની તૈયારી કરતો દિનકર અને આસપાસનાં સુંદર વૃક્ષો તેનાં તમ હૃદયને રચતાં નહિં અને હવે તેના અંતરમાં ધ્રુવવાતો ધુની ખરા રંગ રૂપમાં બહાર પડવા લાગ્યો.

“ એ મૂર્ખ મારું અપમાન કયું ” પણ ખખર નથી એને કે આ બાળુ બલબલા જીવાનો પાસેથી ગુલામગીરી લેનારી કાન્તા છે ! રમાકાન્ત ! હું તારી “ વિવાહીતા ” જ્યારે “ પરણીતા ” ગણાઈશ ત્યારેજ જંપીશ—અને મારી તે શોક્ય ! મારા ને મારા હાથમાંથી ખૂંચવી લેનારી—મને અપમાન અપાવનારી લીલા ! તારી તો કાણુ જાણુ શી દશા થશે ? અરે એ અસ્ત થતા સૂર્ય દેવ ! તારી સામે હું પ્રતિજ્ઞા લઉં છું કે જેમ તારો અસ્ત થાય છે તેમજ હું તે શંખણીનો સુખ સૂર્ય અસ્ત કરીશ ” ક્રોધથી ખરાડતી કાન્તા એકાદ વિકાળ વાઘણુ જેવી લાગવા માંડી. તેના મ્હોડાપર ક્રોધની કરચલી વળી અને હવસી જીવાનોને મન સુંદર મનાતી કાળી આંખોમાંથી ક્રોધનો અગ્નિ વરસવા લાગ્યો.

“ રમાકાન્ત ! મારે તારીજ પત્ની ગણાવું છે. બલે આપણામાં પ્રેમ ન જામે, બલે આપણુ એકમેકને ન ચાહીએ પણ હું જાગીરદારની ધણીઆણી તો કહેવાઈશ. એજ આશા માટે મેં તારું અપમાન સહ્યું છે અને સહીશ, પણ હવે તારે તારી પેલી કહેવાતી પ્રિય સખાને છેવટના પ્રણામ કરવાંજ પડશે—મણીપુર સદાને માટે તજવુંજ પડશે અને તેમ કરવા માટે મારા ગુલામો પુરતા ચપલ અને શક્તિવાન છે. ” કાન્તા આમતેમ ફરતાં બોલા.

આ સમયે દાદરપર ઢાઇના પગલાનો અવાજ સંભળાયો અને કાન્તાએ તે તરફ જોયું તો પ્રમાદ્યન્દ્ર આવતો જણાયો.

“ કાન્તાકુમારી !—” પ્રમાદ્યન્દ્રે ઉપર આવી શેકહેંડ કરતાં કહ્યું.

“ તમારી સેવામાં હાજર થવા તમને આવેલા જાણી હું અત્ર આગ્યો—પણ તમે નીચે ન હોવાથી ઉપર આગ્યો—”

“ ધણું સારું થયું પ્રમાદચંદ્ર ! ” નેત્રનો ચાળો કરી આવનારાના હૃદયમાં તાકાવેલી જગાવતાં કાન્તા બોલી.

“ તમારું આવવું પ્રાસંગિકજ છે. ”

“ સેવકનું કાંઈ કામ છે, કાન્તા ?—”

કાન્તા કાંઈ બોલી નહિ પણ નેત્રનો ચાળો વધ્યો અને તેમાં જાણે સઘળું સમજાવતી હોય—દૂકમ કરતી હોય તેવા હાવભાવથી પ્રમાદચંદ્રને તદ્દન મોહવશ કરી દીધા.

“ કાન્તા ! તારે માટે હું આકાશમાંના તારા લાવવા પણ તૈયાર થઈશ. ”

“ તમે તેમ કરવા બંધાયલાજ છો. જ્યારે મેં તમારો પ્રેમ સ્વીકાર્યો ત્યારે આપણી પ્રથમ સરતજ એ હતી—”

“ અને તે પાળવા હું તૈયાર છું કાન્તા !—”

“ શું તમે મને સુખી કરશો ?—”

“ તારા સુખ માટે મારો પ્રાણ...”

“ કામ ધણું વિકટ છે મારા બહાલા !—”

“ બહાલા ” સાંભળી પ્રમાદચંદ્ર સ્વદેહે સ્વર્ગમાં ગયો ।

“ એક જગીરદાર સામે બાથ બીડવાની છે ! ”

સાંભળનાર ડર્યો. પણ હિમ્મત રાખી.

“ હું તારે માટે ગમે તે કરીશ. કાન્તા ! ”

“ ત્યારે સાંભળો. રમાકાન્ત મારા વિવાહીત પતિ છે. છતાં મને ચાહતા નથી. એમને મણીપુરમાં કોઈ લીલા નામની સુંદરી સાથે સ્નેહ બંધાયો છે અને તમારું કામ તે લીલાને શોધી કાઢી રમાકાન્ત અને તેની વચ્ચેના પ્રેમમાં કોઈ પણ પ્રકારે કાંટો નાખી લીલાને રમાકાન્તથી સદાને માટે વિખુટી પાડવાનું છે એટલુંજ નહિ પણ એવો પ્રપંચ રચવો કે જેથી રમાકાન્ત કોઈ દિવસ લીલાનું નામ શુદ્ધાં લે નહિ. લીલા તરફ રમાકાન્તને તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થાય અને બંનેની જીંદગીમાં ઝેર રેડાય. આ કાર્ય પાર પાડો અને મારા સદાને માટે જીવનહાર થાઓ”

“ અહો ! એમાં શું ધાડ મારવાની છે ?”

“ કહો, કેટલા દિવસમાં પાર પાડશો ?”

“ તે કહી શકતો નથી. પણ આ પળથીજ હું એની પાછળ મંડીશ...”

“ જાઓ—અને ક્ષતેહ પામી પાછા વહેલા પધારો મારા લવ ?”

પ્રકરણ ૨૦ મું.

પ્રમાદચંદ્રનો પહેલો પાસો.

પ્રમાદચંદ્ર કાન્તાની સુંદરતાપર લોભાત્મ, મોહમાં અંધ થઈ જગતના દયાળુ, સજ્જન અને દુઃખીઓના દિલસોજ મિત્ર-રમા-કાન્તને દુઃખી કરવા-તેની પ્રિય સખીથી તેને વિખૂટો પાડવા અને તેમ કરી સંસાર સુધારા માટે સતત પ્રયાસ કરનાર આત્મભોગી રમાકાન્તના જીવનમાં ઝેર રેડી તેને દુઃખી કરવા, કામદેવના પ્રચંડ સૈન્યના મજબૂત ધસારાથી મહાત થઈ પ્રેમીઓના અન્તરે ચગદી નાખવાનું અધમમાં અધમ કામ કરવા તત્પર થયો. કાન્તાએ તેને જણાવ્યું હતું કે રમાકાન્ત આત્મભોગ આપનારાઓનો ખાસ મિત્ર હતો અને સ્વદેશનું બહુ ચાલનારાઓને અથાગ પ્રેમથી ચાલનારો હતો.

જેને જેનું તાન હોય તેને તેવાજ તાનના મનુષ્ય પસંદ હોય એ એક સ્વભાવિક નિયમ છે. અને તેથી રમાકાન્તને પોતાની કપટી જાગમાં ફસાવવા માટે પ્રમાદચંદ્રે આત્મભોગી બનવાનો વિચાર કર્યો. યુવાનીના પૂરમાં તણાતો, સારાસારનો વિચાર કરવા અશક્ત પ્રમાદચંદ્ર નીચ, કપટી, પાપી, નર્કિય વિકારને શરણ થયો. અનેક રંકાના સહાયક, અનાથના નાથ અને દુઃખીના મિત્રને દુઃખાગ્નિમાં ફેંકી દેવા તે કંગાળ-પામર-પ્રપંચી જીવડો તૈયાર થયો. અનેક વિચારો કરવા લાગ્યો, અનેક ભયંકર ઘટમાલા તેના પાપી જીવનમાં ઘડાઈ. વળી રમાકાન્તની દયાળુ લાગણીઓ યાદ આવતાં હૃદય કંપક અચકચું. પાપની ખાલીમાં પડતા જીવને તેના હૃદયમાં વસેલી થોડીક સદ્બુદ્ધિએ સત્કાર્ય તરફ ખેંચવા પ્રયાસ કર્યો. હૃદયમાં સદ્બુદ્ધિનો દિપક પ્રકટ થયો. શા માટે નિર્દોષોને દુઃખ દેવું—શા માટે રમાકાન્તના જીવનમાં ઝેર રેડી લીલા જેવી કામલ પુષ્પક્ષતાને કચડી નાખવી એવો વિચાર આવ્યો અને એક પક્ષ તેના યુવાન હૃદયે તેને આવા ધોર ઈર્મમાં લાથ નાખવા ના પાડી.

“આવા દયાળુ નર સાથ પ્રપંચ રમું ?”

તેણે પોતાના હૃદયને પ્રશ્ન પૂછ્યો. ધણીવાર શું કરવું તેનો વિચાર કરતો લમણે હાથ દબાવેલી રહ્યો. શું કરવું તે સ્પષ્ટ નહિ. એક બાજુ કાન્તા-કાન્તાનું અનુપમ સૌંદર્ય-કાન્તાની આંખોનું ચમકવું-વેણીનું ડોલવું-હાથોનું વળવું-ગરદનનું મરડાવું, પ્રમાદ્યંદ્રને સ્વર્ગસમ લાગતાં જ્યારે અન્યપક્ષે રમાકાન્ત સાથ વેર અંધવામાં કુદરતી ડર લાગવા લાગ્યો; ધણીવાર વિચાર કર્યો પણ આખરે સૌંદર્યનો વિજય થયો અને આખા વાતાવરણમાં કાન્તાની અનેક મૂર્તિઓ જાણે અવનવા પ્રેમભર્યા હાવભાવથી પ્રમાદ્યંદ્રને લલચાવવા માટે નૃત્ય કરતી હોય એવું તેને જણાયું,

“કાન્તા ! તારે માટે હું ગમે તે કરીશ.” વિકારનો વિજય થયો. હૃદય મલીન થયું. અંતઃકરણ ભ્રષ્ટ થયું. સારાસારનો વિચાર કરવાની અને સંસાર સાગરને વલોવી તેમાંથી નવનીત તારવી કાઢવાની શક્તિ રહી નહિ. બુદ્ધિ ભ્રષ્ટ થઈ. વિવેક અને ધર્મનો દીવો અધર્મનો પવન વાયાથી બુઝાયો. કાન્તા-અસ કાન્તા! થઈ રહ્યું. કાન્તાજ સધળે જણાવા લાગી અને કાન્તા માટે અધર્મમાં અધર્મ કાર્ય કરવું પડે તો તેમાં કાંઈ ખોટું નથી એવું મનાયું ! કાન્તાની સુંદરતા નાશકારી નીવડી.

“બહાલી કાન્તા ! તારા મનોરથ હું પાર પાડીશ. તારી શોકને તેના ચાહનારથી જરૂર વિખુટી પાડીશ. તેમના હૃદયના ટુકડે ટુકડા કરી નાખીશ-તેમનાં જીવન તદ્દન અંધકારમય કરી મુકીશ... અને એ સર્વ તારે માટે ! ફક્ત તારે માટે ! !...”

સૌન્દર્યવશ હૃદય બોલ્યું.

“કાન્તા ! તારી મધુરતાથી અને તારી સુંદરતાથી હું દીવાનો બન્યો છું. તારે માટે આકાશમાંના તારા પણ લેવા જવા તૈયાર થઈશ. મારા હૃદયની દેવી ! તારું ચીત ચોર વદન મારાં નયનને આનંદ અને શાંતિ આપે છે. પ્રિય કાન્તા ! તારે માટે રમાકાન્ત સાથે તો શું પણ ગમે તેવા સમર્થ યોદ્ધા સામે પણ હું બાથ બીડું અને તે સર્વ તારે માટે ! તારાં મીઠાં મનોહર પ્રેમના મધુર સ્વપ્નાંઓ ખરાં પાડવા માટે ! તારા એક ચુમ્બન માટે ! તારા હૃદયમાં ઝરતા સ્નેહના ઝરણ માટે ! કાન્તા ! કાન્તા !”

પ્રમાદચંદ્ર તદ્દન મોહવશ થયો. કાંઈ સુઝયું નહિ. તેનાં નયનોએ વાતાવરણમાં કાન્તાજી જોઈ. આખું જગતજી કાન્તા રૂપ થઈ ગયું. કાન્તા હૃદયમાં ચ્હોંટી બેસતાં તેના નામનો જાપ જપ-તો પ્રમાદચંદ્ર મણીપુર આવ્યો. રમાકાન્તની ભાળ કાઢતાં તેને મુશ્કેલી નડી નહિ. છુપી રીતે તેણે સધળું જાણી લીધું. લીલા અને રમાકાન્ત સાથેજ રહે છે એ વાતનો નિશ્ચય કર્યો. રમાકાન્ત સાથ મિત્રતા રાખવાનું યોગ્ય ધાર્યું. રમાકાન્તના રહેઠાણ આગળ ગયો. તેને મળવાની ઇચ્છા જણાવી અને રમાકાન્ત તેને મળ્યો.

“ મને મળવામાં આપનો ઉદ્દેશ શું છે મહાશય ? ” રમાકાન્તે પ્રમાદચંદ્રને ખુરશી આપતાં કહ્યું.

“ મેં સાંભળ્યું છે કે આપ હિંદુ સંસાર સુધારા માટે સતત પ્રયાસ કરી રહ્યા છો. ” પ્રમાદચંદ્ર બોલ્યો.

“ મહારા દેશના ગરિબ ભાઈ બહેનો માટે હું મારાથી બનતી મહેનત લઉં તો તેમાં નવાઈ કંઈ ની ન ગણાય. ”

“ જેન્ટલમેન ! આપું ભાષણજી આપના મહાન હૃદયની ઉચ્ચતા બતાવે છે. આપની કીર્તિ આખા દેશમાં ફેલાઈ રહી છે. આપે ખરો આત્મભોગ આપ્યો છે અને આપનાં શુભ કાર્યોથી હિંદુ સમાજને ભવિષ્યમાં ઘણા લાભો થવાની આશા અત્યારથીજ ઉત્પન્ન થઈ છે. ” પ્રમાદચંદ્રે રમાકાન્તની પ્રશંસા કરી.

“ મેં મારી દૂરજ સિવાય વધુ કાંઈ કર્યું નથી. જે મનુષ્ય કોઈ દિવસ મારો દેશ અને મારા દેશ બંધુઓ એટલું પણ ન બોલ્યો હોય તો તે મનુષ્ય નહિ પણ પશુ સમાન છે. સમાજ સેવા એજ સ્વર્ગ મેળવવાનું પ્રથમ પગથીજી છે. જે સુખ યોગ, સંસાર ત્યાગ કે વૈરાગ્યથી મળતું નથી તે સમાજ સેવાથી મળે છે એવું મારું માનવું છે. કૃપા કરી હવે તમે આપણી સમાજ માટે શું કરવા માગો છો તે મને સ્પષ્ટ રૂપે કહો. ”

“ રમાકાન્તજી ! મારા વિચાર આપનાં જેટલા આદર્શ નથી આપના જેટલી વિશાળ વિચારશક્તિ હું ધરાવતો નથી. આપે “ આપણી હિંદુ સમાજનો ઉદ્ધવ શી રીતે થાય ? ” એ નામનું પુસ્તક લખ્યું છે તે મારા વાંચવામાં આવ્યું અને તે વાંચતાજ

મારું જીવન તદ્દન બદલાઈ થયું. મને મારા અંધારા જીવનપર રો-
શની પડેલી જણાઈ. મારાં જીવનમાં ઝેર નહિ પણ અમૃત બરેલું
મને માલમ પડ્યું અને આપનાં ઉત્સાહી વાક્યોના જુસ્સાએ મને
આપ તરફ ખેંચ્યો. મેં મારું જીવન સમાજની સેવા માટે અર્પણ
કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે અને એ મહામંત્ર સાધવા માટે હું આપને
શરણ આપ્યો છું. તમે જે રસ્તે દોરવશો તે રસ્તે હું જઈશ. આ
પને મેં ગુરૂ ગણ્યા છે. સમાજ સેવા માટેની મારી ઇચ્છા પાર
પાડો.” પ્રમાદચંદ્ર બોલ્યો.

પ્રમાદચંદ્રની મોહક વાણીએ રમાકાન્તને લોભાવ્યો. હિન્દુ સ-
માજ માટે અંતરની ઉંડી લાગણી ધરાવનાર રમાકાન્ત પ્રમાદ-
ચંદ્રના ડોળથી અંજન્યો. પ્રમાદચંદ્રપર ખુશ થયો. તેને માટે સારો
ભાવ ઉત્પન્ન થયો.

“ શું તમે હિન્દુ સમાજની સેવા કરવાનો દ્રઢ નિશ્ચય કર્યો
છે ? ” રમાકાન્તે પુછ્યું.

“હા—” ઠાવકું મ્હોં રાખી, ધાતકી પારધી બોલ્યો.

“ એ માટે પહેલાં આત્મભોગની જરૂર છે. ”

“ મેં આપને પ્રથમથીજ જણાવી દીધું છે કે મેં મારું જી-
વન સ્વદેશને અર્પણ કર્યું છે. મને આ જગત સાથે કંઈ પણ
સંબંધ નથી, આ જગતની મોહ માયાનો મેં ત્યાગ કર્યો છે અને
સંસારની સગાઈ તોડી નાખી છે. મારા જીવનનો મુદ્રાલેખ
સમાજ સેવાજ છે ”.

“ શાખાશ ! જે તમારા જેવા એક હજાર કેળવાયલા જી-
વાનો સંસાર સુધારાના સમયસમાં ઉત્સાહથી બાહાર પડે તો
કાલે આપણી સમાજ કિન્નત થવા પામે.”

“ પરમાત્મા આપની વાણી સાચી પાડો. ”

“ પ્રમાદચંદ્ર ! જીવાનીમાં સંસારને પ્રણામ કરવાનું કંઈ
કારણ ? ”

“ બાળપણથીજ મારી લાગણી વૈરાગ્ય તરફ ઢગેલી હતી. જી-
વાનીમાં અને ખાસ કરી તમારું પુસ્તક વાંચવાથી મારા વિચાર
ફેરવાયા અને જંગલનાં તળયજાં વાતાવરણમાં યોગ સાધી દેહને

દુઃખ આપી જીવન પુરું કરવા કરતાં સમાજ માટે મહેનત કરવામાં વધુ મઝા જણાઈ. આ વિચાર થતાંજ આપને મળવાનું મન થયું. અને આપ મને મળ્યા એ મારું સદ્ભાગ્ય ! ”

“ પ્રમાદચંદ્ર ! સમાજ માટે જીવન અર્પણ કરું છું એમ બોલવું જેટલું સહેલ છે તેટલું જીવન અર્પણ કીધું એમ જગત પાસે કહેવરાવવું ઘણું મુશ્કેલ છે. ”

“ હું સોગન ખાધ કહું છું કે મેં સંસારનો ત્યાગ કર્યો છે. મારે સમાજ સેવાજ કરવી છે. કોઈ પ્રકારનો મારામાં સ્વાર્થ છેજ નહિ. ”

“ તમારે ઘણાં સંકટો સહેવાં પડશે. ”

“ મારા દેશ માટે, મારા દેશજનધુઓ માટે ગમે તેવા સંકટો સહીશ ” પ્રમાદચંદ્ર એક દક્ષ નટ બની ગયો.

“ પ્રમાદચંદ્ર ! તમારા જેવા વિચાર જો સઘળા હિન્દુપુત્રોના થાય તો માગ્યા મેહ વરસે આ ભારત ભૂમિમાં ! ”

પ્રમાદચંદ્ર ચૂપજ રહ્યો.

“ જેટલમેન ! ” થોડીકવાર મુગો રહી તે બોલ્યો.

“ મારે હવે શું કરવું ? આપ કહેશો તે પ્રમાણે હું કરીશ. હું આપનો શીખ્ય છું. ”

“ પ્રમાદચંદ્ર ! એમ ના બોલો-હિન્દુ સમાજ સેવકોનો હું ગુલામ છું. ”

“ કહો, ત્યારે મારે શું કરવું ? ”

“ મહાન દેશભક્ત સ્વર્ગસ્થ ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલેની “ સરવંતસ ઓફ ઇંડીયા સોસાયટી ”માં જોડાવું અને તમે જે આશા રાખો છો તે પૂર્ણ કરવી ”

પ્રમાદચંદ્ર આશ્ચર્ય પામતા બોલ્યો : “ શું આ સોસાયટી સારું કાર્ય કરે છે ? ”

“ સારું નહિ પણ સર્વોત્તમ ! હિંદના વીર પુત્ર સ્વર્ગસ્થ મીઠા ગોખલે જેવા નર રત્ને એ સંસ્થા સ્થાપન કરી છે; તેના મેમ્બ-

દાએ પોતાના જીવન સોસાયટી-હિન્દ માતાને અર્પણ કર્યા છે અને તમે પણ તેમ કરો. ”

પ્રમાદ્યંદ્રની મુશ્કેલી વધી. “ લેને ગદ્ય પુત ઓર ખોલ આપ અસમ ” જેવો ઘાટ થયો. રમાકાન્તની સાથે રહેવા માટે પ્રપંચ કરનારને સરવંટસ ઓફ ઇન્ડિયા સોસાયટીમાં જોડાવાની સલાહ મળી અને તેથી તે ગુચ્ચવાયો.

“ આપની સેવામાં હું રહું અને આપના કામમાં કંઈક મદદગાર થઈ પડું તો આપને કાંઈ વાંધો છે ? ” પ્રમાદ્યંદ્ર ગળગળો થઈ ખોલ્યો.

“ તમારી મરજી હોય તો મારી સાથે રહી આપની ઇચ્છા પાર પાડો ” રમાકાન્તે સંમતી આપી.

“ હું આપની સાથેજ રહેવા માગું છું. ”

“ દેશના ભલા માટે હું તમને પ્રથમ હિન્દુસ્થાનની મુસાફરી કરવાની સલાહ આપું છું. ” આ સાંભળી પ્રમાદ્યંદ્રને ઉપજેલો આનંદ હવામાં મળી ગયો.

“ શાને માટે ? ”

“ દેશની ખરી સ્થિતિ જાણવા માટે. ”

“ એથી શું લાભ ? ”

“ લાભ કેમ નહિ ? એક નહિ પણ અનેક લાભો છે. તમે દેશની ખરી સ્થિતિનો હેવાલ જો મને પહોંચાડો તો પછી આપણે એ વિષયમાં ઘણું સંગીન કામ કરી શકીએ. ”

“ શું રાજદ્વારી..... ”

“ નહિ-નહિ-રાજદ્વારી વિષયોમાં માથું મારવાનું છેજ નહિ. ”

“ ત્યારે મારે શું કરવું ? ”

“ દેશની ગરિબાદ-દેશબંધુઓનો સંસાર-તેમની સ્થિતિ અને તેમની કમાણી વીગેરે સંસારી બાબતોમાંજ તમારે તપાસ કરવાની છે. ”

એક મુશ્કેલી કાઢતા બીજી ઉભી થઈ. દેશમાં મુસાફરી કરવા જવાની હવે સલાહ મળી.

“ હિન્દુસ્થાનમાં મુસાફરી કરવા માટે ઘણી ભાષા જાણવાની.

જરૂર છે અને કમનસીખે હું માત્ર ગુજરાતીજ જાણું છું ”
પ્રમાદચંદ્રને આખાદ ઉતર મળી ગયો.

“ તો ભાષાનો અભ્યાસ કરો. ”

“ આપ એટલી મહેરબાની ન કરો ? ”

“ મારો મિત્ર તમને બંગાલી અને મરાઠી શીખવશે. ”

આ વખતે ત્યાં રજનીકાન્ત આવ્યો.

“ રજનીકાન્ત ! સ્વદેશ માટે દાઝ ધરાવનાર આ એક હિ-
ત્સાહી યુવાન છે. ” રમાકાન્તે પ્રમાદચંદ્રની ઓળખાણ કરાવી,

“ હિંદ માતાના ગ્રહ કાંઈક સારા લાગે છે, ભાઈ ! ”

“ હા—એમને તું જો ભાષા જાણે છે તેટલી શીખવવા
કૃપા કરજો... ”

“ ઘણા આનંદથી—”

“ પ્રમાદચંદ્ર ! તમે અહિંઆજ ભોજન કરજો—અને રજની-
કાન્ત ! તું એમને સૂચા બેસવાની ગોઠવણ કરી આપજો. ”

“ વાડ. ”

પ્રમાદચંદ્રે પ્રપંચની બાજુ ગોઠવી પહેલો પાસો નાંખ્યો
અને કાંઈક ફાળ્યો તેથી મત્રકાયો. લાક્ષમાં તો મણીપુરમાં રહેવાનું
મળ્યું. રમાકાન્તનો પ્રેમ પણ મળ્યો અને હવે તે પોતાના ઝેરી
અંતરમાં કયા પ્રપંચથી રમાકાન્ત અને લીલાના પ્રેમમાં વીધન નાં-
ખવું એ વીચારમાં ગુંથાયો.

પ્રકરણ ૨૧ મું.

મીઠી મરકરી !

પ્રિય વાચક ! પૂર્વે જે ઘોર-ભયંકર યુદ્ધો થયાં છે, જેમાં લાખો અને કરોડો મનુષ્યોનાં લોહી રેડાયાં છે તેવાં કાતીલ જંગો-નું મૂળ કારણ એક સ્વરૂપવતી સુંદરીજ હતી ! રૂપાળી મોહીનિ માટે ઘણા મહાન યોદ્ધાઓ માંહોમાંહે લડી મરી પાયમાલ થઇ ગયા-પોતાની જાતને, કુટુંબને, વંશને, પ્રજાને અને આખી સજાતન-તને પાયમાલ કરી ગયા. જગતમાં જે જે અવમ અને દુષ્ટ કામો થયાં તેનું મૂળ સીધું યા આડકતરું એક રૂપાળી સ્ત્રીજ હતી ! રામ અને રાવણનો ઘોર સંગ્રામ સ્ત્રી માટેજ થયો હતો ! દૈત્ય અને પાંડવોનો ભયંકર યુદ્ધાગ્નિ એજ ચીંગારીથી સળગવા પામ્યો હતો ! નળ રાજાને એવીજ એક સુંદર સ્ત્રી માટે કળીના પ્રપંચે વનવાસ વેઠવો પડ્યો હતો—ભરથરીને પણ પીંગળા માટેજ ભેખ ધરવો પડ્યો—વીક્રમ તેથીજ દેશપાર થયો—અને ગુજરાતની પાયમાલી પણ એથીજ થઇ. કરણધૈરાને હાર પમાડી મુસલમાન રાજ્યની સ્થાપના આ ગરવી ગુજરાતમાં કરાવનાર એક સ્ત્રીજ હતી ! મહા પરાક્રમી—અખંડ શરવીર પૃથ્વીરાજનો નાશ સંયુક્તા માટેજ થયો હતો ! પાપી—દેશદ્રોહી રાજદ્રોહી અને વિશ્વાસઘાતી વિજયસીંહ એક સ્ત્રી માટેજ ભારતના સૂર્યનો અસ્ત કરવા તત્પર થયો હતો. મહાન એન્ટની જેવા બહાદુર યોદ્ધાની ખુવારી કરનાર પણ એવાંજ કાતીલ નયનોવાળી કલીયોપેટ્રા હતી ! સિઝર જેવો સમર્થ મહારથી પણ એજ ઝેરથી મરણ શરણ થયો ! સોલંકી વંશના વાઘ સિદ્ધરાજ જયસિંહને પણ એજ ડંખ લાગ્યો હતો—અને જો કે સ્ત્રી એ સુખ અને શાન્તિની પરમ સુખદાયી દેવી છે છતાં એની નૈસર્ગિક સુન્દરતા સુન્દરતાના શોષિનોની વિકારી આંખોને લીધે ઘણીવાર નાશકારક નીવડી છે. સ્ત્રીઓનાં હૃદય નાશકારક નથી—પણ તેમની સુન્દરતા વિનાશક છે. ખરું છે કે ઘણીક સ્ત્રીઓ પુરૂષોને નયન મુરઝીએ નચાવવામાં પણ મોજ માને છે.

છતાં સામાન્ય રીતે સ્ત્રી એ સૌન્દર્યની-પ્રેમની-નમ્રતાની મીઠાશની શાન્તિની અને કૈવલ્યની ખાણ છે.—પછી એજ સૌન્દર્ય, શાન્તિ અને મીઠાશ અકુદરતી રીતે પુરુષો મેળવવા માગે તો તેમાં એ બિચારી સ્ત્રીઓનો શો વાંક ?

પ્રમાદચંદ્ર, રમાકાન્ત અને રજનીકાન્તનો મિત્ર બન્યો. તેને પોતાની જીવન મર્યાદામાં પ્રકાશ નજ દેખાયો. તેને રજનીકાન્ત અંગાલી ભાષા શીખવે. પણ તે શીખવામાં તેનું ધ્યાન નહોતું. તે જે કામ પાર પાડવા માટે હિંદ હિતકારીનો ડોળ ધાલી રમાકાન્તનો મિત્ર થઈ રહ્યો હતો તે કામ હવે ક્યારે પાર પડે તેની તેના મનમાં ચટપટી થવા લાગી. વળી આ અરસામાં કમનસીમે તેની નજરે સુધા પડી. લીલા અને સુધાની સુંદરતા આગળ કાન્તાની સુંદરતા ઓછી માલુમ પડી અને લીલા અને સુધામાંથી કોઈને પણ લોભાવવાનું મન થયું. રજનીકાન્ત અને સુધાના રનેહની પણ ખગર પ્રમાદચંદ્રને પડી અને તેથી રજનીકાન્ત પણ દુઃખન થયો અને હવે આ નીર્દોષ પંખીડાઓ કંઈ ગોળ્લથી ફેવી રીતે ઠારે કરવા તે માટે તે અનેક વિચારો કરવા લાગ્યો.

રમાકાન્ત આજે માતાની આજ્ઞાને માન આપી સુરત જવાનો હતો. સઘળાંને ભોજન લેવા આમંત્રણ કરવામાં આવ્યું હતું. સુધા પણ અહિંજ જમવાની હતી.

સુધા અને લીલાએ આજની રસોઈ બનાવવામાં પોતાની સઘળાં બાહોશી ખરચી નાખી હતી. સમય થતાં રમાકાન્ત, રજનીકાન્ત અને પ્રમાદચંદ્ર જમવા આવ્યા. થાળ પીરસાઈ અને કુપાદેવીની પૂજ થવા લાગી.

“ કાન્ત ! ઉન્હી ઉન્હી પુરી મૂક ? ” લીલા બોલી.

“ ના રજનીને મૂક—પ્રમાદચંદ્રને મૂક.”

“ મારે ન જોઈએ ભાભી ! ” રજનીકાન્ત બોલ્યો.

“ અરે, એમ તે કંઈ ચાલે ? તમારી સુધા મૂકવા આવે ત્યારે ના પાડજો ” લીલા હસીને બોલી.

તણે જણને પૂરી લેવાની ફરજ પડી.

સુધા એક બાજુ સંતાપ બેડી હતી. સુધા કેળવાયત્રી હતી છતાં સ્ત્રીલજ્જનને લીધે કાંઈ બોલી શકતી નહિ.

“ દિયરજી ! તમારી સુધા ક્યાં છે ? ”

“ બાબી ! એવી તે વાત કરવાની હોય ? ”

“ કેમ નહિ ? જુઓ, એની આંખો તમનેજ જુએ છે ”

લીલા હસી પડી. રજનીકાન્ત શરમાઈ ગયો. સુધાને લીલાપર રમણિય રોષ આવ્યો.

લીલા રમાકાન્તની, સુધા રજનીકાન્તની, અને પ્રમાદ્યંદ્રની કોઈ નહિ તેથી પ્રમાદ્યંદ્ર મુઝાઈ ગયો. કાન્તા તેની હતી પણ તે સુધા અને લીલા જેવી સુંદર જણાઈ નહિ. સુધાથી અંગનયો. લીલાએ પુરો બાળા મૂક્યો અને તેથી તેના મનની સ્થિતિ અકથનીય થઈ પડી.

“ દિયરજી ! ” લીલા પાછી બોલવા લાગી.

“ તમે આટલા બધા ઉંડા પાણીમાં રમતા હશે એ તો હવેજ જણાયું હું ”

“ બાબી ! આવું બધું બોલતાં કાણે શીખવ્યું ? ”

“ તમારી સુધાએ ! ! ” લીલા બોલી ઉઠી.

“ દિયરજી ! એમ છાનાં છાના ગોપ્ટી કરો તે કાંઈ ઠીક ગણાય કે ? ”

“ તે મારા બાઈનેજ પૂછી જુઓને ! બાબી ! ”

લીલા ઝંખવાણી પડી.

“ પછાં તો ખરા તમે હું દીયરજી ! ” થોડીવાર રહી ઝંખવાણી પડેલી પણ મશ્કરી કરવાની રસિયણુ લીલા પુનઃ મશ્કરી કરવા લાગી.

“ શું અમે કાંઈ અયોગ્ય કર્યું છે ! ”

“ ના,રે ! તદ્દન યોગ્ય ! ” લીલા હસી પડી.

“ એ તો બિચારી સુધા બોળી છે— તમને તો માથાની મળવી જોઈએ ”

“ શું મેં સુધાને દૂરી છે ? ”

“ ના, પણ સુધાને તમે ખરાખર ન્યાય આપતાં નથી. ચાલો જરા હાથ કાઢો જોઈએ પૂરી મુકવા દો ”

“ નહિ બાબી ! મારા સમ ! ”

“ હવે મારા ને તમારા સમ પછી ખાતો ! ”

લીલાની ઇચ્છાને શરણ થવુંજ પડ્યું.

“ અરે બાબી ! સુધા કાંઈ ફરીઆદ કરે છે ? ”

“ મને સુધા કહેતી હતી કે એઓ તો કાંઈ દિવસ આનંદ તાણે નથી. ”

“ હવે તો દરરોજ જોઈ છું : બાબી !

“ ત્યારે ખરા ! અમારું ત્રીયા રાજ સત્તાવાન તો ખરું હું દીયરજી ! ”

“ હા-એ સતાએજ મારા બાઈ અહિંકદ પુરાયા છે ને ! ”

સધળાં હસી પડ્યાં.

“ આજે રસોઇ કેવી થઈ છે ? ”

“ તમારી રસોઇમાં ખામી હોયજ નહિ બાબી ! ”

“ સપડાયા ! આજે તો તમારી સુધાએ રસોઈ કરી છે ! ! ”

રજનીકાન્ત આનંદ પામ્યો. પણ શરમાઇ ગયો.

“ તું આજે રજનીકાન્તનીજ પાછળ લાગી જણાય છે ! ! ”
રમાકાન્ત હસીને બોલ્યો. ”

“ એટલે એમને હું કંઈ ખાઇ જોઈ છું ! એમની સુધાની વાત પણ ન કરવા દો કે. ?

“ બાબી ! હવે મને માફ કરો ”

“ લીલુ ! સુધા રીસાશે હો !-” રમાકાન્ત બોલ્યો.

“ સુધા ! રીસાશે મારી સાથે ! થઈ રહું ત્યારે તો ! ”

“ એમ ? ”

“ પણ બાબી ! હવે માફ કરોને ! ખુબ થયું ! ”

“ અરે વાહરે, મારા શાણા દીયરજી ! માફી માગવા આવ્યા છે ! માફી મારી નહિ પણ સુધાની માગવાની છે. કેમ સુધા ? ”

સુધા આ સાંભળી મુંઝાઈ ગઇ, જમીન સાથે ઘેટી ગઇ. શરમથી તેના ગાંઠો ગુલાબી થઇ ગયા. અને લીલા તરફ રમણીય મુસ્સો આપ્યો.

“હં-પણ દીયરજી ! રસોઇ કેવી થઇ છે ?”

“સારી...”

“સર્વોત્તમ નહિ? ”

“સર્વોત્તમ સર્વોત્તમ ” રમાકાન્ત બોલ્યો.

‘ના-હું તો રજનીકાન્ત દિયરજીને પુછું છું.”

“ભાભી ! હવે હદ થઇ-મને ખાવા દો.”

“હું તમારાં મ્હોમાં કુચા નથી મારતી.”

“હું ઉઠી જઇશ હં...”

“ના-ના-એમ કંઇ ચાલે? મારી સાથ રીસાવાય? ચાલો-લો આ બે લજ્જામાં ખાઈ જવ જોઈ? ચાલો-કંઇ છાંડશો તો સળ થશે....”

“ભાભી ! મારા ભાઇજી ખમે જો તમારો “માર્શયલ લો” તો!...

“એ ખમવામાં પણ મજા છે, દોસ્ત ! ” રમાકાન્ત બોલ્યો.

“ તમારી સુધા પણ એવોજ કાયદો ચલાવશે” લીલા બોલી.

“ભારી પડે ભાભી-મારા જેવા ગરીબ આદમીને એ ભારી પડે !...”

“ અરે, પણ તમને બાસુદી મુકવાની તો બૂલીજ ગઇ. ”

“ શું બૂલી ગયા! મને તો કાંઇ નથી જોઇતું, જેને જોઇએ તેનેજ આપોની ! !...

“ બધાએને જરા-જરા-’-’

લીલાની આજ્ઞા સર્વને માનવીજ પડી.

પ્રમાદચંદ્ર આ સધજો વખત મુગો મુગો આ મીઠી મશ્કરી સાંભળી નખથી માથા સૂધી સળગી જતો. રમાકાન્ત લીલાનો ભર-થાર, રજનીકાન્ત લીલાનો પ્રીય દીયરજી-સુધા રજનીકાન્તની વ્હાલી સુખી અને પોતે તદ્દન એકલો તેથી મુઝાયો. રજનીકાન્તની લીલા એ કરેલી નિર્દોષ પણ મીઠી મશ્કરીથી રજનીકાન્તને સુખી માનવા લાગ્યે. તેના સુખ માટે પ્રમાદચંદ્રને અદેખાઇ આવી પણ આ અદે-ખાઇનો અગ્નિ અંતરમાંજ સળગી રહ્યો. ત્રણે જણે જમી પરવાર્યા અને દીવાન ખાનામાં આવી પાનસોપારી ખાવા બેઠાં.

“રજનીકાન્ત ! આજે તું ખૂબ બન્યો હં ! લીલુ તારી પા-છળજ ખાઇપીને મંડી હતી....!

“આજકાલ તમારો મસ્કરી કરવાનો વખત છે ભાઈ.”

“ના-ના-ખોટું ના લગાડીશ ”

“એમાં તે ખોટું લગાડવાનું હોય ? ”

“ રજની, આજે મારે સુરત જવાનું છે. ”

“જવું તો જોઈએ-માતાને ભૂલી જવાય ? ”

“મને ધર્મ સંકટ નડે છે ભાઈ ! ”

“ કાંઈ નહિ. એ ખમી લેવાશે પણ સદાની જૂદાઈ ન સહેવાત !...”

“હા...”

“ કુદરતને શરણ થવામાં સાર છે. ” થોડીક વારમાં સુધા અને લીલા પણ દિવાનખાનામાં આવી અને સઘળાં પાછી મીડી મીડી વાતો કરવા લાગ્યા.

થોડોક સમય વાતચીતમાં પસાર કરી રમાકાન્તે સુરત જવાની વાત કાઢી અને લીલાને બહુ કાતીલ દુઃખ થયું.

“લીલુ ! મુઝાઈશનહી. સુધા બહેન હું તમને મારી લીલા સોંપુ છું...”

“ કાંઈ ચીંતા ન કરશો, ભાઈ !...”

“હું જાઉં છું. ”

સઘળાં ગળગળા થયાં. લીલા રડવા જેવી થઈ ગઈ. નિરાશ દીલે રમાકાન્ત ગયો.

“ એ દીવસમાં પાછો આવીશ લીલુ ! ” મોટરમાં બેસતાં બેસતાં રમાકાન્ત બોલ્યો અને મોટર ચાલી.

પ્રમાદચંદ્રને આનંદ થયો. રમાકાન્તની ગેરહાજરીમાંજ વેર લેવાનો વિચાર કર્યો અને આ પાપીના અંતઃકરણમાં બગતો અને ક્રોધનો અગ્ની વધુ બળવાન થઈ ભડભડ બળવા લાગ્યો. તે નીચ પાપીની હવસી આંખોમાં વેરની જવાળા સ્પષ્ટ જણાવા લાગી અને હાલમાં તો તે નીચને કુદરતે તેના ધોર કર્મમાં કંઈક સવળતા કરી આપી તેથી તે મલકાયો !

પ્રકરણ ૨૨ મું.

નાશકારક બીજ !

રમાકાન્ત સુરત ગયો અને મણીપુરમાં પ્રમાદચંદ્રના પ્રત્યંચ નાટકની શરૂઆત થઇ. તે પોતાના ડોળથી સઘળાને વિશ્વાસ જીતવા શક્તિવાન થયો હતો એટલે તેને હવે ડરવાતું કાંઈ કારણ જ નહોતું. તે ગમે તે સમયે લીલાના નિવાસ સ્થાનમાં કાંઈ બલાનું કાઢી જઈ શકતો. લીલા તેને ધર્મબંધુ માનતી અને લીલાની પવિત્ર નજર બધાને પવિત્ર જ દેખતી !

રમાકાન્તની જીદમાં પ્રેમ કાંઠાપર તરફડતી રાજહંસણી લીલા જળ વિનાની માછલીના જેમ વલખાં મારવા લાગી. “હંસ વિનાના મારાં સરોવર સુનાં રે ! —” આ લીટી લીલાને યાદ આવી અને પ્રીયતમ વિના રસિક પ્રિયાને સંસાર તરૂન શુષ્ક અને સૂનો લાગ્યો. પ્રેમાળ લીલા પોતાના ઓરડામાં એક ખુરશીપર પડી પડી હૃદયમાં વસેલી મૂર્તિની ઝંખના કરતી હતી. “કાન્ત ક્યારે આવશે? એમની માતા એમને શું કહેશે? અરેરે! આ અભાગણીને લીધે એમને કેટલું સહેલું પડે છે? આ પ્રભો ! શું અમારી આ મુઝવણ તું નહિ ટાળે ? એમની માતાને સદબુદ્ધિ નહીં આપે?” લીલા બમડી.

“શું મારાં આખાં જીવન સૂંધી જગત મને મારા કાન્તની ધર્મપત્ની ન કહે? શું આમજ જીવન પસાર કરવું પડશે ? પ્રભો! એક મુશ્કેલી ટાળી...હવે આ નહિ ટાળે ! હે દયાસાગર ! દયા-દયા—”

લીલા આ વિચાર આવતાં રડી પડી અને બેચાર ઉઠ્યાં આંસુઓ તેના રમણિય ગાલ ઉપરથી વહી ગયાં !

“હશે, મારે જગતની પરવાહ શા માટે જોઈએ ? મારા કાન્ત મારા છે એટલે બસ—એજ મા. સ્વર્ગ !

આ મધુરાં તાનમાં લીલા ઉભી થઈ. દિવાલપર ટાંગેલી રમાકાન્તની છબી લીધી તેને અનેક પ્રેમ-સુખનોથી ભીંજવી નાંખી—

હૃદય સાથ ચાંપી દઇ, પ્રેમના આવેશમાં ઉન્મત યુવતી પોતાના
બહાણની છાત્રી સાથ પ્રેમચેષ્ટા કરવા લાગી.

“કાન્ત !”

જવાબ મળ્યો નહિ. લીલા નિરાશ થઇ.

“શું મારી સાથ ન બોલો, બહાણ ?”

છાત્રીને બોલાવવા વ્યર્થ પ્રયત્ન થયો.

યુવતી હવેજ સમજી કે તે ઘેઝી થઈ હતી. કંઈક હસી.

પાછી બેઠી.. “કાન્ત”ની છાત્રી સામી મૂકી. ટેબલના ખા-
નામાંથી કાન્તના પ્રેમપત્રો કાઢી વાંચવા લાગી.

એક પત્ર કાઢ્યો અને વાંચવા લાગી.

બહાણી લીલુ,

આખું પહેાંચ્યો છું. અહિં વિવાહની ધામધુમ થઇ રહી છે.
પણ તું ચિંતા કરીશ નહી. સૂર્ય પશ્ચિમમાં ઉગશે; ચંદ્રમા પોતાની
શિતગિતા તજી દેશે; અને સમુદ્ર મયાર્દા મૂકી દેશે તોપણ હું તારો
જ છું. તુંજ મારી ધર્મપત્ની થશે. મારી લીલા ! હું તારોજ છું.

લી. તારોજ—ફક્ત તારોજ.

રમાકાન્ત.

“અહા એમનો કેવો અખૂટ પ્રેમ છે ? મારે માટે ફેટલી બધી
લાગણી છે ? બહાણ કાન્ત ! મારે માટે તમે ફેટલો ભોગ આપ્યો—
માતાનો ગુસ્સો સહો. અરેરે—”

કાન્ત માટે ઉમળકા આવ્યો. છાત્રી તરફ પ્રેમાળ નજરે બોધું
અને તેને ચુપ્પન કર્યું.

બીજો કાગળ કાઢ્યો તેમાં રમાકાન્તે એક મુન્દર કાવ્ય લખ્યું
હતું. તેમાં પણ લીલાનીજ—લીલાના સ્નેહનીજ ધુન હતી.

નિદ્રસ્થ લીલા.

આકાશમાં ખીલ્યો હતો પૂર્ણેન્દુ આજે મલપતો,
ચન્દ્ર અને કૌમુદિને કૈં કૈં સુખો દેતો હતો;
તજી કૌમુદિ, તજી ચન્દ્રિકા એ વાદળીને ચાહતો,
મીઠી પ્રિયાના પ્રેમમાં નભરાજ તલ્લીન થઈ જતો.
કિર્ણો શિતળ શાંતિ દીએ બહારી મહિંથી આવીને,
સૂતી પ્રિયાના મુખને સૌન્દર્યથી ળાઈ દીએ;
મુખ ચન્દ્ર સુન્દર બહાલીનું કિર્ણો પડે તે પર અહા !
સૌન્દર્યમાં સૌન્દર્યનું મિલન થતાં ઝરતી પ્રભા.
એ દિવ્યતા-મીઠી પ્રભા ગમ સુખનો અવધિ કરે,
તે સમય બહાલી સ્વપ્નમાં બોલી મૃદુ કંઠે “પિયુ.”
ઉન્મત્ત થયું મમ હૃદય ને અધરો અડ્યા પિયુષ ઝયું;
ઝબકી ઉઠી જીવન સખી બોલી હસી “આ શું થયું ?”
બહાલી વિના જગમાં બધે સૂતકાર મુજને લાગતું;
મમ પ્રેમ ઘેલી પિયુષઝરણી સ્વર્ગ મુજને દાખવે,
જીવન સખીના હૃદયમાં શમવા થકી સુખ શું વધુ ?
હાલો અનેરો જીવન કેરો શું સખા એથી વધુ ?

રમાકાન્ત.

“ મારા વિના એમને સઘળું સૂતું જણાય ! પ્રભુ ! નને
પણ તમારા વિના અંધારુંજ દેખાય છે, બહાલા ! અહા ! બહાલા
કાન્ત !...

આ પગે સુધા ત્યાં આવી પણ તેને લીલા જોઈ શકી નહિ.
હલેતી સુધા લીલાની એજા જોવા સંતાર્થ ગઈ.

લીલા બકવા મંડી.

‘ બહાલા કાન્ત ! આપ ક્યારે પધારશો ? ’

સુધાથી વધુવાર શાંત ન રહેવાયું તેથી એકદમ બોલી ઉઠી.

“ અત્યારેજ. ”

સુધા પ્રકટ થઈ બોલી. લીલા તેનાપર ગુસ્સે થઈ.

“ કેમ સુધા ! કાંઈ બહુ મશ્કરી સુઝે છે ? ”

“ કાલે જન્મતાં જન્મતાં તમને શું ‘ વાયુ ’ થયો હતો ? ’
મારાં ઠગારાં-લુચ્ચાં-સખી !...”

લીલા શાન્ત થઈ બેઠી.

‘ સુધા ! તું બળતીને ના બાળ-મને તપતીને ના તપાવ. ’

‘ તને તાપ શાનો લાગ્યો ? ’

‘ જુદાઈનો. ’

‘ ઓય ! ઓય ! એમ કોઈ બે દિવસ જતું ન હોય ? ’

‘ મારાથી નથી સહેવાતું. ’

‘ તો સાથે જવું હતું ! ’

‘ સાથે જવાતું હોત તો વળી તારા બેલ શા માટે સાંભળત ? ’ લીલાને ઓછું આવ્યું.

‘ અરે ઘેલી ! એમાં ઓછું શાનું આણવાનું ? એ દિવસ પણ વહી જશે. ’

“ એમની માતા જીવે છે ત્યાં સૂધી તો નહિ જ. ”

‘ હવે એ વૃદ્ધ ડોસી વધુ નહિ જીવે. ’

‘ બહેને, બીયારી સો વરસની થાય. ’

‘ ત્યારે દુઃખી શા માટે થાય છે ? ’

‘ એ તો થવાય, સુધા !... ’

‘ શું મન કાજુમાં નથી ? ’

‘ રજનીકાન્ત બેચાર દિવસ બહાર જશે ત્યારે ખજર પડશે. ’

“ અરે જા, ગાંડી-- ”

આ મિઠા વિનોદમાં સુધા અને લીલા તલ્લીન થઈ હતી. તે બન્ને યૌવનાઓને સ્વપ્ને પણ કંપના નહોતી કે તેમની ચેષ્ટા એક યુવાન બેઠ રહ્યો છે. પ્રમાદચંદ્ર છૂપી રીતે તેમની વાત સાંભળતો અને અન્તરમાં સળગી જતો. સુધાને કાં તો લીલાને ગમે તે બોલે સપડાવવાનો તેણે દ્રઢ નિશ્ચય કર્યો. અને તદ્દન શુભ રીતે લીલા તથા સુધાની હાલચાલ તપાસવા લાગ્યો.

‘લીલા ! ચાલ, આજે આશ્રમમાં આવે છે ?’

‘મારે નથી આવવું.’

‘કેમ ? અહિં તું મુઝાશે, ત્યાં તારા દિયરજી પણ આવવાના છે...’

‘હં-કે ? ઠીક ધમાલ મચાવો છો તમે !...’ લીલાએ હાસ્ય કર્યું.

‘અલી સુધા ! શરમ નથી આવતી રજનીકાન્તને મળતાં?...’ લીલા બોલી.

‘રમાકાન્તને જોઈ તું કેમ નથી શરમાતી, લીલા ?’

‘હું તો પરણી છું.’

‘પરણ્યા પહેલા કોઈ દિવસ ‘કાન્ત’ કહી રમાકાન્તને બોલાવ્યા નથી ? ખા, મારા સોગન !...’

‘કોઈ દિવસ બોલાવ્યા હશે !’

‘ત્યારે અમેય કોઈ દિવસ વાતો કરીએ.....’

‘લૂંટો-લૂંટો-અમીરસનો ઝરો અખૂટ રસથી ભરેલા છે.’

‘અમે તમારાં જોટલાં સુખી તો નજ થઈએ, લીલા!’

‘કેમ ?’

‘અમારી ન્યાત જુદી છે, અમે વણિક અને એ નાગર ! મારા પિતાશ્રી કાંઈ આવા લગ્ન થવા દેશે ?’

‘તમારા પ્રેમમાં તો મોડું વિધન છે.’

‘મારું અંતર તેથી બળીને ખાખ થઈ જાય છે.’

‘અફસોસ !...પરમેશ્વર પણ કાણ જાણે એવો ધાતકી છે કે પ્રેમીઓને સુખીજ જોઈ શકતો નથી. સુધા ! આખરે તું શું માર્ગ લેવા માગે છે ?’

‘મેં નિશ્ચય કર્યો છે કે પરણું તો એમનેજ.....’

‘નહિ તો ?!.....’

‘નહિ તો કુંવારી રહીશ’

‘ડોસો કુંવારો રહ્યો પણ ડોસી કુંવારી રહી સાંભળી છે?’

‘હું એ કહેવત ખોટી ઠરાવીશ.’

‘ પરમાત્મા તારા પ્રેમમાં કાંટો ન લાવે, સુધા !’

‘ તે સમયે તને શેર સાકર લીલા...!’

‘ બસ-એટલીજ ?’

‘ તારા મ્હોંમાં એટલીએ ન સમાય !...’

‘ પણ, હવે આશ્રમમાં આવે છેની !

‘ મને અહિંજ ગમે છે.’

‘ અહિં શું વધારે છે ?’

‘ મારા કાન્તનો ફેટો, ’

‘ લાં આથી મોટો ફેટો છે-જાણે તારો કાન્તજ ઉભો હોય...’

‘ વળી મશ્કરી કરી ?’

લીલા તૈયાર થઈ અને સુધા સાથે ચાલી. જાનમાં ને જાનમાં ટેબલમાં પત્ર મૂકવાતું ભૂલી ગઈ. પ્રમાદચંદ્ર લીલાના ગયા પછી આ રૂમમાં આવ્યો. રમાકાન્તના પ્રેમપત્રો સાથે એક બીજા પત્ર પણ ટેબલમાં મૂકી દીધો અને કાંઈ ઉંધુચતું કર્યું. તુરંતજ પાછું ટેબલ ખરાબર ખંધ કરી બીજા માર્ગે બહાર નીકળી ગયો.

‘ હવે શાંતિ થઈ !...’ નિર્ભય સ્થાને આવી પહોંચતાં પ્રમાદચંદ્ર બોલ્યો.

‘ હવે આ તપેલા હૃદયમાં અમૃત રેડાયું. બહાલી કાન્તા ! તારે માટે-તારા સાચા રનેહ માટે આ પ્રપંચ કર્યો ! જે જગતમાં લોકો જેને પાપ કહે છે એવું કાંઈ હોય તો આ પાપ તારે માથે !...’ થોડીકવાર તે મૂંગો રહ્યો.

“ સુધા !...અહા ! કેવું મધુર નામ છે ? કાન્તા ?...મધુર છે...પણ સુધા જેવું નહીં ! લીલા !...અહા ! સૌથી સુંદર ! ગુજરાતી બારાખડીમાં ‘લી’ અક્ષર પણ કેવો સુંદર લાગે છે ?...અહા ! સુધા ! લીલા ! બંને પારકી ! મારી કોઈ નહિ ! અફસોસ !...’ પાપી નિરાશ થયો.

‘ આશા અમર છે. શું ભવિષ્યમાં લીલા યા સુધા મારી ન થાય ? રમાકાન્ત અને રજનીકાન્તને ન તજે ?...ઓ જાતિનો વિશ્વાસ શો ? ભરથરીએ પીંગળાને ચાહવામાં ક્યાં ક્યાસ રાખી હતી ? તેજ પ્રમાણે લીલા રમાકાન્તને છેતરતી હોય તો !!.....’

લીલા ! સુધા ! ઓ રમણિય રમણીઓ ! તમારે માટે—તમારો મીઠા પ્રેમ માટે—હું મારા પ્રાણનો ભોગ આપીશ. સુધા ! તારા હોઠમાં રહેલા અમૃતનો સ્વાદ મારે ચાખવોજ જોઈએ ! લીલા ! તારા મનોહર ગાલ ઉપર એક પ્રેમ ચુમ્મન આ તરસ્યા હોઠોને મળવુંજ જોઈએ !...” હવસનો કંડો હવસનો વિચાર કરતો—પાપી ઉચ્ચારથી નિર્મળ હવાને બગાડનો—પોતાના નીચ પ્રપંચી કામમાં ફતેહ મેળવી મકલાતો મકલાતો રજનીકાન્ત અને તે જ્યાં રહેતા હતા ત્યાં—માંડવા આગળ ગયો—અને તાપી નદીના કિનારા પર આમતેમ ફરવા લાગ્યો અને એ રીતે નીચ, પાપી પ્રમાદચક્રે રમા-કાન્ત અને લીલાના પ્રેમનો નાશ કરનાર ઘાતકી ખીજ વાગ્યું.

પ્રકરણ ૨૩ મું.

રંગમાં ભંગ.

“ જે દિલ કુલથી બહુ મલકાશે;
“ જે હૈયે પુલથી અતિ હર્ષ થાશે.
“ તે હૈયે કાંટા તુર્ત બોંકાશે;
“ તે હૈયું કુંળું તુર્ત ચીરાશે. ”

કલાપી.

આજે સુધાનો જન્મદિવસ છે. સઘળાં આનંદમાં આવી રને-
હની ધૂન મચાવી રહ્યાં છે. રજનીકાન્ત અને સુધાના આનંદમાં
અર્વાધ થયો છે. આખા આશ્રમને આસોપાલવના તોરણોથી શણુ-
ગારવામાં આવ્યો છે. એક તો વર્ષાઋતુ અને વળી તાપી નદીને
રમણિય કિનારો ! પછી પૂછવુંજ શું ? આશ્રમને તોરણોથી
લીલોછમ બનાવવામાં આવ્યો હતો. તેના કમ્પાઉન્ડમાં ઉભા રવી
ચોતરફ નજર કરતાં પણ સઘળે હરિયાળી ભૂમિ નજરે પડતી અને
આંખને ઉડી વળગતી. સઘળે જાણે લીલી મખમલ ખીજાવી દીધી
હોય તેવો ભાસ જમીન ઉપર ઉગેલા લીલા ધાસપરથી થતો.
આશ્રમની સઘળાં સ્ત્રીઓ આજે ઉત્સાહમાં હતી. તેમની પ્રિય સ-
ખીનો આજે માંગણિક જન્મ દિવસ ઉજવવા તેઓ જાણે એકમેક
સાથ હરિકાઈ કરતી હોયતી એવી જણાતી ! એકાદ બે મહોરો
આશ્રમના કમ્પાઉન્ડમાં કલા કરી રહ્યા હતા અને કુદરતના શોખી-
નોનાં નયનોને પોતા તરફ આકર્ષી રહ્યા હતા. સઘળે આનંદ આનંદ-
જ છવાઈ રહ્યો છે. આકાશ પણ કંઈક સ્વચ્છ થયું છે. ઝાંખા
પાણીવાળા વાદળોથી ઢંકાયેલા સૂર્યનો ઝાંખો રમણિય પ્રકાશ દુનિ-
યાને દીપાવી રહ્યો છે અને એવા રમણિય સમયે સુધાની વર્ષગાંઠ
ઉજવવાની ધામધુમ આશ્રમની સુંદરીઓ કરી રહી છે. કાંઈએ
સુધાનો નામ સાંધેનો મનહર રેશમી રૂમાલ તેને ભેટ આપવા
તૈયાર કર્યો છે, તો કાંઈએ “ સુધા અમર થા ” એવા લેખવાળું
કાંઈક ભરતકામ કર્યું છે.

સુધા લીલાને લઈ આશ્રમમાં આવી અને લીલા આ ધામધુમ જોઈ આનંદ પામી બેઠી.

“ સુધા આજે શું છે ? ”

“ આજે મારો વર્ષગાંઠ છે ”

“ મને કહેતી પણ નથી ? ”

“ હું ભૂલી ગઈ, લીલે !... ”

“ ચાલો, હશે..... ”

સધળાં એકઠા થયાં. રજનીકાન્ત પણ પ્રમાદચન્દ્રને લઈ આવ્યો. ચાહના ખાસા આવ્યા અને ખાસી થયા.

કેટલીક નિરાધાર સ્ત્રીઓએ સુધાને મુખારકબાદી આપી અને સુધાની પ્રશંસા કરી. આ સાંભળી રજનીકાન્તના આનંદનો અવાધ થયો અને મનમાં મલકાયો.

“ રજનીકાન્ત દિયરજી ! આજે તો તમારો સોનાનો સુરજ ઉગ્યો ખરું ? ”

“ લાભી ! તમને ઠેકાણે લાવવાં જોઈશે ! મારી પાછળજ ખાંધપીને મંડી રહ્યાં છો ? ”

“ મને તમે ઠેકાણે લાવશો ? શી રીતે ? ”

“ હું નહિ તો સુધા મારે માટે એટલું નહિ કરે ? ”

‘ સુધા, તું મને શું કરીશ ?-’ લીલા હસીને બેઠી.

સુધા ચૂપ રહી.

‘ સુધા, હવે ઓછી શરમાળ થાની ! હું જાણું છું કે તું મોટું શરમનું પૂછકું છે તે !!... ’

‘ લીલા ! મને માફ કર !... ’

‘ નહિ સુધા ! આજે તો તને આનંદમાં રાખવી જોઈએ... ’

‘ આપણે ચોપાટ રમીશું ? ’

‘ ખુશીથી. ’

રજનીકાન્ત પ્રમાદચંદ્ર, લીલા અને સુધા ચોપાટ રમવા બેઠાં.
પ્રમાદચંદ્રે પાસો નાખ્યો.

છુટીચાર.

હવે સુધાની વારી આવી.

અઠાર.

‘ શાખ્વાશ, સુધા !...’ લીલા બોલી.

રજનીકાન્ત પણ પાસા નાખવામાં નિષ્ફલ નીવડ્યો.

લીલા સુધા જેવીજ ફતેહમંદ નીવડી.

પરિણામ !

સ્ત્રી પક્ષની જીત.

‘ જોયું દિયરજી ! તમે પુરૂષો શું અમને જીતી શકો ?...’

‘ ખચિતજ નહિ ! તમારાં કાતીલ નયનો રણસંગ્રામમાં હારે. મનુષ્યોને કતલ કરનાર શૂરવીરને પણ ધાયલ કરે છે.’

‘ હવે બેસો સીધા સીધા ! કાતીલ કાતીલ કરી તમે અમને હલકી કરી મૂકી છે. ’ સુધા બોલી.

‘ શું એમાં કાંઈ ખોટું છે, સુધા ?—’

‘ ત્યારે હું કાતીલ ? તમને જખમ કરનારી એમ ?’

સુધા રડમસ થઇ.

‘ ના—ના—સુધા ? એમ નહિ—પણ તું મને વિહવળ તો કરેને !...’

‘ પણ તમને વિહવળ થતાં કેણુ ફરજ પાડે છે ?’

‘ વળી મને બોલાવે છે ?’

‘ હા—બોલોની ?’

‘ તારાં કાતીલ નયનો.....!’

‘ જાવ—તમારી સાથ નહિ બોલું !’

સુધા રીસાઈ.

રજનીકાન્તના હૃદયમાં તાલાવેલી જાગી.

‘ સુધા ! મને માફ કર—’

‘ જાઓ—હવે મને ન બોલાવો. ’

‘સુધા ! મારી સાથ રીસ !...’

‘ત્યારે કાતીલ કેમ કહો છો ?’

‘હવે નહિ કહું—હવે તારામાં અમૃત બધું’ છે એમ કહીશ—
હવે કાંઈ છે ?...’

‘ના, એમ પણ નહિ—’

‘શું પ્રશંસાએ ન કરવા દે ?’

‘તમે એમ મારાં વખાણ કરશો તો પછી હું બગડી જઈશ.’

‘બગડી જઈને શું કરીશ સુધા ? !’

આ સ્નેહાલાપથી સુધાને શાંતિ થઈ.

આ વખતે આશ્રમનો માળી આવ્યો અને સુધાના હાથમાં
એક વીઝીટીંગ કાર્ડ મૂક્યો.

Natvarlal N. Shah.

સુધાએ વાચ્યું અને ચમકી. તેના સુંદર વદનપરનો આનંદ
હવામાં ઉડી ગયો અને વર્ષ ગાંઠની ખુશાલીમાં પ્રિયતમને અમીર-
સની દ્વારા દેનારી સુધાના અંતરપર વજ્રપ્રહાર થયા જેટલું
કાલિલ દુઃખ થયું.

“સુધે ! શું છે?—”

“મ—મારા પિતા !—”

“શું તારા પિતા આવ્યા છે ? ”

“હા—”

“તેમનું સ્વાગત તો કર—”

સુધા—અસ્વસ્થ સુધા બહાર ગઈ અને બે ત્રણ પક્ષમાં એક
૪૦—૪૫ વર્ષના ગૃહસ્થ સાથ પાછી આવી. આવનાર ગૃહસ્થ
સુધાનો પિતા નટવરલાલ હતો.

“હું ધારું છું, સુધા !—” નટવરલાલે ચાહ પીતા પીતા કહ્યું.

“મારો પત્ર તો તને પહોંચ્યો હશે. ”

“હા—પરંતુ હમણાં મારી મરજી લગ્ન કરવાની ન હોવાથી
હું નહોતી આવી—”

સુધાના લગ્નની વાતોએ રજનીકાન્તને મુઝવી નાંખ્યો.

“સુધે ! મેં તારા વિવાહ નક્કી કર્યા છે—”

“ પિતાજી ! મેં મારૂં જીવન આ આશ્રમને અર્પણ કર્યું છે.

મારી દુઃખી બહેનોને દિલાસો દેવામાંજ હું મારી જીંદગીની સફળતા માનું છું. પિતાજી ! આ પુન્યનાકામથી મને વિમુખ ના કરો-મને મારી બહેનોની સેવા કરી તેમના દુઃખ ટાળવા ઘો-અને તેમના અધિકારમય હૃદયપર પ્રકાશ પાડવા ઘો. ”

“ સુધા, તારો આશય ઉંચો છે પણ પતિ સાથે રહી પતિની સહાયથી તું તારી ધારણા વધુ સારી રીતે પાર પાડી શકીશ. ”

“ નહિ-પિતાજી ! હું એ માની શકતી નથી. પતિના ને મારા વિચાર જૂદા પડે તો તેમ ન થઈ શકે. વળી ગૃહસ્થાશ્રમની ચિંતામાં જે તિક્ષણ લાગણી હમણા હું આ આશ્રમ તરફ ધરાવું છું તે ત્યારે ન રહે. ”

“ તેથી કાંઈ કુંવારા રહેવાય, સુધા ? ”

‘ કેમ ન રહેવાય ? ’

‘ કાન્તીલાલ કૃણવાયલો છે-તે તારા વિચારને ઉત્તેજન આપશે. ’

‘ તોપણ મારે નથી પરણવું. ’

નટવરલાલ સુધાપર હવે રોષે ભરાયો.

‘ સુધા ! તું નાફરમાન હશે એમ મ્હેં સ્વપ્ને પણ ધાર્યું નહોતું. ’

‘ એમાં નાફરમાની શું પિતાજી ? મારે નથી પરણવું-’

‘ જીવાન કન્યા ને કુંવારી રાખવામાં પાપ છે એમ શાસ્ત્રો કહે છે. ’

‘ શું આ સત્ય છે ? ’

‘ હા—’

‘ હોય નહિ. ’

‘ કારણ ? ’

‘ કારણ ધણી આયર્ બાળાઓ કુંવારી રહી છે અને તેમનાં જીવન ધણાં પવિત્ર ગણાયાં છે-’

‘ સુધા ! તું મારા કુળને કલંક લગાડીશ. ’

‘ શું કુંવારા રહેવું એ કલંક છે ? ’

‘ના-પણ કુંવારી જીંદગી કલંકરૂપ છે —’

‘એટલે ?’

‘એટલે એમ કુંવારી જીંદગી પવિત્ર હોતી નથી.’

‘શું ગાર્ગી કુંવારી નહોતી રહી ?’

‘પણ તું ‘ગાર્ગી’ નથીની !’

‘પિતાજી ! માફ મન દ્રઢ છે. મારે તો મીરાંબાઈજ થવું છે’

‘સુધા ! તારી ઇચ્છા તુસાર કરંજે, પણ હમણાં મુંબઈ આવે છેની !’ નટવરલાલ જરા નરમ થઈ બોલ્યો.

‘હા-પણ—’

‘પણ શું સુધા ?’

‘તમે મને જોરબૂલમથી તો ન પરણાવો ને !’

‘મને શું તું કૂર સમજે છે, સુધા !—’

‘નહિ-આપણે આજે રાતની ગાડીએ જઈશું, પિતાજી !’

‘વાર—’

સઘળાનો આનંદ હવામાં ઊડી ગયો. સુધાએ પોતાની વર્ષ-ગાંઠ આનંદથી ઊંજવવા અને રજનીકાન્તને આનંદમાં રાખવા પોતાના લગ્નની બીનાનો પત્ર ફાઇને વંચાવ્યો નહોતો પણ કુદરતે સુધાના જન્મદિવસના આનંદમાં ભંગાણ પાડવાનું નક્કી કર્યું હતું એટલે તેનો પિતા જન્મગાંઠને દીવસેજ અચાનક આવી પહોંચ્યો અને સુધાએ છૂપાવવા ધારેલું પ્રકટ થઈ ગયું.

પ્રકરણ ૨૪ મું.

જીવનમાં ઝેર.

આજે રાતની ગાડીમાં સુધા પોતાના પિતા સાથે મુંબઈ જવાની હતી. રજનીકાન્તે નટવરલાલ અને સુધા સાથેની સુધાના લગ્ન સંબંધીની વાતચીત સાંભળી હતી અને એ વાત સાંભળતાંજ એનું હૃદય ચીરાઈ ગયું હતું. એણે સુધાને પોતાનું હૃદય—પોતાનું જીવન સર્વસ્વ સોંપ્યું હતું. સુધા વિના નજ ચાલે—નજ જાય—સુધાજ એની જીંદગીની જ્યોતિ અને જીવનનો આધાર હતી. રજનીકાન્ત ગંભીર વિચારશીલ, અને સંકટમાં વૈય રાખે તેવો હતો. એણે એની જીંદગીમાં ઘણું સહન કર્યું હતું. બાલ્યાવસ્થાથી રંકદશાને શરણુ થતાં શીખ્યો હતો પણ વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં રમાકાન્ત જેવો મિત્ર મળવાથી રંકદશાને પ્રણામ કર્યા અને હાલમાં સુખી જીવન ગુજારવા જેવી સ્થિતિમાં હતો. એ અરસામાં સુધા જેવી પિયુષઝરણી સખી મળી. સ્નેહ બંધાયો પ્રેમ—અનુપમ પ્રેમની વ્યાખ્યા શીખ્યો—પ્રેમને કૃળવ્યો અને હવે એ બહાલી સખીને—એ જીવન આધારને—પારકી થતી જોતાં એના હૃદયને બચંકર ધા થતો હતો. એ સહનશીલ હતો; તો પણ એની લાગણીઓ અત્યારે શાન્ત રહી ન શકી અને શોકની છાયા એના મુખાકાશપર સ્પષ્ટ જણાવા લાગી.

રજનીકાન્ત આશ્રમના મકાનના એક ઓરડામાં એક આરામખુરશી ઉપર કપાળે હાથ દઈ શોકસાગરમાં તણાતો બેઠો હતો. રાત્રિના સાડાસાત વાગ્યા હતા. એક કલાક પછી સુધાનો વિયોગ થવાનો હોવાથી એના હૃદયને કંઈ કંઈ થઈ જતું હતું. અત્યારે એના મનમાંથી હજારો વિચારો વીજળીક વેગે પસાર થતા હતા. એનું હૃદય તદ્દન અશાન્ત હતું. પ્રેમના મહન વિષયમાં જ્ઞાતિ બંધારણુ નડવાથી એને જૂદી જૂદી જ્ઞાતિઓ બનાવનારપર અત્યંત તિરસ્કાર છૂટતો.

“પ્રેમને વળી જ્ઞાતિ શી અને રંગ શો ?—” તે બોલ્યો.

“ વર્ણાશ્રમ જોઈએ, પણ તે કર્માનુસાર-જન્માનુસાર નહિ. શા માટે મને ને સુધાને પરણાવવામાં ન આવે ? અમે બન્ને ફળવાગેલાં છીએ, બન્ને એકમેકને ચાહીએ છીએ, ફરક એટલોજ, હું નાગર અને એ કપોળ—ફેવું દુઃખદાયક બંધારણ ?...” તે લખ્યો અને વિચારમાં પડ્યો. શોકસાગરના એવા ઉંડા દરિયામાં સાતિ બંધારણ તોડી નાખવાનો વિચાર કરનારો જન્મ પડ્યો કે આરડાનું બારણું ખોલી એક તરૂણી અંદર આવી તેનું પણ એને ભાન રહ્યું નહિ. આવનાર તરૂણી સુધા હતી. શાન્ત, હસમુખી, પ્રેમાળ, યુવાનીના મદમાં ખીલતી, હસતી, રમતી, પ્રેમાર્મિથી ફૂદતી સુધા અત્યારે શોકઅસ્ત, ગંભીર અને મહાન આક્રમણમાં ડૂબેલી જણાતી હતી.

“ પ્રાણુ.....” સુધા પેતાના કામળ-સુન્દર મોહક-કપોલ પ્રદેશપર અશ્રુ બિન્દુઓ ટપકાવતાં ખોલી.

“ હું જઈ છું. ”

રજનીકાન્ત દિવાના જેવો થઈ ગયો હતો. એણે આ સાંભળ્યું પણ કંઈ ખોલી શક્યો નહિ. પ્રિય સખીના ઉંઠાં આંસુઓ જોતાં રજનીકાન્તની આંખો પણ ભીની થઈ.

“ પ્રાણુ...” સુધા પાછી ખોલી.

રજનીકાન્તથી નજ બોલાયું—તે મૂંઝોળ રહ્યો. સુધાને આંખું આવ્યું.

“ શું નહિ બોલો ? બહાલા કાન્ત ? હું તમારીજ છું—” સુધા મુક્ત કંઠે રડી પડી. રજનીકાન્તથી આ ન સહેવાયું.

“ સુધા !—” સુધાનો કાન્ત બોલ્યો. બોલતાં બોલતાં અનહદ શોકની લાગણીને લીધે અચકી ગયો.

“ કાન્ત ! તમને આવું કરવું ન ધટે—”

“ સુધા ! તું મારા મુખનો અસ્ત કરે છે.”

“ નહિ—બહાલા ! હું તમારીજ છું અને રહીશ. કદાપિ મુખ નાશ થશે તો બન્નેના. હું કાળાંતરે પણ ખીજાને નહિ પરણું—”

“ બહાલી ! હિન્દુ સંસારની ધાતકી રૂઢીઓની કાલિમ જાળમાં તું ફસી પડવાની—”

“ હું એ દૂર રીવાજની ધંટીમાં નથી પીસાવાની—”

“ તને ફરજ પડશે ?”

“ નહિ પડે. ”

“ તારા પિતા તને ફરજ પાડશે. ”

“ નહિ પાડે. ”

“ તો તો સોના કરતાં પીળું. સુધા ! હું માનું છું કે તું ઘડ વિચારની છે—મને તારા પર વિશ્વાસ છે—તો પણ રૂઢીના ધાતડી બંધનો એવા છે કે જે આપણી જીંદગીને કચડી નાખશે. ”

“ આપણે તે સામે સત્યાગ્રહની લડત લડીશું—”

“ શી રીતે ?”

“ જેવી રીતે રમાકાન્તના લીલા સાથે આર્ય સમાજના પંડીતે લગ્ન કરી આપ્યા તેવી રીતે આપણાં લગ્ન ન કરી શકાય ?”

“ ઘણીજ ખુશીથી. ”

“ પણ હમણાં તો મારે મારા પિતા સાથે મુંબઈ જવુંજ જોઈએ. પિતા સુધારક છે. હું મનાવીશ. જે માનશે તો એમની રાજખુશીથી—નહિ તો આપણી મરજી પ્રમાણે આર્ય સમાજની વેદોક્ત રીતિથી આપણે લગ્ન કરીશું—”

“ અહા ! ત્યારે તો મારી જ્હાલી સુધા મારી થશે ખરી ?”

“ હું તો આપનીજ મારા રજની ? ” સુધા રજનીકાન્તના ગાલપર ધીમે તમાચો મારતાં મીઠું હસી અને રજનીકાન્તનો શોક હવામાં ઉડી ગયો.

“ હું તને પરમદિવસે તો મુંબાઈમાં મળીશ મારી સુધા !”

“ આપનો આભાર પ્રાણ—” રજનીકાન્તે સુધાને પ્રેમથી ચુમ્બન કર્યું અને સુધા પોતાના પિતા સાથે બરાયલા હૃદયે મુંબઈ જવા તૈયાર થઈ.

સુધા ગઈ. રજનીકાન્તને મન આખું જગત્ નાશ પામ્યું. લીલા પણ સુધાનો શોક જોઈ ઉભી ઉભી સળગી ગઈ. સુધાના સ્નેહમાં નડતી ગંભીર મુશ્કેલી શી રીતે દૂર થશે એ ખ્યાલે દુઃખ પામી. સુધાને શાંત કરી શીખામણ દીધી. સઘળા શોકમાં દુઃખી ગયાં. નટલરલાલ પણ દુઃખી થયો. છતાં તે રજનીકાન્ત અને

સુધા વચ્ચે મ્નેહની જ્યોતિ સળગી છે એ વાત જાણી શક્યો નહિ. રજનીકાન્તે વિનયથી વાત કરી સુધાને ધીરજ આપી.

આખા આશ્રમની સ્ત્રીઓ દુઃખી થઈ. નટવરલાલ પણ શોક પામ્યો. સુધાના શોકનો પારજ નહોતો. તે એકાદ પત્થરના પૂતળા પેરે પિતાની સાથ ચાલી. ગાડીમાં બેઠી અને રજનીકાન્તની પ્રેમાળ સખી તેનાથી દૂર થઈ.

આ બાળુ લીલા એકલી પડી. સુધા ચાલી જતાં લીલાને કાંઈ સૂઝયું નહિ. આખું ઘર ખાવા ધાયું. આશ્રમની એક સ્ત્રી તેની સાથે હતી તો પણ ગમ્યું નહિ. લીલાને કાન્ત વિના જીવન ખાઈ જ લાગતું. તેમાં વળી સુધા જેવી પ્રિય સખી જવાથી જગત્ તદન સૂનું લાગ્યું. આખી રાત્રી બેચેનીમાં પસાર કરી. સવાર પડ્યું. બીજાનું છોડ્યું. દાતણ કરતી હતી. ત્યાં પોસ્ટમેને એક પત્ર નાંખ્યો. અક્ષર ઓળખ્યા અને લીલાના મુખપર મધુર સ્મિત ફરક્યું. પત્ર રમાકાન્તનો હતો. પ્રેમના આવેશમાં લીલાએ પત્રને છાતી સરસો ચાંપી દીધો—તેના પર એકાદ બે મીઠા ચુસ્મને લીલાં અને પછી ઉતાવળી ઉતાવળી વાંચવા લાગી,

“ મારી લીલુ,

તને આ પત્ર મળશે તે પછી માત્ર ત્રણ કલાકમાં એટલે કાલે ૧૦ વાગતે હું મણીપુર આવીશ. હું ધારું છું કે તું ખુશીમાં હશે. રજનીકાન્ત અને સુધા આનંદમાં હોય એવી મારી પ્રાર્થના છે.

લી૦ તારોજ.

રમાકાન્ત”

લીલાના હર્ષનો પાર રહ્યો નહિ. તેનો કાન્ત આજે આવનાર હતો. અનેક પ્રકારની સ્વાદિષ્ટ રસોઈ બનાવવાનો તેણે વિચાર કર્યો. કાન્તને રીઝવવા સર્વ પ્રકારની સામગ્રી તૈયાર કરી રાખી. બગીચામાંથી સુંદર ફૂલો કાન્તને વધાવવા માટે મંગાવ્યા. સુંદર પુષ્પના હારો તૈયાર કરી રાખ્યા અને જ્યાં ત્યાં પુષ્પની મધુર ખરાગ બહેકી રહી. કાન્તના આવવાની ખુશાલીમાં સુધાનો શોક જીલી ગઈ. આ સમયે રજનીકાન્ત આવ્યો. તે પણ રમાકાન્તના આવવાની વાત જાણી મલકાયો પણ હમેશનો રજનીકાન્ત આજે

નહોતો. સુધાની જૂદાઈથી તે બળીને ખાખ થઈ જતો હતો. તેને આ જગતની સુંદરમાં સુંદર વસ્તુ પણ ગમતી નહિ અને તેથી દુઃખી દીલે દશ વાગે આવવાનું કહી પાછો ગયો.

ધનકાર નામની એક બાઈ રસોઈ કરતી હતી. આજે “કાન્ત” માટે સર્વોત્તમ રસોઈ બનાવવાની હતી તેથી આશ્રમમાંથી બીજા બે ત્રણ સ્ત્રીઓને લીલાએ બોલાવી અને બેચાર પાકનિપુણ પ્રમદાઓ રમાકાન્ત માટે ઉત્તમ ભોજન તૈયાર કરવામાં ગુંથાઈ.

લીલા પોતાના ઓરડામાં બેઠી બેઠી “કાન્ત”ના મધુર સ્વપ્નાં જોતી હતી. રમાકાન્તના સઘળા પ્રેમ પત્રો ટેબલમાંથી બહાર કાઢ્યા. તેમાં આજે આવેલો પત્ર બેઠ્યો. આ પત્રમાં પ્રમાદ્યંત્રે મેલેલો પત્ર પણ હતો. એક પછી એક પત્રો વાંચવા લાગી. કાન્તનીજ ધૂન લીલાને લાગી રહી. કાન્તજ સઘળે દેખાવા લાગ્યો. દાદરપર અવાજ ચતાં ડોકિયું કરતી અને કાન્તને ન જોતી તો નિરાશ થતી. મોટરના ભુંગળા જેવું સાંભળતાં દોડી જતી અને પાછી ફરતી.

રમાકાન્તનો ફોટો નજર સામે મૂક્યો હતો. હાથમાં રમાકાન્તનો પ્રેમપત્ર હતો. હૃદયમાં રમાકાન્તની મૂર્તિનાં દર્શન કરતાં મુખે રમાકાન્તનો જાપ જપાતો હતો.

“ સખી ! આજે પધારે કાન્ત આનંદ હેલી રે !

“ કાંઈ ગાઈશું મીઠાં ગીત પીયુને વધાવવા રે !

“ સખી ! ઉગ્યો સુવર્ણનો ભાણુ ! આનંદ હેલી રે !

“ મારાં હૃદય મહીં છે ઉલ્લાસ પીયુને વધાવવા રે !

કાન્તના તાનમાં લીલાએ ગાયું. થોડીકવાર અટકી ગાવાનું પાછું શરૂ થયું.

“ કરીશું પ્રીતમની સાથ સખી ! આનંદ ફેલી;

“ મારા પ્રીતમ, ખારા, રાજ ! પધારો હર્ષ થકી;

“ આ દાસી જુએ છે વાટ પિયુ તમ દર્શનની,

“ તમ દર્શતણી અભિલાષ પૂરો પ્રભુ હર્ષ થકી.

“ તમ આનંદ-મંગળ કાજ, પિયુ પ્રાણ પાચરું હું,

“ તમ સ્નેહ સુમનની પરાગ-હૃદય માંહિ ભરું હું ”

લીલાએ મધુર સ્વરે ગાયું. વાતાવરણમાં સંગિતના માધુર્યની મીઠી સેર ફુટી-ઉડી. લીલાને હવે એકપણ એક દિવસ જોટલી લાંબી લાગતી. વારંવાર ધડિયાળ તરફ જોતી અને દસ ન વાગેલા જોછ ગરિબડા ધડિયાળપર રોષે ભરાતી. લીલા આવા મીઠા તાનમાં હતી તે સમયે રજનીકાન્ત આવ્યો. તેની સ્થિતિ તદ્દન અસ્થીર હતી.

સુધાની જીદાઈથી ઝૂરતો રજનીકાન્ત લીલાના રૂમમાં ભાનમાં ને ભાનમાં આવ્યો. લીલાને કાન્તનું તાન હતું. રજનીકાન્તને સુધાનું તાન હતું. લીલાના રૂમમાં સુધાનો ફોટો હતો. તેને એક પળ રજનીકાન્ત જોઈ રહ્યો અને દિગ્ભૂલ જોવો થઈ ગયો.

લીલા કાન્તના નામને જાપ જાપતી રમાકાન્તના પ્રેમપત્રો વાંચી પ્રેમનો મંત્ર ભજીતી હતી, આ સમયે કમનસીએ પ્રમાદચ્છ્રે મૂકેલો બનાવટી પત્ર તેના હાથમાં આવ્યો અને જ્ઞાનમાં ને ભાનમાં વાંચવા મંડી.

“ બહાલી લીલુ !”

આપણા પ્રેમને પરમાત્માએ મજબૂત બનાવ્યો. આપણી વચ્ચે પ્રેમનો પ્રકાશિત દિપક સળગવા પામ્યો તે માટે હું અત્યંત હર્ષ પામું છું. લીલુ ! મારી બહાલી !.....

આ પત્ર રમાકાન્તનો જાણી લીલા વાંચતી હતી. રજનીકાન્ત સુધાની છબીને ટીકતો ઉભો હતો. રજનીકાન્ત સુધાની છબી તરફ જોઈ રહ્યો હતો આ પળે રમાકાન્ત પ્રેમના આવેશમાં દાદર ચઢી ઉપર આવ્યો અને લીલાના ઓરડા તરફ દોડ્યો.

“ હૃદય ! બહાલી ! ” રજનીકાન્ત સુધાનો ફોટો જોઈ લાવ્યો. રજનીકાન્તના કાને ઉપલા શબ્દો અથડાયા. તે ચમક્યો.

“ લીલાના રૂમમાં રજનીકાન્ત ! આવા શબ્દો ઉચરે— ” પ્રેમાલ રમાકાન્તનું બહાલભયું હૃદય કોંઈની લાગણીઓથી ઉછળી રહ્યું. લીલાના ઓરડામાં એકદમ ધસી ગયો. લીલા તેના કાન્તનો ફોટો જોતી હતી. રજનીકાન્ત ગાંડા જોવા ઉભો હતો. કોંઈ રમાકાન્તે રજનીકાન્તને જોસથી ધક્કો મારી બોલ્યો.

“ નીચ દગલખાજ, તારાપરના મારા વિશ્વાસનો આ બદલો ! પાપી ! કૃતધ્વી !—

રમાકાન્તના ધુળરાથી રજનીકાન્ત કે લીલા ઉભયમાંથી કોઈ-ને કોઈ પણ ખુલાસો કરવાનું સૂઝયું નહિ. રમાકાન્ત જેમ જેમ લીલાને જોતો ગયો તેમ તેમ તેનો ક્રોધ વધતો ગયો અને એક વેળાની પોતાની પ્રિય સખી સાથે રમાકાન્ત અતિ દૂર રીતે ગુસ્સે થયો. જે વ્યક્તિને પોતાના પ્રાણ કરતાં પણ વધુ ચાહી હોય, જેના વિના નજીવ વાચ એવી લાગણી થઈ હોય અને જેને માટે આકાશ પાતાળ એક કરવાના કસમ લીધા હોય તેવી વ્હાલી વ્યક્તિ તરફથી સહેજ પણ બેવફાઈ થતાં પ્રત્યેક માનવ—હૃદયને ધણું લાગી આવે છે અને તેથી લીલા તથા રજનીકાન્ત જેવા વિશ્વાસુ પ્રિયજનો તરફથી મજેલા બેવફાઈના બદલાથી રમાકાન્તે આ જગતમાં સર્વત્ર બેવફાઈ જોઈ. અશાંતિ, ક્રોધ, બેચેની, દિલગિરિ વિગેરે વિગેરે અનેક પ્રકારની લાગણીઓ તેના શરીરને આળી નાખવા લાગી. ઘડીમાં લીલા તરફ તો ઘડીમાં રજનીકાન્ત તરફ રાત્રી આંખોએ જોતો રમાકાન્ત હવે શું કરી નાખશે તેની કલ્પના પણ ન થઈ શકે એવો દેખાવ થઈ રહ્યો.

ન્યારે કોઈ આફત અણુધારી આવી પડે છે ત્યારે તેની સામે ખચાવ કરવાની શક્તિ તુરતાતુરત માણસમાંથી ચાલી જાય છે. લીલા અને રજનીકાન્ત પણ આ અણુધારી આફતથી તદ્દન ગાફેલ જેવાં બની ગયાં. રમાકાન્તે ઉભયના મૌનનો અર્થ જૂદો જ કયો—તેઓ દોષિત છે એ વાત—એ માન્યતા—વજ્રલેપ થઈ ગઈ અને દાંત કચકચાવી ઉભય તરફ તિરસ્કારયુક્ત દષ્ટિ ફેંકી લીલાના ટેબલના ખાના ખોળવા મંડ્યો. પ્રમાદ્યંદ્રના રજનીકાન્તની સાથના બનાવટી પત્રથી રમાકાન્તના જીવનમાં ઝેર રેડાયું અને ખાનાં ખોળતાં રજનીકાન્તની છબી મળી આવતાં આગમાં ઘી હોમાયું.

“ઓ પાપીણી ! આ જો ! જો-જો—તારો આ કાન્ત ? એને જોઈ લે—ઓ નીચ ! પાપીણી ! આજ મારા પ્રેમનો બદલો ! આખું જયત્ત જેને હલકા કુળની કહે તે હલકી હોયજ ? વીંછીના ખાળકમાં અમૃત સંભવેજ નહિ !...” રમાકાન્ત ક્રોધપૂર્ણ સ્વરે બોલ્યો.

લીલાનો તીરસ્કાર કરી બંધિત રમાકાન્ત રજનીકાન્ત તરફ

કર્યો. ક્રોધથી તેનું બોહી ઉઠળી આવ્યું હતું. તેની આંખમાંથી અંગારા પડતા હતા.

“ઓ બદમાશ ! ઓ સફેદ ચામડીના કાળા નાગ ! જેનું આધું તેનુંજ ખોદ્યું. અરે ! જે સ્ત્રીને મા કહી તેનીજ સાથ વ્યભીચાર કર્યો. ધીકાર ? જા કાળું કર ! ઓ નીચ ! ઓ દગાખોર—જા—અહિંથી તારું કાળું કર—” રમાકાન્તે રજનીકાન્તને ધક્કો માર્યો. રજનીકાન્ત ખીચારો સુધાની જીદાઇથી મરી રહ્યો હતો તેને માટે આ અસહ્ય થઇ પડ્યું.

“ભાઇ.....” રજનીકાન્ત જેમ તેમ બોલ્યો.

“કાન્ત !.....” લીલા બોલી.

“ઓ પાપીઓ ! જાવ—તમારું કાળું કરો—હું તમને જરા પણ સાંભળવા નથી માગતો.....”

“ભાઇ ?...” રજનીકાન્ત ધોધમાર આંસુ રેડતો બોલ્યો.

“ઓ હવસી કુતરા ! હવે અહિંથી તારું કાળું મ્હેં દુર લઇ જાય છે કે નહિ?...”

રજનીકાન્ત શોકભર્યા મોઝે આ અણુધારી આક્રમકથી તદ્દન મૃત્યુવશ થયો હોય એવી સ્થિતિમાં ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. રમાકાન્તે તે બિચારાનો એક શબ્દ પણ સાંભળ્યો નહિ અને નિર્દોષ—પવિત્ર હૃદયનો રજની પોતાના બહાલા મિત્રના મનમાં દોષિત મનાયો. રજનીકાન્ત ચાલી જતાં હવે રમાકાન્તે ગરિબડી લીલાપર વજ્ર પ્રહાર કરવા માંડ્યો. જે લીલાને રૂદ્ધ કરતી જોઇ જે રમાકાન્તની છાતી ચીરેચીરા થઇ જતાં તેજ રમાકાન્ત હવે એક વેળાની બહાલી લીલાને હાથમાં અશ્રુપાત કરતી જોઈ બોલ્યો.

“ઓ જરીણી ! હવે રડે છે શા માટે ! પાપ કરતાં કાંઈ નહોતું લાગ્યું ? અફસોસ ! સ્ત્રીજાતિનો બરોસો શા ? એ ઝેરી નાગજી કોનો થઇ કે મારી થાય ? હાથ ! મ્હેં તારે લીધે મારી માતાને દુઃખી કરી—ગમે તેવા ભોગ આપ્યા ત્યારે તેં મને તેનો આ બદલો આપ્યો ? મેં તને શું અસંતોષ આપ્યો કે તું એ નીચ તરફ ખેંચાઇ ?

“ બહાલા ? આ ભયંકર પ્રપંચ છે—નિર્દોષોને ફસાવવાની આ કાષ્ટ પાપીની જળ છે...”

“ મેં જો કાષ્ટ મારફતે સાંભળ્યું હોત તો હું સાચું ન માનત પણ મેં મારી આંખોએ જોયું છે અને મારા પોતાના કાનો—જો સાંભળ્યું છે !...”

“ કાન્ત ! આ ભયંકર અન્યાય થાય છે ?”

“ ચુપ—ઓ નીચ ! એક ગુનાહ કરી ખીજો ના કર—પાપ કરી હવે ના છુપાવ. ”

વિવાહની વરસી થઇ—ત્રીજાને સઘળા સામગ્રી રવડો ગમ્—ભોજન ભોજનની જગ્યાએ રહ્યું. સુન્દર ફૂલોના હાર કરમાવા લાગ્યા અને પ્રેમાળ જોડાની જીંદગીમાં ઝેર રેડાયું !

“ કાન્ત !...” લીલા રૂદ્ધ કરતાં બોલી.

“ લીલા ! હું તને સાંભળવા માગતો નથી. તારી પાપી વાણી સાંભળી હવે હું દુઃખી થવા ઇચ્છતો નથી. મેં તને હીરો જાણી પણ તું કાચનો દુકડો નીવડી—મેં જ્યાં કંચન જોયું ત્યાં કથીર નીકળ્યું—હાય ! ઓ નીચ ! વ્યભીચારીણી ! તેં મારા જીવનમાં ઝેર રેડયું ! તેં મારી પાયમાલી કરી...”

“ નહિ—નહિ—બહાલા ! એમ ના બોલો—હું પવિત્ર છું ! સૂર્ય અને ચંદ્ર તેના સાક્ષી છે—”

“ તારી શીલોસોશી હવે જવા દે—હું જાણું છું કે તું કેટલી પવિત્ર છે...તારો ગર્ભ પણ કાણ જાણે કાના પેટનો હશે ? ઓ નીચ, ઓ ઝેરી નાગણ ! તું મને ડંખી—તેં મારી પાયમાલી કરી...”

“ કાન્ત ! આપ આ શું બોલો છો ? સૂર્ય પશ્ચીમ ઉઝે ચંદ્રમાં પોતાની શીતળતા બંધ કરે, નદીઓનાં પાણી અવળાં વહે તો પણ આ લીલા આપ સિવાય કાષ્ટ પણ પુરૂષનો વિચાર નજ કરે...”

“ લીલા ! શું તું સાચું કહે છે...”

“ પરમાત્મા સાક્ષી છે, કે હું પવિત્ર છું.

“ મેં મારી આંખોએ...”

“ ખાલી બમણા છે...”

“ ત્યારે આ પત્રમાંના અક્ષર રજનીકાન્તના નથી એમ તું પુરવાર કરી શકશે ? વળી આ ફોટો ?...”

“ એ બયંકર પ્રપંચ જાણ છે ”

રમાકાન્તને કાંઈ સ્પષ્ટતા નહિ. શું સાચું હશે તેના નિર્ણય કરી શક્યા શકે નહિ.

થોડીકવાર તદ્દન મૌન બેસી રહ્યો. આ વેળા લીલાએ ભોજન લેવાની વિનંતી કરી—ખાવા બેઠો પણ ખવાયું નહિ પાછો દીવાનખાનામાં આબે.

“ લીલા ! તું મને સાચું કહે—તું જો રજનીકાન્તને ચાહતી હોય તો હું તને તેને સોંપી દઉંશ પણ એકવાર સાચું કહે—સાચું કહે...”

“ બહાલા ! મારા કાન્ત ! સ્વપ્ન કે જાગૃતકાંઈ પણ અવસ્થામાં ”

“ લીલા ! તું નિર્દોષજ છે ?...”

“ તદ્દન નિર્દોષ બહાલા !...”

“ ત્યારે આવ—મને એક ચુસ્ત આપ ” અનેક વિચારોના વમળમાં વીંટળાતો રમાકાન્ત બોલ્યો.

લીલા તેની પાસે આવી. બરમાયલાં રમાકાન્તે તેના મોહક ગાલ ઉપર ચુસ્ત લીલું.

“ દુર—દુર—તારા ચુસ્તથી એક વેળા મને અમૃત સમાન શાન્તિ મળતી હતી..... પણ નહિ ! તે ઝેર હતું ! મેં જાણી બેઠાં ઝેર પીધું—ઓ દુષ્ટા ! તેં મને ઠગ્યો—મારા જોડે એક ઐજ્યુએટ નારી જતીથી ઠગાવ્યો—શરમ—અફસોસ ! કુલટા ! તેં તારી મોહજાળમાં ફસાવી મારા જીવનની પાયમાલી કરી. હાય ! એક વખત એવો હતો કે જ્યારે હું તારા સુખના દર્શન માટે દીવાના પેરે ચાલ્યો આવતો—આ એક એવો સમય છે કે જ્યારે મને તારું કાળું મુખ ઝેરી નાગણના જેટલું બયંકર લાગે છે ! પાપીણી ! દુર થા—દુર થા—તારા પાપી સ્પર્શથી મારા દેહને અપવિત્ર ના કર—તારાં ઝેરી સ્પર્શથી મારામાં ઝેર ના રેડ...”

“ કાન્ત ! આ બયંકર બ્રમણ છે...”

“ હું કેમ માનું ! તારા બોલવાપર વિશ્વાસ શો ? ”

“ રજનીકાન્ત મારે બાઈ સમાન છે. ”

“ તારું સ્ત્રીચરિત્ર હવે મને ન ઠગી શકશે—ઓ પાપીણી ! હવે વધુ પાપ ના કર—તું કુલટા ઠરી ચુકી—મેં મારી આ કમન-સીબ આંખોએ જોયું છે—અને મારા કમનસીબ કાનોએ સાંભળ્યું છે. હવે મને વધુ ના ઉકાળ—તારી ઝેરી જખાન બંધ કર—તારું કાળું કર—”

“ હાય ! મારે તમને કેમ સમજાવવા ? અરે ! ઓ પ્રભુ ! સહાય થા—ઓ સૂર્ય દેવ ! તું સાક્ષી પુર—”

રમાકાન્ત વિચારમાં પડ્યો.

“ શું લીલા પત્રીત્ર હશે ?...હોય પણ...કંઈ સમજ નથી પડતી—” તે મનમાં બોલ્યો.

“ પ્રાણ ! હું નિર્દોષ છું...”

“ લીલા ! જો તું નિર્દોષ હોય તો આ પત્ર અને ફાટો શી રીતે આવે ? ”

“ એ એક ભયંકર પ્રપંચ છે—કોઈ પાપીની જાળ છે છે, બહાલા ! ”

“ તારા પર કોણ વેર લેવાની ઇચ્છા કરે ? ”

“ ઇશ્વરને માલુમ કે શું સત્ય છે ? ”

“ લીલા ! મને એકવાર સાચું કહે—તું ચાહશે ત્યાં હું તને જવા દઈશ.....”

“ બહાલા ! મારો યા ઉગારો ! ચાહો વા તીસ્કાર પણ હું તો આપતીજ દાસી છું—બાળક જેટલી નિર્દોષ અને નિર્મળ અન્તરની છું. ”

“ લીલા ! પરમાત્માના સોગન ખાઈ કહે છે કે તું નિર્દોષ છે ? ”

“ એકવાર નહિ પણ હજારવાર—હું નિર્દોષ છું બહાલા ! કસમ તે પવિત્ર પરમાત્માના—કસમ જમીન આસમાનના—કસમ મને આપના પ્રાણના વહાલા ! કે હું ફક્ત બહોતાનને લીધેજ દોષિત, ઠરી છું. ”

“ લીલા ! તું સાચું કહે છે ?”

“ તદન સાચું બહાલા !”

“ મારા સમ !”

“ તમારા સોગન કાન્ત !”

રમાકાન્ત કાંઈ બોલ્યો નહિ. લીલા તેની નજીક બેઠી. થોડી-ક્યાર બંને ચુપ રહ્યા.

“ લીલા ! ફરવા જઈએ.”

“ જેવી તમારી ઇચ્છા. ”

તેઓ નદી કિનારે ફરવા નીકળ્યાં. ફરતાં ફરતાં થોડેક દુર નીકળી ગયા. રમાકાન્તની સ્થિતિ તદન અસ્થિર હતી. લીલા તેને રાજી રાખવા તે કહે ત્યાં જતી હતી. થોડેક દૂર નદીમાં એક નાનું હોડકું પડ્યું હતું. રમાકાન્તે તે જોયું અને નદીમાં ફરવા જવાનું મન થયું.

“ લીલા ! નદીમાં ફરવા જઈશું ?”

“ વરસાદના વખતમાં હોડીમાં બેસી નદીમાં ફરવા જવામાં ભય છે—”

“ નહિ લીલુ ! એમાં મઝા છે. ”

રમાકાન્તને રાજી રાખનારી પોતાના કાન્તની મરજીને આધીન થઈ. રમાકાન્ત પોતેજ હલેસાં મારવા લાગ્યો અને હોડી ધણે દૂર નીકળી ગઈ.

“ શું આ પાપીણી નિર્દોષ હશે ?” રમાકાન્તે પોતાના મનને સવાલ કર્યો.

“ નહિ-નહિ-કંચન અને કામીની આગળ કોઈ પણ સ્થિર રહી શકેજ નહિ. અમી આગળ લી તવાઈજ જાય-ખીલેલાં કમળને જોઈ બમર શાંત રહીજ ન શકે—’ ભરમાયલું મન બોલ્યું અને ક્રોધના બડકા થયો.

“ ઠગાયો હું-ઠગાયો હું અરે ! કાતીલ ઓ ! નારી !

“ જીગરમાં ડંખ દેતાં શું દયા ના, તુજને આવી ?

“ હવું શું દુઃખ મુજ પાસે ? હતી શું ન્યુનતા મુજમાં ?

“ જીગરનો આહ ન્હોતો તો-હૃદય અધ્યુજ શા માટે !

“બહેતર બોલવું કે ના—નથી હું ચાહતી તુજને !

“છતાં ચાહી-હૃદયથી ને બની તું બેવફા શાને ?

“અરે ! કાતીલ ઓ ! નારી ! દીધો તેં હંશ હા ! મુજને !

“જીવન ખાઈ, કીધું મારું, દીધો તેં હંશ હા ! મુજને !”

લીલા તરફ જોઈ રમાકાન્ત મનમાં બોલ્યો.

થોડીકવાર એકીટસે લીલાને જોઈ રહ્યો.

‘ સંભવે શું નિર્દોષતા—આવી સુંદરતા મહીં ?

“ કુદરતે શાને બનાવી, સુંદર તુજને ઓ લીલા ?

... ..

“ સંભવે ના સુંદરતા મહીં કદી નિર્દોષતા.....

... ..

અમ વધ્યો—ચીત ચક્રામ બન્યું. હૃદયપર કાણુ ન રહ્યો.
અંતરમાં ઉંડો ધા પડ્યો. નિરાશ અને દુઃખી દીને તે બોલ્યો.

“ લીલા ! અહિં આવ—”

લીલા નજીક આવી.

“ આ મારું છેલ્લું ચુમ્બન ?” લીલાને એક ચુમ્બન લીધું.

“ એમ કેમ બોલો છો, બહાલા ?”

“ કારણ કે હું તારો ત્યાગ કરું છું.”

“ શા માટે બહાલા કાન્ત ?”

“ ઓ નીચ પાપીણી ! હજુ સ્ત્રી ચરિત્ર ના ચકાવ—પરિત્ર
હોવાનો દાવો છોડી દે—પાપનો પશ્ચાતાપ કર—અને તારા પેદા
કરનારને યાદ કર—તું નીચ પાપીણી છે—”

“ હાય ! ઓ બહાલા કાન્ત !”

“ તારો કાન્ત હું નહીં પણ તે પાપી—ઓ નીચ નાગણ
હવે તારો ! અંત નજીક છે—તારી આ નદીના ઉંડા પાણીમાં
કબર થશે .

લીલા કંપી.

“ દયા—દયા—બહાલા ! છેકજ ધાતકી ના થાવ. હું તદન
રો છું. ”

“ છેલ્લી ઘડીએ પશુ જીવું ! યાદ કર—યાદ કર—પાપી લીલા ! તારા પરમેશ્વરને યાદ કર—”

“ મારા બહાલા કાન્ત ! બચાવો—દયા—દયા—”

રમાકાન્ત કંઈક વિચારમાં પડી લીલાનું સુંદર મુખ જોવા લાગ્યો.

“ આજ સુંદર મુખે મારા જીવનની પાયમાલી કરી—ઓઃ ઝેરી નાગણ ! તું સળને પાત્રજ છે. ”

“ દયા—દયા—”

“ પાપીઓ માટે દયા હોયજ નહિ. ”

ગુસ્સાના આવેશમાં તે ભરમાયલા ભરથારે લીલાને ઉંચકી નદીના ઉંડા પાણીમાં ફેંકી દીધી. જે લીલા માટે આસમાન જમીન એક કરી તેજ લીલાની તેના બહાલા કાન્તેજ પાણીમાં કબર કરી ! લીલાને નદીમાં નાખી રમાકાન્ત છુટે મ્હોએ રોષ પડ્યો.

“ ઓ ઇશ્વર ! મારી લીલાને શાંતિ આપજે. એ ગમે તેવી હતી પણ એક વેળાની એ મારી બહાલી માશુક હતી. શાંતિ પામજે બહાલી લીલા !.....

જીગજ બળે માફ તદ્દપિ લાચાર છું હું,
અરરરર ! હત્યારી કૃત્ય કેવું ક્યું તેં;
કામલ વિષવેલી સુંદરી ઝેરવાળા,
બસ બસ એ જાતી નીચ ને નાશકારી.

... ..
આવું આવું બળડો—શોક પામતો—ઘડીમાં હર્ષ પામતો—
સ્ત્રી જાતિને ધીકકારતો—જગતને ઝેરી મથુતો—રમાકાન્ત કિનારા તરફ હોડી હંકારવા લાગ્યો.

વળી થોડીવાર રહી તે બળડ્યો.

“ ઝેરી હતી એ—ઝેરી હતી હા !—

“ ઝેરી બન્યું છે મીઠું જીગર આ—

... ..
“ અમૃત ગળી પીધું ઝેરનું હાય ! ખાલું;
“ વિષમય સુંદરતા ઓળખી ના શક્યો હું. ”

गन्माना व्यावेनमा ते अन्भवा + -थाः लीयाने विद्या.

५४ २००

પ્રકરણ ૨૫ મું.

કુમળી કળીપર કુહાડાનો ધા.

ગીરભામ બેકરોડ ઉપર આવેલા “ કુમુદ કોટેજ ” નામના એક સુંદર મકાનના બગીચામાં એક અઢાર વર્ષની સુંદરી કંઈક વયનામાં લીન થઈ બેઠેલી નજરે પડે છે. આ સુંદરી તે આપણી સુધા. સુંદર સુધા અત્યારે લાચાર, ગમગીન અને ગરીબી જીણાતી હતી. તેનાં હૃદયપર જાણે કાંઈ ભયંકર આઘાત થયો હોય તેવું અનુમાન સહેજે થઈ શકતું. તેની સુંદર કાળી મોહક આંખોમાં ખાડા પડ્યા હતા. ભરાઈ રમણીય અવયવોવાળું શરીર સુકું થઈ ગયું હતું અને સુધાની સુંદરતા કંઈક ઓછી થઈ હતી.

તેનો પિતા નટવરલાલ તેને મણીપુરથી મુંબઈ લઈ આવ્યો. પહેલે દિવસે તો કાંઈ જાણવાબેગ બન્યું નહિ. નટવરલાલની પહેલી પત્નિ અને સુધાની માતા મરણશરણ થવાથી નટવરલાલનાં ઘરમાં ‘ નવી ’નું રાજ્ય ચાલતું હતું અને સાવકી માતાને સાવકાં છોકરાં અપ્રિય હોયજ એવું હિંદુ સંસારના અભ્યાસીને કહેવું પડે તેમ નથી. સુધા અપર માતા—કમળાને અકારીજ થઈ પડી. ને સુધાને ઉંચી કેળવણી મળી શકી તે નટવરલાલની સહનશક્તિને લીધેજ. કમળાએ તે માટે નટવરલાલને દુર્ગા ખાધો. છોકરી વધુ ભણાવ્યાથી વહી જાય—વંઠી જાય—એવાં એવાં અનેક વાક્યો નટવરલાલને કમળાએ સંભળાવ્યાં પણ નટવરલાલે સારા ભાગ્યે તેની દરકાર કરી નહિ અને સુધા જેમ તેમ અભ્યાસ પુરો કરી આશ્રમમાં જોડાઈ.

સુધા તેની શાંતિમાં સહિથી વધુ સુંદર મનાતી અને હતી પણ. આથી અનેક કુટુંબોમાં તેનાં માર્ગાં થયાં હતાં. પણ નટવરલાલે કાંઈને પણ દાદ આપી હતી નહિ. એક દિવસ કમળાની માએ પોતાના એક સમાને સુધા પરચાવવા માટે ભલામણ કરી. કમળાને માતાનું વચન તોડવું એ એક પાપ જણાયું. નટવરલાલ પર દબાણ થયું અને કાન્તિલાલ નામના એક બ્રેજીએટ યુવાન સાથે સુધાના લગ્ન

કરવાની વાત નહીં થઇ. સુધાને એક પત્ર લખ્યો પણ રજનીકાન્તને ચાહનારી આવી નહિ. આથી નટવરલાલ પોતે મણી-પુર ગયો અને સુધાને સમજાવી લઇ આવ્યો તે આપણે જોઇ ચયા છીએ.

પહેલે દીવસે તે કાંઈ કાંઈ બોલ્યું નહિ. બીજા દીવસનું સવાર થયું. આજે રજનીકાન્તના કહેવા પ્રમાણે સુધાને તે મળવાનો હતો એટલે સુધા કંઈક આનંદમાં હતી પણ મળવાનો સમય થઇ ગયો અને મળનારો મળ્યો નહિ એટલે સુધા નિરાશ થઇ. રજનીકાન્તે એક ચોકસ જગ્યા આગળ સવારે નવ વાગે મળવાનું વચન આપ્યું હતું. રજનીકાન્તપર અચાનક આકૃત આવી પડી. સુધાના તાનમાં તે દોષીત મનાયો. લીલાપર સીતમ ગુજર્યો. રજનીકાન્ત—નીર્દોષ નીર્મળ અંતરનો રજનીકાન્ત રમાકાન્તના મનમાં બેવડા અને દુરાચારી મનાયો. આ તિરસ્કારથી રજનીકાન્ત અસહ્ય રીતે નિરાશ થઈ ગયો. આખા જગતમાં તેને પ્રપંચ—પ્રપંચજ નજરે પડ્યો. સંસાર તરફ તિરસ્કાર આવ્યો. અનેક તર્કવિતર્ક કર્યા પણ કાંઈ અનુમાન કરી શક્યો નહિ. તેનો કાંઈ પણ શત્રુ નહોતો એટલે રમાકાન્તે ખુલાસો સાંભળ્યા વિના તેનો તીરસ્કાર કર્યો તે માટે રમાકાન્ત પર કંઈક ગુસ્સો પણ આવ્યો. રમાકાન્ત જોવો મિત્ર ગયો અને નોકરી ગઇ તેથી તે નિરાશ થયો. સુધા જેવી પ્રિય સખીનો વિયોગ થયો એટલે ‘પડતા પર પાડું’ પડ્યું ! કુદરતનો અભ્યાસી હવે શોકશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યો. અલ્પ સુખ પાછળ અગાધ દુઃખનો દરિયો જણાયો. આ દરિયામાં રજનીકાન્ત પડ્યો અને તણાવા લાગ્યો. તેને પોતાની ફરજનું, દેહનું કે જગતનું કશાનું ભાન રહ્યું નહિ. પ્રેમ ગયો, મિત્ર ગયો, નોકરી ગઇ, લીલા જેવી બહેન ગઇ, માતા પિતા પ્રથમથીજ ગયાં હતાં—હવે જગતમાં તેનું કાંઈ ન રહ્યું—એકલી સુધા ! તેનો પણ વિયોગ થયો. આ તીવ્ર ધા સહેવા સહનશીલ રજનીકાન્તનું પુરૂષ હૃદય પણ અશક્ત થયું. આટલું છતાં સુધાને આપેલું વચન તે ભુલી ગયો નહોતો. સુધાને ગમે તેમ કરી પોતાની કરવી એવો તેણે દ્રઢ નિશ્ચય કર્યો હતો. એટલે મિત્ર વિયોગે—તથા પોતાપર આવેલા આરોપથી—હૃદય બળીને ખાખ થતું હતું છતાં સુધાને

સુંખી કરવા—પોતાની ધર્મ પત્ની કરવાની પ્રબલ આશા આગળ પોતાનો શોક ભૂલી ગયો. સુધાના તાનમાં સુધાના નામનો જાપ જાપતો—સુધા નામમાં રહેલું અમૃત પીતો પીતો તે સુંખઈ આવવા ઉપડ્યો.

માડીમાં તે આરસપહાણના પુતળાની પેઠેજ બેસી રહ્યો. સુધાની યાદ થતાં કંઈક લવતો—ધીમે ધીમે ગાતો.—

‘ પ્રીય હૃદય મારાં—તુજ વીણ સર્વ સુનું;’

‘ રમ્ય જગત મુજને તુજ વીણ ખાવા ધાતું;’

... ..

‘ વસી હૃદય સુધા ! જીગર અમૃત ભયું;’

‘ નયન તલસે મારાં પ્રીય તુજ દર્શ માટે.’

... ..

વળી વિચાર બદલાયા.

‘હશે કાંઈ પાપ પૂર્વના આ જન્મે આવી નડ્યાં !

‘મીત્ર હૃદય માંહી નીર્દોષી દોષીત ઠર્યો !

... ..

‘પ્રભો ! કંઈ દે ન્યાય—યોગ્ય આ થતું નથી !

‘મીત્ર હૃદયમાંથી શંકા છેદી નાખજે !’

રજનીકાન્ત એટલો વિચારમાં લીન હતો કે કેટલાં સ્તેશનો ગયાં તેનું પણ તેને જ્ઞાન ન હોતું અને ટ્રેન વલસાડ છોડી આગળ સુંસવાડા કરતી કુંદારા મારતી પાણીના પ્રવાહ પેઠે આગળ વધવા લાગી. એટલામાં કમનસીબે સાંધાવાળાની જુલથી પાટો અવ્યવસ્થીત હોવાથી ત્રેન પાટાપરથી ખસી પડી અને અનેક આશ્ચર્યો જીવોના પેટમાં ધ્રાસ્કા પડ્યો. અનેક છુંદાઈ ગયા—કચડાઈ ગયા—અનેક ધાયલ થયાં—કોઈને હાથમાં, કોઈને પગમાં કોઈને ડાયામાં એમ અનેકને ઇજા થઈ. પરદેશ જઈ વિદ્યા ભણી કીર્તિ મેળવવાની હોંસ રાખનારાની હોંસ સદાની મરી ગઈ. પ્રિય પાતને મળવા જનારી—ધરસંસાર માંડવા જતી પ્રેમાળ અખલાની આશા ભંગ થઈ. સંધળાની આશા યમરાજએ ભંગ કરી. રજનીકાન્ત

પણ ખારીનો કાચ વાગવાથી ધાયલ થયો. અને તેના માથામાંથી લોહીની ધારા વહેવા લાગી.

સુધાનો કાન્ત સુધાને મળવા જતાં ધાયલ થયો અને ઉદવા-
ડાની હોસ્પીટલમાં પડ્યો. ગરીબ ખીચારી સુધા પ્રિયજનની રાહ
જોતાં થાકી. પણ પ્રિયજન તો હોસ્પીટલમાં પડેલો એટલે ક્યાંથી
આવે ? સુધા બે ત્રણ વખત ધારેલે ઠેકાણે આંટા મારી આવી
પણ જેની અતિ આતુરતાથી રાહ જોવાતી હતી તે નજ આવ્યો.
ગરિબ બાળા નિરાશ થઇ. ગમગીન ચહેરે, રડવા જેવા મ્હોડે
ચીરાતા અંતઃકરણે પાછી ફરી. પોતાના રહેવાના મકાનના બગી-
ચામાં આમતેમ ફરવા લાગી. સુંદર બગીચે સુધાની આંખને
ગમ્યો નહિ. આંખો આંસુવાળી હતી અને મ્હોડા પર શોકનું વાદ-
ળું છવાયું હતું.

“ શું મને ખૂલી ગયા હશે ?—ના—ના ખોટા પ્રેમી તો નથી ?
ત્યારે કેમ ન આવ્યા ? શું કાંઈ વીધન નડ્યું હશે ? બહાલા...”

બહાલાના વીચારમાં ગમગીન અને નીરાશ થએલી સુધા વી-
ચારમાં હતી—આજુબાજુ તે નજર નાખતીજ નહી. કમળાને
સુધા અકારી લાગતો અને સુધાના છીદ્રો શોધવા કમળાએ સોગંદ
ખાધા હતા એટલે તે સુધાની પાછળજ ખાઈ પીને મંડી હતી.
બગીચામાંના નાના છોડવાઓના જુથમાં ભરાઈને કમલા સુધાનો
સંઘળો બકવાદ સાંભળતી હતી.

સુધાનો બકબકારો વધ્યો.

‘કાન્ત ! મારા બહાલા કાન્ત ! આપ ક્યારે પધારશો ? અરે
પ્રભુ ! મારી શી દશા થશે ?’

કમળા હવે વધુવાર શાંત રહી શકી નહિ. સુધા પર અતિ
મુસ્સો ચઢ્યો અને ક્રોધભરેલા અવાજે જ્વહર થઇ ખોલી.

“ સુધા ? તું તારા કયા ધણીને યાદ કરે છે ? સંસ્મ નથી
આવતી આવી પાપી જીંદગી મુજરતાં ?”

સુધા ડગવાયલી હતી. પોતાનું પૈટ ભરવા શક્તિવાન હતી
અને તેથી તેણે સાવકી માતાની સામેદારી નહિ ઉઠાવવામાં
કસમ લીધા હતા. કમળાનું તિરસ્કારભરેલું વાક્ય સાંભળી તે

સાંવધ થઇ. પોતાના બકવાદ માટે પસ્તાવો થયો, પણ કમળાના શબ્દોથી ગુસ્સો ઉપજ્યો.

‘ ભાભી ! જરા વિચાર કરીને બોલો—’ ભમર ચઢાવી સુધા બોલી પણ કમળા તેથી ડરે તેવી નહોતી.

‘ શું વિચાર કરાવે છે ? રાંડ-તને આટલું બધું ભણાવી એજ તારા બાપે મુખાંછ કરી. મેં તો પહેલાથીજ કહ્યું હતું કે એ વહી જશે—અને તેમજ થયું. ’

‘ તમે ચુપ રહો છો કે ભાભી ? ’ સુધાએ બરાડ મારી.

‘ નહિ તો શું કરીશ મારા ઘરની પેટ ભરી !.....’

‘ હું તમારી એક પાછની પણ ઓશીયાળી નથી સમજ્યાં ! ઉલટું મેં તમને મારા પગારમાંથી કાંઈ આપ્યું હશે !...’ સુધાએ રોડટું પરખાવ્યું.

‘ ઓહોહો ! ધાડ મારી, આજ સુધી વધારી મોટી કરી તે !’

‘ તેમાં શું ઉપકાર કર્યો ? મારી માતાનું પલ્લું મારા પિતા પાસેજ છે...’

આ સમયે નટવરલાલ આવ્યો.

‘ બેયું કે ? તમારાં શાણાં દીકરી બોલે છે તે ! તમે હવે એના લગ્ન કરી નાંખો—નહિ તો એ તો આપણાં કુળને કાળું કલંક લગાડશે. હમણાં ‘ બહાલા-બહાલા ’ કહી કોઈની સંભારણા કરતી હતી તે માટે મેં જરા ઠપકો દીધો એટલે મારા પર ગાળોને વરસાદ વરસાવ્યો ! મુઠ્ઠા અભાગણી ! મને કેમે જશજ મળે નથી. હું કોઈનું બલું કરવા જઈ ત્યારે બધાને ભુડીજ લાગું ? હું જાણું મા વગરની દીકરીને કોણ લાડ લડાવે જાણી ‘ સુધા—સુધા ’ કહીને સુધાને મન તો કમળા જાણે રાક્ષસી ! હશે મારું કરમ !’ કહી કમળા કુંસકા ભરવા લાગી.

નટવરલાલ વિચારમાં પડ્યો—પત્નીના ભાષણમાં સત્યતા જણાઈ.

સુધાના વર્તનપર ગુસ્સો આવ્યો.

‘ સુધા ! તારે સ્વચ્છંદી ન થવું જોઈએ. ’

ધીમે સ્વરે તેણે સુધાને કહ્યું.

‘લાઇ ! મારો કાંઈ દોષ નથી.’ ગરીબ સુધા બોલી

‘શું તું ‘ બહાલા—બહાલા ’ કરી નહોતો બકતી ?’ કમળા વચ્ચે પુરાઇ.

‘ તેમાં શું કાંઈ દોષ છે ?’

‘ જુઓ—તમારાં ડાહી દીકરી ! કુંવારી જીંદગીમાં કાળું કરવામાં કાંઈ દોષ જોતાં નથી :...’

‘ સુધા ! તારે સુધરવું જોઈએ. મેં તારા વિવાહ કાન્તીલાલ સાથે નક્કી કર્યા છે. ’

નટવરલાલ આટલું બોલી કમળાને લઇ ઘરમાં ગયો. સુધાના હૃદયને આ આઘાત નહિ સહન થાય એવો કાતીલ વાગ્યો. આખા જગતમાં ફરતા જણાઈ. લણેલી સુધા મુઝાઇ ગઈ. આંખોમાંથી આંસુની ધારો પડવા લાગી. સુંદર બગીચો—મનોહર છોડો અને નાની મુવાસીત કળીઓ સુધાને બીજકુલ ગમી નહિ. આમતેમ બગીચામાં ફરવા લાગી—ચીત અસ્વસ્થ થયું. કાન્ત કેમ ન આવ્યો ? શું થયું હશે ? કાંઈ વીધન તો ન નડ્યું હોય એવી એવી શંકા થઈ. નિરાશ બાળા અનેક સ્વપ્નાં ઘડવા લાગી. કુમળું જીગર કચડાઇ ગયું. સુધાની સુંદરતામાં આ અસહ્ય આફતથી ઓછાપ આવી. કાન્ત વિના કેમ જીવાય, કાન્તને કેમ તબાય, પિતાની આરા કેમ તોડાય, એવા અનેક સવાલો તેની નજર સામે ખડા થયા અને તેથી તે મોહક સુંદરી તદ્દન મુઝાઇ ગઈ.

“ હાય ! મારા પ્રેમની આ કેવી દશા ? અરે વિલુ ! શું કાન્તને ન પરણાય ? જેને મારા જીગરે ‘કાન્ત’ માન્યો તેને જગત ન માને ? અરે ! ઓ ફૂર નસીબ ! તારામાં દયા છે કે નહીં ! રમાકાન્તને માતા નહી—મને પીતા નડ્યા—સાવકી માતા નહી—અફસોસ !...શું પ્રેમ જેવી દૈવી વસ્તુની આવીજ દશા થતી હશે ? લયલી ને મઝનુ, શીરીન ને ફરહાદ, રોમીયો ને જયુઝીઅટ સઘળાં ગયા—હા—એજ કાતીલ—મીઠા ગણાતા પ્રેમ માટે મરી ગયા—પતંગીઉ દોવા પર બળા મરે—બમરો કમળમાં કેદ પુરાય—અફસોસ ! ઓ પ્રેમ ! ઇશ્વરે તને બનાવ્યોજ શા માટે ? સઘળાના પ્રેમના આખરી અંજલિ ખુરોજ આવ્યો—મારું પણ તેમજ થયું...

હાય ! વહાલા કાન્ત ! આપ શું મને ભુલી ગયા ? શું આપને હું અયોગ્ય જણાઈ-વહાલા ! આપ શામાં ગુંથાયા છો—પંચારો—જંલદી પંચારો—કાન્ત ! બચાવો આ કચડાતી વેલીને ! હાય !...

સુધાના શોકનો અવધી થયો. કાન્તની ધુન લાગી. જગત કૂર લાગ્યું પોતાની મરહુમ માતાની યાદ જગરમાં તાજ થઈ. રડી પડાયું. ગરીબડી થઈ ગઈ. લાગ્યને શાપ દેવા લાગી. વીંધાતાને અનેક ગાળો દાંધી-બહાવરી જેવી થઈ ગઈ—શું થશે ? કેમ જવાશે ? એવા એવાજ વાક્યો સુધા બોલવા લાગી. કેળવણી—સુંદર—પવિત્ર વીચારની સુધા દીવાની જેવી બ્રમીત જેવી થઈ ગઈ. રડી રડીને આંખ ઉંડી ઉતારી મુકી-મોહક શરીર તાવી નાંખ્યું. અને જીંદગીની વસંત રતુમાં એક પ્રકારના ભયંકર તપ જેવી વેદના સહવા લાગી.

અસ્વસ્થ સુધા—આશા ભંગ સુધા આંટા મારતી મારતી એક ગુલામના છોડ નજીક આવી. સુધાને જોઈને અથવા ખીલવાનો વખત થવાથી એક કલિની ખીડાયતી પાંખડીઓ ખીલી ગઈ અને કલી મટી મધુર, મનોહર, સુંદર કુત્ર થયું. સુધા તેના તરફ એકી દશે એક પત્ર જેવું રહી અનં બબડી:—

“ સુંદર કળી ! તું શા માટે ખીલી બહેન ! શા માટે તું જગતના મોહમાં પડવા તૈયાર થઈ ! એમાં મોહકતા છે, મીઠાશ નથી. સૌન્દર્ય છે, સત્યતા નથી. ખરેખર ખીલવું, ખીલીને સુખે થવું ઘણા થોડાના ભાગ્યમાંજ હોય છે—હાય ? ગરિબડી કલી ! હવે તને કાંઈ ચુંટી જશે—એ કલાક સુધી પછી પગ તજે કચડી નાખશે—કેવી દૂરતા ? કેવી નીચતા ?...હાય ! તું શા માટે ખીલી ?... ..

સુધાનું હૈયું આટલું બોલતાં ભરાઈ આવ્યું.

‘ સુધા ! તારી દેહ પાણી કચડાઈ જવાની, ઓ જગતયા-લક ! મૃત્યુ આપ-મારે નથી જીવવું—હું સુખેથી મરીશ માગ વહાલા રજનીની યાદ કરતી-પણ હવે ના સતાવ—ના રીખાવ—’

સુધા ખુલ્લે મોઢે રોઈ પડી

સુંદર સુધાના શોકનો અવધી થયો. રજનીકાન્ત માટે અનેક તર્ક વીતર્ક થયા. ભોળી બાળા શંકાશીલ થઈ. રજનીકાન્ત ભુલી

ગયો હશે એમ માનવા લાગી. વળી વીચાર ફેરવાયા “ શું હશે ” એવી ચીંતા થઈ. આશાભંગ ભામીની રડતી રડતી, નીરાશ હૃદયે બહાવાનો વીચાર કરતી, તેના આગમન માટે પ્રાર્થના કરતી, પોતાના ઓરડામાં આવી. તેાં ત્યાં પણ તેના હૃદયના ચીરા થઈ ગયા. એક ટેબલપર “ સરસ્વતીચંદ”નું પુસ્તક પડ્યું હતું. પુસ્તક ખુલ્લું પડ્યું હતું. સુધા તેની નજીક ગઈ. તેમાં કુમુદની હૃદય ફાડી નાખનારી સ્થિતિનું લેખકે વર્ણન કર્યું હતું. સમર્થ વિદ્વાનની રસીલી કલમમાંથી ઝરેલા કણ ઝરાથી સુધાનું હૃદય ચીરાઈ ગયું, કુમુદની સ્થિતિ નજર આગળ રજુ થઈ ગઈ—પોતાની સ્થિતિ કુમુદ સાથે સરખાવી રડતાં રડતાં બોલી.

“ કુમુદ ! હું તારાજ જેવી છું. તારો ચંદ્ર કમનસીમે વહાણ આડી દિશામાં જવાથી “ રતનગરી ” ન આવ્યો અને મારો “કાન્ત” શા માટે ન આવ્યો તે હું જાણતી નથી—કુમુદ ! તારાજ જેવી મારી દશા થઈ—હાય ! એક વેળા.

“ આશા ભંગ થઈ ભામીની,
રૂંધે સ્તુતી કરી સ્વામીની

એવું વાંચી હું તારી દયા ખાતી. મારી દયા કોણ ખાય ? એ જગતપીતા ? આ શું યોગ્ય થાય છે ! હાય ! રજની ! આ શું પ્રેમીની રીતો છે ? પ્રેમની લગન લગાડી સંસાર વગડામાં એ કલ્પી તજ દેવી એ શું રજનીકાન્ત ! તારી વિધાને ઝાંખપ લગાડનાર નથી ? હાય :...પ્રભુ !...કંઈ માર્ગ ખતાવ !...દયા કર—દયા કર—” નમાયી સુધા મુઝાઈ ગઈ. અસહ્ય વેદના તેના કોમળ અંતઃકરણમાં થઈ. હૃદય ચીરાઈ ગયું. આંખોમાંથી આંસુઓ પણ ખુટી ગયા. ગમગીન ગરીબડી સુધા એક ખુરશીપર લમણે હાથ ફેરવે પડી.

“ કાન્તનું કાંઈ ઠેકાણું નથી. અહિં આ લોકો લગ્નની તૈયારી કરે છે. ઓ ઈશ્વર ! મારું શું થશે ? ” આવા વિચારમાં તેની વેદના વધી—ચીત્ત ચક્રાવ્રત થયું—એક વાર વળી ધારેલે સ્થાને ફેરો મારી આવવા વીચાર કર્યો. ત્યાં ગઈ. અને નીરાશ થઈ. જેની નજર હતી તે હજુ આવ્યો નહોતો. શું હશે ? એજ વીચાર સુ-

ધાના હૃદયમાં રમી રહ્યો. કાન્ત માટે ચીન્ટા થઇ. પોતાના વચનને દ્રઢતાથી વળગી રહેનાર રજનીકાન્ત વચનહાંગ થય એ અસંભ-
વીત મનાયું. વળી પાછી નિરાશ આળા પોતાના મકાનમાં આવી
અને રડવા લાગી.

સુધા પોતાના ઓરડામાં પાછી આવી. મનને યહુ સમજાવ-
વા, દઢ થવા, હીમ્મત ધરવા સમજાવ્યું પણ મનપર કાણુ રાખવા
સુધા અસમર્થ નીવડી. તેની આંખો રડવા લાગી. અનેક વીચા-
રો કરવા લાગી. કાંઈ અનુમાન થઈ શક્યું નહી. અન્તે પત્ર લખવા
વિચાર કર્યો. પત્ર લખવા બેઠી. બે ત્રણ કાગળ ગાડ્યા. શું લ-
ખવું તેજ સુઝ્યું નહી. આખરે નીચે મુજબ ચીતરાયું.

“ હાલા કાન્ત,

આપના કમનસીય સુધા અહીં આપની જુદાઈના તાપથી
બળે છે. આખા જગતમાં કૂરતા અને જુદમજ જણાય છે.
સઘળે કૂરતાનો અમલ થઈ રહ્યો છે. માફ શું થશે તે પ્રભુ માલુમ,
પણ આપે તો તજ દીધી હોય એવું જણાય છે; કારણ કે આપની
આવવાની વેળા વીતી ગઇ છે અને અહીં જે જુદમ ગુજરવાનો
છે તે ગુજરવાનો સમય નજીક આવતો જાય છે. હશે, માફ દૈવ!—
તમે સુખી હશે એવી પ્રાર્થના ! લીં તમારી સુધા.”

આ પત્ર કવરમાં ખીડી સુધા પોતેજ પોષ્ટ કરવા ગઇ. પત્ર
પોષ્ટ કરી એકવાર નિયત સ્થાને પણ જઈ આવી પણ ત્યાં નિરા-
શાજ મળી.

પાણીના પ્રવાહ પેરે પણ સુધાના મનમાં જાણે બે યુગ વહ્યા
હોય તેમ બે દિવસ પસાર થઇ ગયા. આજે રજનીકાન્તનો જવાબ
આવવા બોધ્યો. સવાર થતાંજ પોષ્ટના પટાવાળાની સુધા રાહ
બેવા લાગી ટપાલ આવી—પણ તેમાં રજનીકાન્તનો પત્ર નહોતો.
સુધા તદન નિરાશ થઇ. આખા જગતમાં અંધકાર જણાયો. એક
અઠવાડિયામાં તો તેનાં લગ્ન થવાનાં હતાં. રજનીકાન્ત બેવફા
મનાયો અને સુધાને તેનાપર કંઈક તીરસ્કાર આવ્યો.

“ હશે, માફ નસીબ એવું હશે તો એમને પણ બેવફાઇ
સુઝી—અફસોસ ! ”

આ અરસામાં કમનસીમે સુધાએ એક પણ વર્તમાન પત્ર વાંચ્યું નહિ એટલે તેને અકસ્માતની ખબર પડી નહિ. રજનીકાન્ત તેને ભૂલી ગયો. એમજ તેણે માન્યું. રજનીકાન્તે સુધાને વીખુટાં પડતી વેળા પોતાની લોકેટ આપી હતી. આ લોકેટમાં રજનીકાન્તની છબી હતી. તેના તરફ સુધા એકાદસે બે પત્ર જોઈ રહી.

“શું આ સુંદર મુખવાળો બેવડા હોય ?...ના—ના—અમીત મન ! તું એ નાદોષ નરનું અપમાન કરે છે ! શાન્ત ! મને માફ કરો—હાલા ! આપ કુળ હો. એટલે મને સ્વર્ગ મળ્યું ! હાલા ! આપ કેમ ન આવ્યા ! અરેરે ! શું થયું હશે ?” આ શ્રમણાથી સુધાની તખીયત બગડી. તાવથી સુધા પટકાઈ પડી. લગ્ન એક અઠવાડિયા પછી કરવાનાં હતાં એટલે વર અને વહુ પણ ગલરાયાં. સુધાની ઉત્તમ સારવાર થઈ—અને સુધા બે ત્રણ દિવસમાં સહેજ સારી થઈ.

સુધાના લગ્ન તદ્દન નજીક આવ્યાં. ઘર તજી સઘળાં “મદન બાગ”માં લગ્ન કારણે ગયાં. સુધાને પીઠી ચોળવાનો દિવસ પણ આવ્યો. આવતી કાલે “પીઠી” ચોળવાનો હતો. અને લગ્ન કીયાનો આરંભ થનાર હતો. સુધાનું હૃદય ફાટીને ચીરાઈ જતું હતું. રજનીકાન્તની સખી કાન્તીલાલની શી રીતે થશે ? કાન્તીલાલને શી રીતે ચાલશે ? એ ખ્યાલે સુધાને દીવાની બનાવી મુડી. ધ્રુજતી ધ્રુજતી ગરીબ બાળા નટવરલાલ પાસે આવી. નટવરલાલને સુધા જોઈ મહેલી પત્ની યાદ આવતાં કાંઈક લાગણી થઈ અને સુધાને વ્હાલથી બોલાવી.

“સુધા ! બહેન ! તું દુઃખી કેમ ?”

સુધાને આ શબ્દોથી શાંતિ થઈ. પિતા પાસે વિનંતી કરવાની હિમ્મત આવી. કાંઈક આશા પણ કેતપત્ર થઈ.

“ભાઈ ! મારી એક અરજ.....” સુધાથી રડી પડાયું. નટવરલાલની છાતી ભરાઈ આવી. સુધાના માથાપર પિતાનો માયાળુ હાથ ફર્યો.

“બહેન ! તને શું જોઈએ છે ?”

“ભાઈ ! મારાં લગ્ન.....” સુધાથી વળી ન બોલાયું. કદ

ફાંધાઈ ગયો. જીભ અટકી ગઈ અને નટવરલાલની સ્થિતિ પણ અસહ્ય થઈ પડી.

“ ભાઈ ! ” ગરિબ, રાંક, નિરાશ બાળાએ ફરી બોલવા પ્રયાસ કર્યો.

“ ભાઈ ! મારાં લગ્ન હાલ બંધ રાખો. ” સુધાની વિનંતી પૂરી થઈ. નટવરલાલ સાંભળી રહ્યો. સઘળી તૈયારી થઈ ગઈ હતી. વિવાહનો દસ્તાવેજ તેણે કરી આપ્યો હતો. ન્યાતમાં વિવાહ તોડનારને જ્ઞાતિબહાર કાઢવાની સજા થતી. જ્ઞાતિના જીવમયી નટવરલાલ ડર્યો અને લથડતા અવાજે બોલ્યો.

“ બહેન ! કાંતિલાલ તને તદ્દન લાયક છે; એ પણ બી. એ. સુધી બણેલો છે, રસિક છે, અને સાહિત્યનો શોખીન છે—તને એ સુખી કરવા સમર્થ છે, સુધા !... ”

“ ભાઈ એ લાયક છે એની હું ના પાડતી નથી પણ માફ કર્મચ એને લાયક ગણતું નથી. મારે એને નથી પરણવું—મારે કુંવારાજ રહેવું છે. ”

કમળા આ વખતે ત્યાં આવી. તેના કાને છેલ્લા શબ્દો અથડાયા અને તેથી તે બોલી.

‘કાને કુંવારા રહેવું છે ?’

‘ સુધાને ! — ’

‘ એ તમારા લાચના કર્યોજ તમારા દૈયે વાગવાના ! મંડે તો બહુએ કહ્યું કે ના બણાવો—બહુ ના બણાવો—એ છકી જશે—અને તેમજ થયું—હું બોલું ત્યારે ભુંડી થાઉં—રાખો દવે દીકરીને કુંવારી ! અને એને વર્તવા દો ગમે તેમ— ’ કમળાએ અંતરની દાઝ કલાડી

પિતાને વિનંતી કરવા આવેલો બાળા અસહ્ય રીતે નિરાશ થઈ—ગમગીન, નિરાશ, ગરિબડી થઈ ગઈ—વધુ બોલી શક્યા નહિ. સુધાને કાંતિલાલ યોગ્યજ છે એમ નટવરલાલે સંતોષ લીધો. ‘ નવી ’ નો તિરસ્કાર કરી શક્યો નહી. ‘ નવી ’ ના હુકમને માન આપવુંજ પડ્યું. સુધાની માગણી અયોગ્ય મનાઈ.

સુધાને માયાથી પંખાળીને બોલ્યો.

“ સુધા ! તને કાંતિલાલ તદ્દન યોગ્ય છે. ”

“ લાઈ ! દયા...દયા...”

“ હવે તારા નાટક જવા દેને ! તદ્દનજ વહી ગઈ છે ! શરમ નથી આવતી પરણવાની ના પાડતા ?...કયા તારા...”

સુધા રડી પડી. નિરાશ થઈ ગઈ. સાવડી માતાના જીવનમાં તમે નિર્દોષ, ગરીબ ફેળવાયલી બાળા કચડાઈ ગઈ. અને ગરીબ સુધા માતા પિતાની મરજીને તાબે થઈ. કમળાએ આગમજથી ચેતી સુધાને નજરકેદ રાખવા માંડી. લગ્નનો દીવસ આવી પહોંચ્યો અને રડતી—વિલાપ કરતી—સુધા આજે પારડી થનાર હતી. સુધાના હૃદયના આજે ચીરા થઈ ગયા. આખો દિવસ કંઈજાનક વિલાપ કરી પસાર કર્યો પણ તે બિચારીની કાંઈને પણ દયા આવી નહિ. આખરે કાંતિલાલ વીલાયતી બેન્ડના મોહક સરોદ સાથે વાજતે ગાજતે માંડવે આવ્યો. મંડપમાં તેને પધરાવવામાં આવ્યો. બ્રાહ્મણો વેદના મંત્રો ઉચ્ચારવા લાગ્યા અને હવે “કન્યા પધરાવે સાવધાન—” એવા શબ્દો સંભળાયા. સુધાનો મામે સુધાને મંડપમાં પધરાવવા સુધાના રૂમમાં ગયો પણ અફસોસ ! ત્યાં તેણે શું જોયું ? સુધા તેના રૂમમાં નહોતી. તુરંતજ તેણે ખૂંમ મારી. સઘળાં ભેગાં થયાં. દોડાદોડ થઈ રહી. સુધાની ઘણી શોધ થઈ. “મદન બાગ”ના ખુણે ખુણામાં તપાસ કરી પણ સુધાનો પત્તો મળ્યો નહિ. આખી જાતીમાં ચકચાર ચાલી રહી. ભણેલી કન્યા વગોવાઈ અને મંડપે આવેલો વર પરણ્યા વીના પાછો ગયો ! પોલીસને ખબર અપાઈ ! સુધાના શોધ માટે ડીટેક્ટીવ પોલીસના અમલદારને રોકવામાં આવ્યા અને એવી અનેક ધાંધલો વર અને કન્યા પક્ષ તરફથી થઈ ! ગરીબ બીચારો કાંતિલાલ—સુધા જેવી રૂપાળી અને સુગુણવતી કન્યાને પરણી સુખી થવાની આશા રાખતો કાંતિલાલ ઘણો નિરાશ થયો અને આખું મુંબઈ આ બનાવથી આશ્ચર્યચકીત થઈ ગયું !

પ્રિય વાંચક ! રજનીકાન્તને ચાહતા શીખેલી આપણી નવલકથાની સુંદર નાયીકા સુધા કુમારી અણીની વેળાએ ક્યાં ગુમ થઈ ગઈ?

પ્રકરણ ૨૬ મું.

લીલાનું શું થયું ?

રમાકાન્તે લીલાને નદીના વહેતા પાણીમાં હોમી દીધી. તે ભરમાયજ્ઞ ભરથારે પોતાની નિર્દોષ બહાલીને વિના વાંકે તણ દીધી. લીલાને પાણીમાં ફેંકી દઈ રમાકાન્ત ઝડપી વેગે પાછો ફર્યો અને એકાદ ગાંડા મનુષ્ય પેઠે આશ્રમમાં ગયો. ત્યાં સુધાની ગેરહાજરીથી વધુ બેચેન બન્યો. વીરમતી નામની એક બીજી કેળવાયજ્ઞી સ્ત્રીને આશ્રમનું કામ સોંપી તે પોતાના મનને શાંતિ આપવા તાત્કાલિક નદીના કિનારા પર ફરવા લાગ્યો.

“ લીલા ! અભાગણી લીલા ! બેવફા લીલા ! મેં તને શું અસંતોષ આપ્યો ? હું કેવો મુર્ખ ? નારી જાતીની પ્રપંચી જળમાં હું કેવો ફસાયો ? ખરેખર, કહીયોપેત્રા ! સીઝર તારે લીધે મરણ સંસ્કાર થયો તેમાં તેનો કાંઈ વાંક નથી. એન્ટની ? તું દયાને પાત્ર છે ! હારમેચીઝ ! ધર્મથી અને ફ્રંજથી ચુકેલા હારમેચીઝ ! હું તારે વૃત્તાંત વાંચી તને ધિક્કારતો હતો—પણ નહિ, એ કાળો નાગ જોની જાદુઈ આંખો પુરૂષોપર સીતમ ગુજારે છે ? અરેરે લીલા ? ઓ પાપીણી ! તારામાં પણ આટલા બધા પ્રપંચ કરવાની શક્તિ હશે એવું મેં સ્પષ્ટે પણ ધાર્યું નહોતું ! પાપી પીંગળા ! તું મરી ગઈ—પણ તારા ગુણો હજી જીવતા છે ? ઓ દુષ્ટ લીલા ! આ પવિત્ર તાપો નદીના પવિત્ર જળને તું અપવિત્ર કરશે ! નીચ—કુલટા હવસી—હરામી—” એકાદ ગાંડા આદમી માફક આવું આવું બકતો નદી કિનારે ફરવા લાગ્યો. રજનીકાન્તના માંડવા નજીક ફરતો ફરતો આવ્યો અને બોલ્યો.

“ ઓ સફેદ ચામડીના કાળા કાગ ! તું પણ કેવો પ્રપંચી નીવડ્યો ? અરેરે ! જેને મેં સુખી કરવા અનેક ભોગ આપ્યા તેજ બેવફા થયો ! હાય ! અફસોસ ! નીમકહલાલી અને વફાદારી એ સહુ બોલવાનું ! લાખમાં એકજ સાચો હોય ! ઓ નીચ હવસી-કુતરા ! તને સુધા ચાહતી હતી—સુધા તારી હતી—

છતાં શું જોઈ તેં તારા મીત્રનાજ સુખનો નાશ કર્યો ? ઓ
હરામી ! તારા જેવા હવસી રાક્ષસોશ્રીજ આ ભારતમાતામાં દારી-
દ્રતા ને પરતંત્રતા આવી ! હાય ! બસ, થયું-પુરું થયું-મારું
સુખ આજે પુરું થયું-મારો આનંદ અને વૈભવ નાશ પામ્યો-
આખું જગત એવફા છે-વફાદાર જેને જેને મેં ગળ્યા તે સઘળા
એવફા નીવડ્યા ! લીલા ! અરે, જેને મેં મારું તન મન, ધન અ-
ર્પણ કર્યું તેજ મને એવફા થઈ તો પછી બીજાને વિશ્વાસ શો ?
રજનીકાન્ત જેને માટે મારો પ્રાણ પણ આપવા હું તૈયાર હતો
તેણેજ મારા જીવનમાં ઝેર રેડ્યું તો પછી વફાદાર તે કેવાક હશે ?
“વફાઈ” શબ્દજ આ કલ્પયુગમાં નાબુદ થવો જોઈએ. ઓ જ-
ગત ! જગતનાં મીઠાં સુખો ! અને સંસારના વૈભવો ! પ્રણામ-
તમને છેલ્લાં પ્રણામ ! પાપી લીલા ! તારા અન્ત સાથ મારા સુ-
ખોનો પણ અન્ત આવે છે તેથી તું મત્રકાજે ! જરૂર મત્રકાજે—
તારા જેવી એવફાને મત્રકાયત્રી જોઈને હું રાજ થઈશ ! મેં તને
ચાલી છે તું મને એવફા નીવડી-હું નહિ-તારામાં મેં મારું સુખ
માન્યું-તું ગઈ-મારું સુખ પણ ગયું-બસ બસ-જવ-મારાં હૃદયમાં
વસેલી આનંદ વૈભવની આશાઓ ! લીલા સાથે આનંદ કલરવ
કરવાની આશાવાળાં સ્વપ્નાંઓ ! જવ-બસ દુર થાવ-આ હૃદયમાં
હવે પ્રેમ નથી-હવે આ અંતરમાં સંસારની મોહ કે માયા નથી.
રમાકાન્ત, હવે બાળક રમણ નથી, પ્રણયો “કાન્ત” નથી-પણ વૈ-
રાગી ભરથરી જેવો એક યોગી છે. સંસાર ! તને છેવટના પ્રણામ !
ઓ દુનીઆની મોહમાયાઓ ! જવ-દુર થાવ-મારી આંખોને ત-
મારા તરફ ના આકર્ષો-મારા હૃદયને તમારા તરફ ના ખેંચો-લીલા !
તું નદીની તળેટીમાં સુખી થજો- તું ગઈ-તું એવફા થઈ-તારા પા-
પથી ગઈ-પણ તેથી હું તને તદ્દન ભુલી તો નહિ જાઉં લીલા !
એક વેળાની મારી બહાલી લીલા ! તેં મને સ્વર્ગ પણ બતાવ્યું !
અરેરે ! મારી બહાલી લીલુ ! તને આ શું સુઝ્યું ? અરે “કાન્ત”
ના મીઠાં નામથી મને પોકાર કરનારી ! તને આ ભયંકર પાપમાં
કાણે નાંખી ? હાય ? હાય ! રમાકાન્ત ! તારા સુખનો અસ્ત થયો.
જેને ચાહી-જેને માટે માતાતું કહું ન માન્યું તેનીજ તેં નદીમાં કબર
કરી-કમનસીમ રમણ ! તે કામળ પુલને તે કચડી નાખ્યું-બહાલી

લીલા ! તું ગદ-રુદાને માટે મને છોડી ગદ-લીલા ! લીલા ! મારા હૃદય !
મારી બહાલી લીલા !” લીલાને નાશ કરનાર લીલાને યાદ કરવા લાગ્યો.
લીલાનો મીઠો પ્રેમ તેને ડાંખવા લાગ્યો. લીલા વિના જગતમાં
મુનકાર જણાયું.

“ રમાકાન્ત ! તારી વિદ્યાપર તેં પાણી ફેરવ્યું. જે નીચ કૂલ-
ટાએ વ્યભીચાર કરી તારા પ્રેમનો તિરસ્કાર કર્યો તેને માટે પસ્તાવો
કેવો ? તેની યાદ કેવી ? તેના પ્રેમની સંભારણા કેવી ?—” વળી
પાછા વિચાર બદલાયા.

“ રમ્મનીકાન્ત ! એ જલમ બદમાશ ! તું મારી નજર સામે
હાય તો તારા રાઇ રાઇ જેવડા ટુકડા કરી નાખું. હાય ! મારું
ખાઇ મારુંજ રાત્યાનાશ વાળ્યું ? અરે, લીલાને “ પ્રિયા ” કહી
સંબોધતાં તારી જીભને કાંટો કેમ ન વાગ્યો ? તને તે સમયે કાળો
સાપ કેમ ન ડર્યો ? લીલા ! પાપીણી ! તને તો સગ્ન થઈ-આ
પાપી રહ્યો-એને પ્રભુ સગ્ન કરશે-લીલા ! તું ગદ-ગદ ”

રમાકાન્તની આ ભ્રમીત સ્થિતિનું પુરેપુરું વર્ણન કરવા અ-
મે અશક્ત છીએ. ઘડીમાં તે લીલા સાથેના પ્રેમ સંભારી-ત્રીજાના
મુખમાંથી ઝરતાં “ કાન્ત ” ! “ પ્રાણુ ” “ વહાલા, ” જેવાં મીઠાં
ઝરણુ યાદ કરી પોતાના કર્તવ્ય માટે પસ્તાતો-તે કોમળ ક-
ળાને છુંદી નાંખવા માટે કમકમતો. સ્ત્રી હત્યાનું બચકર પાપ થઈ
જવાથી તે ડરતો-હૃદયમાં આઘાત થતો.

“ લીલી-બહાલા લીલા ! તારા વિના કેમ જીવાશે ? તારી
શી દશા થશે ? અરેરે ! મેં તને મારી નાખી-પાણીમાં ફેંકી દી-
ધી. હાય ! રમાકાન્ત ! તેં આ શું કર્યું ? અરેરે ! તારા દયાળુ
જીગરમાં તે સમયે જરા પણ દયા ન આવી ! રમાકાન્ત ! કમન-
સીબ રમાકાન્ત ! ધાતકી રમાકાન્ત ! તું દયાળુ શાનો ? તું વિદ્વાન
શાનો ? લીલા ગુનેહગાર હતી કે કેમ ? તેં કોઇનું કાર્મ સંભાળ્યું
પણ નહિ. એકદમ બીચારીને આ કૂર હાથેએ નદીમાં ફેંકી દીધી-
હાય ! અરેરે, કેટલી નીર્દોષ ? નદીમાં ફરવા આવતાં પણ તે અચકી
નહિ-હાય તે નિર્દોષજ હોવી જોઇએ-હા-ઊવટ સુધી તેના મુખ-
પર પવિત્રતાનું તેજ હતું—” રમાકાન્ત આવું બોલી રડવા લા-

ઝો. લીલા હૈયે ચઢી આવી. વળી રજનીકાન્તના માંડવાપર નજર ગઈ.

“ નહિ-નહિ-એ સંભવેજ કેમ ? માનસેાવરને કીનારે હંસ જાય અને પાણી પીધા વિના પાછો આવે એ કેમ બને ? ભ્રમર કમળને જુએ અને ચટકા ભર્યા વિના ચાલ્યો જાય એ શી રીતે બને ! કામી અને કામીની એકાંતમાં મળે-અને પવિત્ર રહે ॥ તદન અસંભવીત ! કંચન અને કામીની જોઈ મોટા મોટા ઋષી મુનીઓ ચલિત થાય તો રજનીકાન્ત શું હીસાજમાં ? મુખ્ય રમાકાન્ત ? તારા જેવા શ્રેષ્ઠ્યુએટને એક સ્ત્રી-નાદાન સ્ત્રી ઠગી ગઈ-કેટલું શરમ ભર્યું ? ભર્તૃહરી વૈરાગી ભર્તૃહરી ! તમારા જેવીજ મારી દશા થઈ-હાય !.....”

રમાકાન્તને જીવન તદન ખારું જણાયું. મણીપુરમાં આમનેમ ફરતો-રજનીકાન્તનો માંડવો-લીલાના હોઠાણુ માટે બંધાતા બંગલાવાળી જગ્યા. લીલા સાથે રહેવા માટે ખરીદેલું કામચલાકે મકાન એ સઘળું જોઈ રમાકાન્તને પારાવાર શોક થયો. લીલા અને રજનીકાન્ત જેવા વફાદાર મનાતા મનુષ્યો તેના ન થયા તો પછી વફાદાર કોણ ? આખું જગતજ એવફા મનાયું. રમાકાન્તને જગતપર તીવ્રરકાર આવ્યો. જાનમાંને જાનમાં સુરત આવ્યો. “લક્ષ્મી જીવન”માં ગયો. કાન્તાને જોઈ અને પાછો સળગી ગયો. “લક્ષ્મી જીવન”ની સુંદરતા, તાપી નદીની રમણીયતા, કાન્તાની લાવણ્યતા અને આખા બંગલામાંનાં વૈભવ વિલાસની વસ્તુઓ એ સઘળું રમાકાન્તને ડાળાગ જેટલું ભયંકર અને સોમલ ઝેર જેવું કડવું જણાયું.

લક્ષ્મીબાઈ અને કાન્તા પણ અજબ થયાં. રમાકાન્ત સુરત આવ્યો ત્યાર પછી પ્રમાદચંદ્ર આવ્યો. છુપી રીતે કાન્તાને સઘળું કહ્યું અને કાન્તા રાજ થઈ. પ્રમાદચંદ્રને હૈયાનો હાર એકવાર કહ્યો. એક સુખનનો સ્વાદ ચખાડ્યો અને આ ઝેરી સુખમાં તે પાપીએ પ્રેમીઓનું સત્યાનાશ વાળ્યું. રમાકાન્ત જેવા દયાળુ નરના જીવનને ખારું કરી નાખ્યું. કાન્તાએ રમાકાન્ત હવે પોતાનો થશે એમ માન્યું. એવા આનંદી સ્વપ્નાં જોયાં અને “કાન્ત”ને ગમવા

માટે અનેક પ્રકારનાં વસ્ત્રાં માર્યાં પણ કુલ નારી જાતીને ધીકાર નારો રમાકાન્ત તેના નખરાંથી મોહ્યો નહિ. પરીને શરમાવે એવું પોતાનું રૂપ છે એમ કાન્તા દહતાથી માનતી છતાં રમાકાન્ત લોભાયો નહિ-તેના તરફ એકવાર સ્નેહભીતી આંખોએ જોયું શુદ્ધાં નહિ તેથી કાન્તાએ તેને અસિક માન્યો. રમાકાન્ત કોઇ સાથ વાત પણ કરતો નહિ. વેપાર ધંધા તરફ ધ્યાન આપતો નહિ. લક્ષ્મીઆઇ બોલાવે તો હા-અને ના-રીજ પતાવતો. કાન્તા સાથ તો બોલવાના કસમજ લીધા હતા. આખો દીવસ પોતાના ઓરડામાં બારણું બંધ કરી બેસી રહેતો અને તદન એકાંત જીંદગી ગુજારતો. કોઇ વેળા લીલાને મીઠો પ્રેમ યાદ આવી જતો તો રડી પડતો. લીલા નિર્દોષ દશે કે દોષીન એવો પ્રશ્ન પણ થતો. રજની કાન્તની અખંડ વક્ષાદારી યાદ આવતી. તે ક્યાં ગયો દશે તે માટે ચીંતા થતી પણ બીજીજ પગે ભરમાયલું મન પાછું અને પ્રિયજનોના ભયંકર ગુનાદ માટે તેને ઉશ્કેરતું અને નિર્દોષો પાપી મનાતા.

“ શું લીલા નિર્દોષ દશે ?...”

લમણે હાથ દઈ આ પ્રશ્ન પોતાના અંતરને પુછી રમાકાન્ત જવાબ મેળવવા માટે પોતાના ઓરડામાં કલાકોના કલાકો સુધી બેસી રહેતો. તેના જીવનમાં ઝેર રેડાયું હતું. તેને જગત તદન નિઃસાર અને અધકારમય જણાયું હતું.

“બટે ન નિર્દોષતા-જ્યાં વસી સુન્દરતા રડી;

“ કુદરતે શાને જગતમાં સુન્દરતા પેદા કરી ?”

* * * * *

પ્રિય વાંચનાર ! નદીમાં ફેંકાયત્રી કમનસીય લીલાના શી દશા થઇ ? પાણીની સપાટીપર તે ભાગ્યહીન બાળા એકવાર આવી ત-ડકડતી-વલખાં મારતી-પછડા મારતી-બેઆકળી જેવી-તીવ્ર વેદના સહેતી દીવાની સ્ત્રીની પેઠે એક લાકડા કટકાને વળગી પડી-સુભાગ્યે આ લાકડાને ટુકડો મોટો હતો અને લીલા તેનાપર જેમ તેમ કરી બેઠી. પાણીમાંથી તો બચી.

લીલાએ લાકડાના તરાપાપર બેસી આજુબાજુ નજર ફેંકી. સઘળે નિર્મળ બીલોરી કાચ જેવું સ્વચ્છ પાણી પથરાયલું હતું.

શુદ્ધ પાણીની સપાટી ઉપર મન્યદર લીલા જળદેવી જેવી શોભતી. અને પોતાની સુંદરતા પોતાની સખી તાપી નદીમાં ભરતી !

“ હાય ! કાન્ત ! આપે મને તરછોડી—ઓ પ્રભુ ! આ કેવો અન્યાય ? મારા નિર્દોષ જીવનની આ કેવી ધાતડી મસ્કરી ! ઓ વિધાતા ! આ તારી કેટલી કૂરતા ?.....”

લીલા આવું આવું લવતી તરાપો જ્યાં લઇ જાય ત્યાં જતી હતી.

એચાર કક્ષાક પસાર થઇ ગયા. આ સમયે ત્યાં એક વહાણ આવી પહોંચ્યું અને ખત્રાસાઓએ લીલા નજરે પડતાં તેને વહાણપર ઉંચકી લીધી.

આ વહાણ ચંદ્રનગર જવાનું હતું. લીલા પણ ચંદ્રનગર તરફ ચાલી.

વહાણમાં એકેલા એક યુવાનને લીલાની દયા આવી. તે લીલા પાસે ગયો અને દયાથી બોલ્યો.

“ બહેન ! તમને કાણે નદીમાં નાખી દીધાં ?—”

લીલા સાવધ થઇ, સઘળું સમજી અને રડી રડી.

“ હાય ! મારા કાન્ત મને તરછોડી ગયા—અરે, એમને મારી નહિ તો એમના બાળકની પણ દયા ન આવી ? ઓ વિભુ ! આ શું જીવન ? કમનસીબ લીલા ! જન્મની દુઃખી છેવટ સુખી દુઃખી રહી ! હાય ! ઓ બહાલા કાન્ત ! શું આપ મને હવે ન ચાહો ? શું હું નિર્દોષ સદા માટે કલંકીતજ કહેવાઇશ ? હાય ! ઓ વીભુ ! દયા કર—દયા કર” લીલા રડી પડી લીલાનો કરુણાજનક વીજાપ સાંભળી પેલા યુવાનનું જીગર પીગળ્યું અને લીલાને સહાય આપવાનું મન થયું.

“ બહેન ! તમે તદ્દન નિર્ભય છો. ”

લીલાને આ મધુર વચનથી અમૃત મળ્યું.

લીલા શાંત થઇ બોલી.

‘ ભાઇ ! તમે કાણ છો ? ’

‘ બહેન ! હું તમારો ધર્મ બંધુ છું. તમને હું મારી બહેન તરીકે પાળીશ. પણ કયા પાપીએ તમને નદીમાં ફેંકી દીધાં ? ’

“ભાઈ ! એમને એવું અઘટીત વીરેપણુ ના લગાડો. ઓ—ઓ—દયાના દેવ જેવા છે.”

“દયાળુ માણસ આવું નીંદક અને હીંસક કામ ન કરે બહેન !” યુવાને શંકા બતાવી.

“ભાવી સડેને લુકાવે—કાણુ જાણે મારા લવીબ્યમાં શું લખ્યું હશે ? હશે; માફ નસીબ ! હાય ! હું નિર્દોષ હાથ તુરત તો દોષીત મનાઈ ” લીલા પાછી રડી પડી.

“બહેન ! ના રડો—માફ ધર તમારું માની લેજો. ”

“ભાઈ ! તમારો આભાર. ”

પેલા યુવાન મદનલાલે લીલાને દીકાસો દહ પોતાને ત્યાં આશરો આપવા વચન આપ્યું પણ આ આશરો લીલાને મળ્યો કે લીલાની સુંદરતાને તે પ્રિય વાંચક ! તારેજ વીચારી લેવાનું છે. લીલા વહાણમાં બેઝાકળી જેવી બેડી હતી અને તેનાપર આવી પડેલી અણધારી આફતથી તદનજ ગભરાઈ જવાથી તેની સ્થિતિ બેભાન દશાને વધુ મળતી આવતી. તે બીચારીને કશાનું પણ ભાન રહ્યું નહોતું. અને તેથી મદનલાલની હવસી આંખો તરફ સાવચેતીથી જોનાર જે વિકાર તુરતજ જોઈ શકે તે લીલા જોઈ શકી નહિ અને તેથી મદનલાલ લીલા તરફ હવસી નયનોએ જોતો હતો તે લીલાથી અંધારામાંજ રહ્યું.

લીલાનું ચંદ્ર જેવું મુખ જોઈ મોટા મોટા ઋષીઓ પણ ચળાયમાન થાય તો મદનલાલ જેવો આ દુનિયાનો માનવી તે શી ગણનામાં ? સુંદરતા એક એવા પ્રકારનો અગ્નિ છે કે તેના તાપથી મોટા મોટા યોગના અભ્યાસીઓ પણ બળી જાય તો પછો બીચારા મદનલાલની તો વાતજ શો કરવી ? વિશ્વામીત્ર જેવા મહાન તપસ્વી—અડગ રાજયોગી પણ મેનકાના કામળ ગણાતા પ્રેમના બાણથી ધાયત્ર થયા તો આ કળીયુગનાં મનુષ્યોની તો તાકાતજ શી કે, સુંદર ગણાતી, મોહક મનાતી, સ્વર્ગના સુખનો અનુભવ કરાવતી સુંદરીને જોઈ ચીત સ્થિર રાખી શકે ? તોપણ અમારે કહેવું જોઈએ કે મદનલાલ પાપી હતો. તે હડહડતા કલીયુગમાં પણ પાપી મનાય. કારણ કે તેણે જેને મ્હોડે બહેન કહી તેની જ સુંદરતાપર તે લોભાયો હતો. લીલા નિરાધાર હતી, અને વળી

સુંદર હતી એટલે મદનલાલે પોતાની પાપ વાસના પાર પડશે એવું માન્યું અને તેથી શરણે આવેલી બાલા તરફ પાપી નજરે જોવા લાગ્યો.

વહાણ પોતાનો માર્ગ સડસડાટ કાપી આગળ વધતું હતું. સમુદ્ર ઉછાળા મારતો—મોજાઓ ઉછાળતો, ધડીમાં વહાણમાં ખેઠેલાઓને હેબતાવી નાંખતો તો ધડીમાં શાંત રીતે રસ્તો પસાર કરવા દેતો. મદનલાલની નજર આ મોજાઓપર કે દુનિયાની કોઈ પણ વસ્તુ તરફ નહોતી. આકાશમાં શોભતા ચંદ્રમા કે તારલાઓ પર પણ નહોતી, પણ વિચારોના વમળમાંથી છુટી, નીદ્રાદેવીને આધીન થયેલી, અનેક સ્વપ્નાઓ જોતી, મનોહર લીલાના કમળ જેવા સુંદર મુખપરજ હતી. જો આ વહાણમાં ખીજ ચાકાક ઉતારો હોત અથવા ખલાસીઓ વહાણ ચલાવવા દરતાં માનસ-શાસ્ત્રના કંઈક અંશે પણ વધુ અભ્યાસી હોત તો તેઓ મદનલાલની અશાંત સ્થિતિનું કારણ જાણી જાત, પણ તેમ ન હોવાથી મદનલાલને વધુ સરલતા થઈ. તેનાં હવસી નયનોએ લીલાનાં મુખને જોવાયું ત્યાં સુધી જોયું. તે એમ માનતો હતો કે લીલાનું ચંદ્ર જેવું સુંદર મુખનું જોવાથી શાંતિ મળશે પણ તેમ કરવાથી શાંતિ મળી નહિ અને ઓર અશાંતિ વધી. અને અશાંતિ વધતાં લીલાને અડકવા, તેના હોઠમાં વસેલું અમૃત ચાખવા મદનલાલનું મન ઉત્સુક થયું.

મદનલાલે લીલાને અડકવાનો વિચાર તો કર્યો પણ હિમ્મત રહી નહી. આજપણે લીલા નીદ્રામાંથી સાવધ થતી હોય તેવી દેખાઈ મદનલાલ વધુ ચમક્યો અને સાવધ થયા.

લીલા જાગી—જાગી નહિ સ્વપ્નામાં લવી.

“ બહાલા ! પ્રાણ ! કાન્ત !—” લીલા બકી.

કાંઈ જવાબ ન મળ્યો.

“ ખચીત ! મહને છોડી ગયા—મને તજ દીધી—મને તુચ્છ-કારી—મારો લાગ કર્યો—શા માટે ?... પ્રભુ જાણે ! હું તજાઈ !... અરે ! હા !—હું દોષીત ઠરી—હું કુલટા ગણાઈ ! હાય ! આ કેવો અન્યાય ? કાન્ત ! હું પવિત્ર છું—પવિત્ર છું—મને ના છોડો—ના તજો—હાય !

લવારો વધ્યો.

“ ત્યારે શું આખરે છોડી ગયા ?—નજ માન્યું—હાય !—”

ગરીબ બીચારી લીલા પાછી બીજાના પર પડી અને મેલાન જેવી થઈ ગઈ.

“ અહા કેવું સુંદર મુખ છે—” મદનલાલ મનમાં બખડવા લાગ્યો.

“ ઓ ચંદ્રમા ! તારા કરતાં આ રૂપસુંદરીનું મુખ વધુ સુંદર છે—તારા કરતાં વધુ શાંતિ દેનારું છે—તારા કરતાં એમાં ઇશ્વરે વધુ અમૃત ભર્યું છે—” ચંદ્રમાને સંબોધીને મદનલાલ બોલ્યો.

“ અહા ! આજે ગ્રહણ હોય તો ! ખરેખર આ ચંદ્રમુખીને જોઈને ‘ રાહુ ’ બીચારો વિચારમાં જ પડે !—જરૂર રાહુ ભુલ કરે ? તે કાને ઘેરે ? હું રાહુ હોઉં તો આ સુંદરીના મુખરૂપી ચંદ્રને જ ઘેરું ” આવું આવું બકતો, અસ્વસ્થ, અશાંત, વીહવળ, સુંદરતાથી દીવાનો થયેલો મદનલાલ પણ મોડી રાતે નિદ્રાદેવીને શરણુ થયો.

સવાર થયું. સહવારના બાળક સૂર્યના કામળ કિરણો માણસના જીગરમાં ઉત્સાહ ઉત્પન્ન કરતા. અને આ કીરણો સમુદ્રના પાણીમાં પડતાં આકાશ અને પાણીની સપાટીનો મેળાપ થયો હોય તેવો દેખાવ થઈ રહેતો.

“ બહેન ! કાંઈ વાતે મુઝાશો નહિ—તમે નિરાધાર હશો તો હું તમને આશરો આપીશ—તમે દુઃખી હશો તો હું તમને દીવાસો દેશ...”

મદનલાલે લીલાના કાનમાં અમૃત રેડ્યું અને દુઃખથી દીવાની બનેલી, પોતાપર આવેલા ભયંકર આરોપથી લગલગ મરી ગયેલી લીલાને જગતપર બહાલ આપ્યું. જગતમાં દયા છે, દયાળુ લાગણી છે, પરમાત્માના દરબારમાં સાચો ઇનસાફ છે, નિરાધારોને કાંઈપણ આધાર મળી રહે છે, ટુંકમાં જગત સારું છે એવી લીલાની ખાત્રી થઈ !

પ્રકરણ ૨૭ મું.

એક દુઃખદાયક સ્વપ્ન.

“બહેન ! તમારું નામ શું ? ” મદનલાલે લીલાને પોતાને ત્યાં આશરો આપવાનું વચન આપવા પછી પૂછ્યું.

“લીલા—”

“ અને તમને નદીના વહેતા પ્રવાહમાં ફેંકી દેનાર ધાતકીનું ”

પોતાના બહાલા તરફ ખતાવાતો ધીકાર લીલા સાંખી શકી નહિ. બોલનાર તરફ ગુસ્સો ઉપજ્યો. રમાકાન્ત જેવા દયાળુ નરને અન્યાય થતો લીલાના ન્યાયી હૃદયે જોયો. પોતાની સ્થિતિને અને રમાકાન્તના કૃત્યને લીલાએ કુદરતની કૂરતાજ ધારી અને મદનલાલને વધુ બોલતો અટકાવી તે બોલી !

“ ભાઈ ! મહેરબાની કરીને ફરીથી આવી વાણી ઉચ્ચારશો નહી. ” આટલું બોલતાં લીલાની આંખો જળથી ભીની થઈ અને મદનલાલની આંખો તે જોઈ શકી.

“ બહેન ! તમારી લાગણી દુખવવા માટે દિલગીર છું—પણ તમારી સ્થિતિ જોઈ ગમે તેવો સહનશીલ પુરૂષ પણ તમને નદીમાં ફેંકનાર પર ગુસ્સો થાય. ” મદનલાલે બચાવ કર્યો.

“ભાઈ ! જે થયું છે તે હવે નથી થયું થનાર નથી. તમે એમના પર ક્રોધે ભરાશો તેથી હું નદીમાં ફેંકાઈ નથી એમ ઠરવાનું નથી—તો પછી શા માટે એમનું અપમાન કરવું જોઈએ? એઓ ગમે તેવા હશે પણ મારા તો બહાલા પરમાત્મા છે—”

આટલું કહી લીલા રમાકાન્તનો પ્રેમ સંભારી રડવા લાગી અને મદનલાલને પોતાના બોલવા માટે પરતાવે થયો.

“ બહેન ! મને માફ કરો—” તે લથડતા અવાજે બોલ્યો અને લીલાને આથી શાંતિ થઈ હોય એમ જણાયું.

વહાણ સપાટાબંધ માર્ગ કાપતું હતું. ખલાસીઓ હલેસાં મારત મારતાં લીલા ન સમજી શકે એવી ભાષામાં કંઈ ગાતાં હોય એમ લીલાને જણાયું. ખલાસીઓના કંઠોર અવાજો સંગીતની

મધુરતા તો ઉત્પન્ન ન કરી શક્યા અને એ મધુરતાના અભાવે સાંભળનારને મીઠાશ તો ન મળી પણ લીલાને તથા મદનનાથને તે થી હસવાનો ખોરાક મળ્યો.

વિશાળ મહાસાગરમાંથી માર્ગ કાપતું વહાણ મધ્ય દરીએ આવ્યું અને ચારે દિશાઓ તરફ નજરનાખતાં સર્વત્ર પાણીજ પાણી દેખાવા લાગ્યું. ઉપર આભ અને નીચે પાણી સિવાય લીલાની આંખોએ કંઈ પડ્યું નહિ. મદનનાથ લીલાથી એ એક પૃથ દુર બેઠો હતો અને લીલાના સુંદર મુખનું અવલોકન કરી રહ્યો હતો.

“ આવી સુંદર બાલાનો ત્યાગ કરનાર કેવો મુરખ હોવો જોઈએ ? ” તે મનમાં બળડ્યો. કંઈક વિચારમાં પડ્યો. એક પણ નીરાશ થયો. એક પણ દુઃખી થયો. ઉંડો નીસાસો નાંખ્યો, અને કંઈ ઉંડા વિચારમાં પડ્યો.

લીલા સમુદ્રનું પાણી અવલોકતી હતી. પોતાનો સુંદર હાથ પાણીમાં નાંખી લીલા કંઈક રમત કરવા લાગી અને તેનો મોહક હાથ સમુદ્રના જળ ઉપર કમળના ફૂલ પેઠે શોભી રહ્યો.

પોતાની હથેલીમાં લીલાએ થોડુંક પાણી લીધું અને તે પી ગઈ.

“ આ ખારું છે. ” તે બમડી.

“ મીઠી નદીઓનો સમાગમથયા છતાં એ મહાસાગર તું ખારો શાને!—? ” લીલા સમુદ્રને સવાલ પુછવા લાગી પણ એ સવાલના જવાબમાં એક મજબૂત મોજા આવ્યું અને તેથી વહાણ સહેજ ડોલી ગયું. લીલા આથી ચમકી—સારથ થઈ બેઠી અને નજર પહોંચે ત્યાં સુધીનું પાણી જોવા લાગી.

“ સદ્રજે પાણી—પાણી—અને પાણીજ ?—જમીન જણાતીજ નથી—મારી જીંદગીમાં મારે પણ સદ્રજે નિરાશાનું પાણીજ જોવાનું છે. હાય ! ” નિરાધાર સ્થિતી લીલાને હૈયે ચઢી આવી અને સુંદર અળગાનું મન દુઃખી થયું. આંખોમાંથી એ આંસુનાં બીંદુ ખરી પડ્યાં અને તે તેના મોહક ગાલપર કમળના પાંદડાં પરનાં ઝાકળનાં મોતી જેવાં દીપવાં લાગ્યાં ! મદનનાથની નજર આ સુંદર આંસુઓપર પડી. આ બીંદુઓ પોતે જુઓ નાખવાનો અધીકારી હો-

ય તો કેવું સાઈં એવું તેના મને ચાલ્યું. લીલાને સ્પર્શ કરવાનો અધીકાર પોતાને છે કે નહિ તે વીચારવા મદનલાલે શ્રમ લીધો નહિ અને લીલાના આંસુઓ લુછવા પોતાના હાથોને રૂમાલ પકડવા તેના મને હુકમ કર્યો. જીગરે હુકમ કર્યો પણ હાથે તે માન્યો નહી. હાથો ધૂજવા લાગ્યા. માથે આવેલી ફરજથી ડરવા લાગ્યા. હુકમ માનવો જોઈએ એવું વીચારી ધૂજતા હાથો કાટના ખીસામાં ગયાં પણ આ પાપી કામ કરવા રૂમાલ પણ શરમાતો હોય તેમ આથે સંતાપ ગયેલો જણાયો. મદનલાલ નિરાશ થયો. આંખોએ અંધારા આવતાં હોય તેવું થયું. ખીજ ખીસામાંથી રૂમાલ કાઢવાની ફરજમાંથી તેણે પોતાના હાથોને મુક્ત કર્યા અને પોતાની અશાંતિ લીલા ન સમજી શકે તે માટે સાવધ થઈ જાણે કાંઈ જાણ્યો ન હોય તેમ ધામેથી મીઠાશથી તથા સાંભળનારીને બંધુભાવ લાગે એવા સ્વરથી તે બોલ્યો.

“ બહેન ! રૂદન કરવાથી કાંઈ વળનાર છે ? પરમાત્માનો ઉપકાર માનો કે તમે નદીમાં ફેંકાયાં છતાં બચી શક્યાં. બહેન ! માઈં ધર તમાઈં પોતાનું જ માનજો. તમારો શોક મારા ધરમાં જરૂર જુલાઈ જશે. ”

“ ભાઈ તમારો મોટો ઉપકાર. ” આંસુ લુછી નાખતાં, લીલા બોલી.

“ હવે મને લાગે છે કે યમ રાજના દરબારમાં મારે માટે હજી જગ્યા થઈ નથી હું જન્મથી દુઃખીઆરી છું. સુખ જોયું...”
અત્રે વળી લીલા રડી પડી.

“ બહેન ! એ વાત હવે ના સંભારો. ” લીલા રડતી બંધ પડી.

“ ભાઈ ! કોણ જાણે નસીબ દેવીએ શું શું મારા નસીબમાં લખ્યું હશે ? માઈં ભવિષ્ય નડી કરતી વેળા હું નથી ધારતી કે મારા તરફ જરા પણ દયાભરી નજરે જોવામાં આવ્યું હોય ! ભાઈ ! શું મારા જેવી નિર્દોષ સ્ત્રી પર જીવનમ ગુજરવામાં પરમાત્મા ગેરબંસાઈ કરે છે, એમ તમને નથી લાગતું ? શું આ યોગ્ય થાય છે ? સુખ અને ચંદ્ર-એક દિવસનો અને ખીજો રાત્રીનો મારી પવિત્રતાના સાક્ષીઓ છે. આજ સુધીમાં કાંઈ પણ અયોગ્ય

વર્તન આ લીલાએ ક્યું નથી આજ સુધી કોઈની પણ લાગણી આ અલાગણી લીલાએ દુઃખવી નથી. મારાથી બની શકતી સહાય મેં દુઃખીઓને આપી છે, અને તેમ છતાં મારાપર જે અસહ્ય આક્રોશ આવી પડે છે તેમાં શું કાંઈ ધનસાક્ષ તમને જણાય છે, ભાઈ ? ભાઈ ! શું પરમાત્મા ન્યાયી છે ? શું તે ખરો દયાળુ છે કે આજઞાનના શ્રીમંતો છે તેવોજ દાંભીક છે ? જે તે દયાળુ હોય તો મારાપર શા માટે આટઆટલાં દુઃખો પાડે ? શું મેં કાંઈ અયોગ્ય અવિચારી કે નીંદક કામ કર્યું છે ? મારું હૃદય સાક્ષી પુરે છે કે—નહી તેવું કાંઈ નથી. હું આજક જેવા નીર્મળ અંતરની તથા બરફ જેવા સ્વચ્છ હૃદયવાળી છું અને તેમ છતાં હાય ! મારાપર કેટલા સંકરો ? પીતા ગયા—માતા ગઈ—પાસે પાછ નહી—કાન્ત મળી ગયા એ સદ્ભાગ્ય—પણ હાય ! હવે તો કાન્ત પણ નહી—કાન્તે તજ દીધી—છોડી દીધી—ફેંટી દીધી—નહીમાં ફેંટી તે તો હું સહી શકીશ—ભુલી શકીશ પણ જીવરથી ફેંટી દીધી એ નહી ભુલું—નહી વીસરું.

દુઃખ દરીઆમાં ભયંકર મોજા ઉછાળા મારવા લાગ્યું. આ મોજાંએ લીલાના હૃદયને ગભરાવી નાખ્યું. લીલાની આંખોને રડવાની ફરજ પડી, અને જ્ઞાનાએ આમતેમ નજર કરી તો અંધારું ઘેર જણાયું.

નીરાશ થયતી આજા આંખો મીચો ખેસી રહી, અને થોડીવારે નીદ્રાને આધીન થઈ. કંઈ કંઈ સ્વપ્ન આ થોડા વખતની નીદ્રાવશ સ્થિતિમાં લીલાએ જોયા.

મદનલાલ લીલાને એકીટમે જોઈ રહ્યો હતો. લીલાની આંખો મીંચાયતી હોવાથી મદનલાલને લીલા જોવાની—તેની સુંદરતા અવલોકવાની સુંદર તક મળી ગઈ અને આ તકનો મદનલાલનાં હૃવસી નેત્રોએ અચ્છો લાભ લીધો. લગભગ અડધો કલાક સુધી મદનલાલ પોતાની સામે ખેડેલી સુંદર આજાને જોઈ રહ્યો. તેના મુખાકાશપર આ અવલોકન કરતી વેળા અનેક રંગો છવાયા. કંઈક સ્પર્શ કરવાનું મન થયું. લીલાની સુંદરતાને પોતાની સુંદરતા સાથે જોડવાનું મન થયું. લીલાના હોઠને અડકવાનું—તેમાંનું

મીઠું મધ ચુસવાનું—મન થયું. આંખ સાથે આંખ મેળવવાની જાણાસા થઇ. હવસની ફતેહ થઇ. વીવેકને ખાર ગાંઠે દુર ચરવા માટે મોકલવામાં આવ્યો અને પાછો ખોજાવવામાં ન આવે ત્યાં સુધી આવવાની સખત મનાઇ કરવામાં આવી. ગરીબ ખિયારો ‘વીવેક’ દુરાચારી પાસે રહેતા શરમાયો અને દુર નાઠો.

મદનલાલના મુખ ઉપર હવસની વીજળી ઝબકવા લાગી તેના હાથો લીલાને સ્પર્શ કરવા જાણે તલપતા હોય તેવા જણાયા. હૃદયસાગર ઉછાળા મારી રહ્યો. તેનાં હવસી નયનોમાંથી હવસનો અગ્ની સ્પષ્ટ માલુમ પડવા લાગ્યો. લીલાના શરીરને સ્પર્શ કરવા હુકમ થયો અને એકવાર ફરીથી ગરીબ ખિયારો હાથો સંકટમાં ફસાયા. લીલાના પવિત્ર શરીરને સ્પર્શ કરવાની હીમ્મત મદનલાલના હાથોમાં આવી નહીં અને તેથી વંટોળાયામાં એક ઝાડના પાંદડાંની જે સ્થિતિ થાય તેવી સ્થિતિ તેના હાથોની ધર્ષ પડી. થરથર ધ્રુજતા હાથો જેમ તેમ કરી લીલાની પાસે જવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. આ સમયે લીલા અચેત નીદ્રાવશ સ્થિતિમાંજ જરા હાલી અને મદનલાલ ચમક્યો. તેનું હૃદય ડ્યું. તેનાં નયનો ભયથી મીંચાઇ ગયાં અને હાથો અટકી ગયા. મદનલાલનું આખું શરીર હવે ધ્રુજવા લાગ્યું. લીલાને સ્પર્શ કરવા ગયલો હાથ પાછો ખેંચી લીધો અને સ્વસ્થતા અને શાંતિની બીજ માગતો પોતાની જગ્યાએ બેસી ગયો.

લીલા ભયંકર સ્વપ્ન જોતી હતી. જાણે રમાકાન્ત સાથે તે તાપી નદીમાં ફરવા નીકળી હોય અને રજનીકાન્ત, રમાકાન્ત તથા સુધા સાથે હાસ્ય વિનોદ કરતી હોય એમ તેને લાગ્યું. પ્રમાદચંદ્ર તેની નજીકજ બેઠો હતો અને લીલા તરફ હવસી નજરે જોતો હતો એમ લીલાને લાગ્યું. તેણે રમાકાન્તનું છુપી રીતે આ તરફ ધ્યાન ખેંચ્યું પણ સર્વને પવિત્ર જાણનારા રમાકાન્તે લીલાનો ભય ગણકાર્યો નહીં. લીલાનું સમાધાન કરી લીલાના ભયને બ્રમણ ગણી. તેજ પળે પ્રમાદચંદ્રે પોતાના ખીસ્સામાંથી એક રીવોલ્વર કાઢી—લીલા ભયથી કંપી. લીલા મીરાય આ ભયંકર લથોઆરપર કાંઈની નજર પડી નહિ. લીલાએ તે જોયું. કાંઈ ખોલવા ગઇ, કાન્તને ચેતાવવા ગઇ, પણ ખોલી શકી નહિ ખોલવાને ધણું ફાંફાં માર્યા

પણ બોલી શકી નહિ. જીભ અટકી ગઈ. બચથી શ્વાસોશ્વાસ બચં-
કર રીતે વધી ગયો. પ્રમાદચંદ્ર તરફ જોઈ શકવાની હીમ્મત પણ
રહી નહી. કાન્ત તરફ પણ જોઈ ન શકાયું રહી પડી. આંખો મીં-
ચી દીધી. એક પણ પછી પાછી ઉઘાડી “કાન્ત!-” એટલોજ
ઉચ્ચાર કરી શકી અને તે પછે તો પ્રમાદચંદ્રે રીવોલ્વરમાંથી ગોળાઓ
છોડવા માંડી. રમાકાન્ત અને રજનીકાન્તને ઠાર કર્યા. સુધા બે-
લાન થઈ ગઈ. લીલા કંપી ઉઠી. કાન્તનું ખુન થવાથી ક્રોધથી લા-
લચોળ થઈ ગઈ. પ્રમાદચંદ્રને નદીમાં ફેંકી દેવા તૈયાર થઈ-ગુસ્સા-
માં ને ગુસ્સામાં ઉઠી.

આ બચંકર સ્વપ્ન જોતી લીલા જાણે ખરું જ ખનતું હોય.
તેમ પ્રમાદચંદ્રને મારવા ઉઠી, અને સામે બેઠેલા મદનચંદ્ર તરફ
ક્રોધભરી નજરે જોઈ રહી. મદનલાલ ગભરાયો. અને લીલાને તેની
જગ્યાએ બેસાડવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. પણ લીલા બેઠી નહિ.

“અરે ઓ હત્યારા ! તે શું કર્યું ?” લીલાએ લવારો શરૂ
કર્યો. તેના હાથોની મુક્રી વળી અને હવામાં ધુમવા લાગી. રખેને
આ મુક્રીઓ પોતાના શરીરપર પડે એવી ગુન્હેગાર મદનલાલને
બીક લાગી. પણ તેના સુભાગ્યે લીલાએ તેવું કાંઈ કર્યું નહીં.
લીલાના નયનોમાંથી ક્રોધનો અગ્ની કુંકારા મારતો બહાર પડતો
હતો અને મદનલાલનાં શરીરને જીવતું સળગાવી દેતો હતો, તોપણ
મદનલાલ એટલું તો સમજી શક્યો કે લીલાએ તેની અશાંત સ્થિ-
તિ જાણી નથી. લીલા સ્વપ્નામાં જ ગુસ્સે થઈ હતી એવી મદન-
લાલની ખાત્રી હતી અને તેથી તેણે લીલાને સાવધ કરવા
કાશિય કરી.

“બહેન લીલાવતી !” તે ધીમેથી બોલ્યો પણ લીલા સા-
વધ થઈ નહી.

“ઓ હરામખોર ! ઓ પાપી ! નીચ ! દુરાચારી ! તે શું
કર્યું ? અરે ભારતમાતાના પ્રતાપી સપુતને મારી નાંખતાં તને
કાળો સાપ કેમ ન ડસ્યો ? તારાપર આકાશ કેમ ન તુટી પડ્યું ?
હાય ! હાય ! કાન્ત ! બહાલા કાન્ત ! આપ ક્યાં ગયા ? શું મને
છાડીને ગયા ? અરેરે ! હું તમારા સીવાય શી રીતે રહી શકીશ ?
આપની માલેકીનું આ શરીર જ્યાં આપ હશે ત્યાંજ રહેશે ! આપના

દુઃખે દુઃખી અને આપના સુખે સુખી ! કાન્ત હું પણ આવું છું—
 આપની પાસેજ, મારા સ્ત્રી જીવનની સફલતા કરવા, આપના પ્રેમ-
 રૂપ સ્વર્ગનું મીઠું સુખ આપવા, આપના મુખમાંથી ઝરતાં મીઠાં
 શબ્દોના મધુર કુણ્ડાંની મધુર સુગંધ અનુભવવા આવું છું—કાન્ત !
 આપની પાસે આવું છું—જરૂર આવીશ—શા માટે ન આવું ? આપ
 ત્યાં હું ! આપજ મારું આખું જગત ! સ્ત્રીને ખીજું શું જોઈએ ?
 પતિ એજ તેનો પરમાત્મા ! પતી એજ જીવન ! પતિજ દુનીઆ !
 પતિજ સ્વર્ગ ! જરૂર જઈશ—મારા વહાલા નાથની સેવા કરવા—
 એઓ મને ત્યાં ન રહેવા દેશે તોપણ રહીશ—એમની દાસી
 થઈશ—કાન્ત ! વહાલા ! આવું છું—આપને મળવા, આપના પ્રેમ
 ભર્યા નયનો સાથ મારાં નયનો મેળવવા, આપના વિશાળ હૃદય-
 માં શમાવા, આપની મીઠી વાણીથી કાનમાં અમૃત રેડવા, આપને
 રીઝવવા, આપની સેવા કરવા ! એજ મારો ધર્મ ! એજ મારી
 ફરજ ! એમાંજ મારો પ્રભુ રાજી ! હું રાજી અને મારાં સ્વર્ગસ્થ
 માતપીતા રાજી ! મારી વહાલી માતાની છેલ્લી ઘડીની શીખામણુ પણ
 એજ—એજ ! અને કાન્ત ! એ ફરજ બજાવવા હું આપની
 પાસે જરૂર આવીશ. આપના સ્નેહની હુંકાળી ગોદમાં હું ભયંકર
 જંગલમાં પણ શાંતિ અને આનંદ મેળવી શકીશ. આપને માટે,
 આપના અમૃત્ય પ્રેમને માટે, આપનાં એક મીઠા બોલ માટે, હું, આપ
 કહેશે. એવું ભયંકર તપ કરીશ !” એમ કહી લીલા સ્વપ્ન દશામાં
 નદી ગણાતા દરિયામાં પડવા તત્પર થઈ. આ સમયે તેની નજર
 મદનલાલ પર પડી. પણ તેને તેની સ્વપ્નવશ આંખોએ ‘ પ્રમાદચંદ્ર ’
 ઓળખ્યો.

‘ સખુર ? અધીરાં મન ! કાન્તને મલવા અધીરા થયલાં હૃદય !
 ધીરજ ધર—એક પણ ! આ પાપીને શા માટે હવે જીવતો રાખવો
 જોઈએ ? ઓ નીચ ! તારું હવે આ જગતમાં શું કામ છે ? તું
 આવાં ખીજાં નીચ કામો કરવા ન પામે તે માટે તારી આ જગ-
 તમાં હસ્તીજ ન જોઈએ—’ એમ કહી ગુસ્સાના આવેશમાં આંખો-
 માંથી અંગારા વરસાવતી લીલા મદનલાલ પર ધસી અને પોતાની
 સર્વ શક્તિ એકઠી કરી મદનલાલને દરિયામાં ફેંકવા પ્રયત્ન કરવા
 લાગી. મદનલાલ લીલાની આ સ્થિતિથી ડરી ગયો, પણ હિંમત

રાખી લીલાને શાંત કરવા યત્ન કરવા લાગ્યો. લીલા અત્યંત રક્ષ-
રાયલી હોવાથી શાંત થઈ શકી નહિ. મદનલાલે ઘણાં પ્રયત્નો કર્યા
અને લીલા કંઈક શાંત થઈ. મદનલાલે લીલાને ઉંઘવા દેવાનું યોગ્ય
ધાર્યું અને લીલાને તેણે એક ખીજાના પર સુવાડી. આ સમયે
હવસી મદનલાલના હાથોનો સ્પર્શ લીલાના પવિત્ર શરીર સાથે થયો.
અને લીલા તદ્દન ખેંજાન હતી તોપણ મદનલાલ કોઈ છુપા ભયથી—
કોઈ ભેદી શકતીથી લીલાની સાથે કોઈપણ પ્રકારની અમર્યાદ છુટ
ન લઈ શક્યો. જો કે તેના હવસથી ભરેલા, ભયથી કમ્પતા હાથોને
લીલા જેવી કોમલ કક્ષિનો સ્પર્શ થવાથી કંઈક આનંદ તો થયો.
આને આનંદ કહેવો કે શું તે અમે જાણતા નથી પણ મદનલાલને
તો કંઈક સુખ મળ્યું હોય એમ તેના હસતા મુખપરથી અટકળ
થઈ શકે. પવિત્ર લીલાને મદનલાલના સ્પર્શ થયો પણ તે ખીચારી
તે જાણી શકી નહિ. નીદોષ લીલા કંઈક નિદ્રાવશ થઈ અને સ્વપ્ન
રહિત મીઠી નીદ્રા અનુભવતી હોય એમ તેના શાંત, મૃદુ મુખપર-
થી અનુમાન થઈ શકતું. ગરીબ ખિચારી નિરાધાર લીલા પતિના
શીતળ છાયડામાં રહેવા અયોગ્ય મનાઈ અને ભાગ્યને આધારે નવું
જીવન ગુજારવા વહાણુ જે દિશાએ જતું હતું તે દિશા તરફ વહાણુ
અને વહાણુમાંના માણસો સાથે ચાલી !

પ્રકરણ ૨૮ મું.

લીલાપર આરોપ.

ચંદ્રનગરમાં લીલા મદનલાલને ઘેર પહોંચી. મદનલાલે પહેલાં તો તેની ઘણી સારી આગતાસ્વાગતા કરી અને પોતાની ધર્મ-ભગિનિ પ્રમાણેજ લીલા સાથે વર્તવા લાગ્યો. આથી લીલાને કંઈક આનંદ અને શાંતિ મળ્યાં. પણ તે બીયારીના નસીબમાં દુઃખજ બરેલું હતું એટલે સુખ શી રીતે મળી શકે ? મદનલાલની માતા કઠોરઆને લીલા અપ્રિય થઈ પડી. લીલાની સુંદરતા, લીલાનાં ચપલ નયનો, વગેરે જોઈ કઠોરઆ બળીને ખાખ થઈ ગયાં. પુત્રપર ગુસ્સે બરાયાં. એમની નજરે દાળમાં કંઈક કાળું જણાયું અને મદનલાલને ઘણો ધમકાવ્યો. પણ ત્યારે મદનલાલે લીલાને પોતાના ઘરમાં રાખવાનો દૃઢ નિશ્ચય જણાવ્યો. ત્યારે કઠોરઆ નિરાશ થયાં અને હવે લીલાની સુંદરતાને કચડી નાખવાની બીજી યુક્તિઓ શોધવામાં મુંથાયાં !

પોતાને મજેલી નીજ્જનતાથી કઠોરઆ હાર્યા નહિ. લીલાનો ખર્ચ વધ્યો તેનો કોઈ રીતે પણ તાળો મેળવવો જોઈએ એવું વિચારી ઘરની નોકરડીને રજા આપી. આ કામ લીલાને સોંપાયું. વાસણ માંજવા, પાણી ભરવું, દળવું, રાંધવું, વગેરે ધરવૈતરાથી લીલાની દેહ ચગદાવા લાગી—ગર્ભવતી લીલા આવું બારે વૈતરું કરતાં થાકી જતી. કોઈ કોઈ વાર રડી પડતી; પણ લાચારીથી સંવળું કામ કરવું પડતું.

લીલા અત્યંત દુઃખી થઈ ગઈ. આટલું બધું વૈતરું તેણે તેની જીંદગીમાં કદી કયું ન હતું, આથી તેની કામગીરી દેહ તવાવા લાગી. મોહક અવયવો સૂકાવા લાગ્યાં. લોહી ઉડી ગયું. આંખો ઉંડી પે-સી મઈ અને પંદર દિવસમાં તો સુંદર લીલા ૭ માસની માંદી હોય તેવી નબળી થઈ ગઈ. આટલી નબળાઈ છતાં ઘરનું સંવળું કામ લીલાનેજ કરવું પડતું. મદનલાલની બી લીલાના જેવડીજ હતી.

ભરાઈ અંગની અને મજબુત હતી. વળી કઠોરના તેના પર પણ કાંઈ માયાળુ નહોતાં. વહુઓએ તો ઘર વૈતરાની ઘંટીમાં પીસાવુંજ ને ઇએ એવું કઠોરના દહતાથી માનતા. તો પણ લીલા જેવા પારડી સ્ત્રીથી ઘરકામ થતું હોય તો પોતાની વહુના હાડકાં શા માટે રગ-દોળવા એવું કઠોરનાએ મન સાથે વિચાર્યું. લક્ષિતા પરથી કામને બોલે એાછો થયો. નોકરડીને પણ રજા મળી અને એ સઘળું કામ લીલા-કામગ-કમનસીય લીલા પર આવી પડ્યું. લક્ષિતા દયાળુ દીલની હતી તેથી લીલાની દયા જાણી તેને કંઈ સહાય કરવા જતી તો સામુ વહુ પર ગુસ્સે ભરાતાં અને “ઘરમાં કામ તો ઘણું એ પડ્યું છે તે હોડી નકામી શાની હાપણુ કરવા જાય છે?” એવાં વાકયો લક્ષિતાને સાંભળવાં પડતાં.

લીલા પોતાની લાચાર સ્થિતિને આધીન થઈ સઘળું વૈતર કરતી. કઠોરનાની આટલી જુહાડી અને કૂરતા છતાં લીલા કોઈ દિવસ પણ તેને માટે ખરાબ વાત કરતી નહિ. પોતાના ભાગ્યનેજ શાપ દેતી. “લીલી”ના તોછડા નામથી તેને કઠોરના બોલાવતાં પણ લીલીનાં મ્હોંમાંથી તો “આ—” “કઠોરના, “માજી” એવાં મધુર પ્રલોજ ખરતાં. લક્ષિતાને લીલાએ બહેન જેવી માની. લક્ષિતાએ લીલાને કંઈક ટાઢક પણ આપી. અને કઠોરનાની કૂરતાથી કચડાતી કલીને લક્ષિતાએ પોતાની મીઠી વાણીથી કંઈક શાન્ત રાખી.

પ્રિય વાંચક ! લીલાની દૈવી સુંદરતાથી મદનલાલ મોહ પામ્યો હતો તે આપણે જાણીએ છીએ. લીલા કઠોરનાની કૂરતાની ઘંટીમાં પીસાવા લાગી એ મદનલાલે જોયું અને પોતાની માતા પર ક્રોધે ભરાયો. આવી કલિને કચડી નાંખાતી જોઈ તેનું હૃદય બળી ગયું અને હવે તે પોતાના હૃદયમાં વસેલો હવસ પ્રકટ કરવાની યોગ્ય તક શોધવામાં ગુંથાયો. લીલાને ચાહતા શીખવાથી લક્ષિતા પરનો મદનલાલનો પ્રેમ કંઈક કમી થયો. આ માટે લક્ષિતાને કંઈક શોક થયો પણ તે ખીચારી ખરું કારણ જાણી શકી નહી. પતીને સંતોષવા લક્ષિતાએ અનેક ફાંફાં માર્યા પણ તે સઘળાં લગભગ વ્યર્થ ગયાં. આટલું છતાં પણ લક્ષિતા લીલાને મદનલાલ આહે છે એવું જાણી શકી નહી અને તેથી લીલા તરફ તો તે દયાળુજ રહી.

લીલા નીરાધાર હતી. ધરની નોકરડી જેવી હતી અને તદન દુઃખી હતી તેથી મદનલાલે તે પોતાની સંપૂર્ણ ક્ષેત્રજીવારી હતી. મરીય લીલા ધરકામથી મરી ગયા જેવી થઈ ગઈ. લીલાના કામના કુલ જેવાં સુંદર શરીરથી આ ભયંકર વૈતર થઈ શક્યું નહીં. અને તેની દેહ દીનપરદીન સુકાતી ચાલો.

“હાયા! બહાલા કાન્ત! આપે મને છોડી-સદાની છોડી—” લીલા એક દીવસ વાડામાં છાણું થાપતાં થાપતાં, રડતાં રડતાં બબડવા લાગી.

“કાન્ત! માફ શું થશે?—હું તો મરીશ પણ આપના બાલકનું શું થશે? અરે! રમાકાન્ત જાગીરદારનું બાલક શું કંગાલ દશામાં જીવન પુરું કરશે? શું માફ વહાલું બાલક એના પીતાને પીતા કહી ન બોલાવી શકે?...હાયા! માફ શું થશે?” દુઃખી બાળા રડતાં રડતાં પોતાનાં “કાન્ત” ને યાદ કરતી હતી. પોતાની કંગાળ સ્થિતિ માટે શોક કરતી હતી અને મનોહર ગાલ આંસુઓથી ભીંજવતી હતી.

કઠોરબાની કઠોરતાએ લીલાની સુન્દરતા કચડી નાખી હતી. લલિતા કરતાં લીલા વધુ સુન્દર હતી. લીલાના કાળા લાંબા રેશમાં વાળો તેની અલૌકિક શોભા હતી. આ સુન્દરતા કઠોરબા જોઈ શકતાં નહીં. પોતાની વહુ કરતાં લીલા ઓછી સુન્દર દેખાય એવું જેવા તેમનાં નયન આતુર બન્યાં અને તેથી લીલાની સુન્દરતા કચડી નાખવા કઠોર કઠોરબાએ લીલાપર અસહ્ય જીલ્મો પાડ્યા. જે લીલાની કાળી મોહક સુન્દર આંખો સ્નેહભીની, સ્નેહાળ અને જોનારાને ચક્રાવ્રત કરી નાખે તેવી હતી તે આંખો અત્યારે તેજહીન થઈ ઉંડી ઉતરી ગઈ હતી. જે લીલાના અવયવો ભરાઉં, મોહક અને સ્ત્રીની શોભારૂપ હતાં તે લીલા અત્યારે લોહી વિનાની—હાડપીંજર જેવી—મરણ કાંઠે આવેલી હોય તેવી લાગતી.

“બહાલા કાન્ત! હું કેવી હતલાગી? અરેરે, આ નીર્દોષ લીલા આપને મન પાપીણી ઠરી! હાયા!.....”

લીલા વીલાપ કરવા લાગી. શકિત મન્દ થઈ ગઈ. જે કામ

કરતી હતી તે બંધ પડ્યું અને આસપાસ નજર કર્યા વિના શો-
કસાગરમાં તથાવા લાગી.

મદનલાલનું માથું દુઃખવથી તે આજે ધંધાપર ગયો ન-
હોતો. લલીતા પીયર ગઇ હતી. કઠોરત્વા દર્શન કરવા ગયાં. લીલા
એકલીજ હતી એ વાતની યાદ થતાં મદનલાલ વાડામાં આવ્યો
તો ઉપલો કરણાજનક દેખાવ તેની નજરે પડ્યો.

“ ખરેખર આ મધુર કળીને આવું કામ ન શોમે?... ”

લીલા પોતાના દુઃખમાં મરી રહી હતી. કાન્તનું સ્મરણ ક-
રતી હતી. મદનલાલ સંતાતો હળવે પગે તેની પાછળ જઈ ઉભો
અને ધ્રુજતે હાથે, કંઈક હિમ્મત ધરી તેણે પોતાના હાથે લીલા-
ની આંખપર દાબી દીધા.

“ ઓ બાપરે !- ” કરી લીલા ચોંકી અને પોતાની આંખપરથી
મદનલાલનો હાથો દુરકીધા. પાપી મદન થરથર ધ્રુજવા લાગ્યો—લીલાની
આંખો ક્રોધથી લાલચોળ થઇ—પણ પોતે લાચાર છે, નીરાધાર છે
એ વાત યાદ આવતાં પોતાનો ક્રોધ સમાવી ધીમેથી બોલી.

“ બાઈ, હું તો આપની બહેન થાઉ. ”

મદનલાલ ક્રોધ અને તીરસ્કારને બદલે નરમાશથી લીલાને
વાત કરતી જોઇ આશ્ચર્ય પામ્યો—આનંદ પણ પામ્યો—લીલા
સ્ત્રી જતીના ગુણને અનુસરી મહોડાનો અણુગમે બતાવે છે એ-
વું મનાયું.

“ લીલા ! હું તને ચાહું છું ” તે બોલ્યો.

“ બાઈ ! હું તો આપની બહેન- ”

“ એવી બહેનોના હૃદય એકાંત જગ્યામાં... ”

“ એ બહેનોના ધર ભુલ્યા, બાઈ... ”

“ લીલા ? શું હું તને યોગ્ય નથી ? ”

“ બાઈ, હું પરણેલી છું. ”

“ પણ પરણનારે તો તને છોડી દીધી ? નહીંમાં ફેંકી દીધી?... ”

“ પરણનારે મને છોડી—પણ મેં તેમને નથી છોડ્યાનો... ”

“ લીલા ! જેને તારી દરકાર નથી તેને માટે તું શા માટે
દુઃખ ખમે છે ? ”

“ એ મારી ફરજ છે. ”

“ અરે ગાંડી ! તારી જીવાન જીંદગી શા માટે પાયમાલ કરે છે ? હું તને મનગમતું સુખ આપીશ—આ દામના ઢસર-ડામાંથી તને મુક્ત કરીશ. ”

“ ભાઈ, કૃપા કરી આવું પાપી ભાવણ ન કરે—તમે મારા ધર્મખંડુ છે. સુર્ય પશ્ચિમ ઉગશે તો પણ તમે તમારી મારણામાં ફાળી શકશો નહી. ”

“ લીલા ! એક સાચ્યા પ્રેમીને નીરાશ કરવો એ શું યોગ્ય ગણાય ? ”

“ પણ શું એક પરણેલી સ્ત્રી પરપુરૂષને ચાહી શકાય ? ”

“ પતી ઘાતકી હાય તો છુટાછેડા મેળવી શકાય છે—”

“ તમારા વીચાર તમને મુઆરક ! મારા પતી ઘાતકી હશે તો પણ મારા માથાના મુટૂ છે. હશે, ગમે તેવા હશે પણ એજ મારા પ્રાણધાર અને જીવનદીપક છે, એજ મારા સુખદાતા છે, એમનું આ શરીર અને પ્રાણ ! એમનીજ હું દાસી ! ”

“ લીલા ! તું કેવી ગાંડી છે ? જે પુરૂષને તારે માટે લેશ માત્ર લાગણી નથી તો તારે શા માટે તેનાપર પ્રેમ રાખવો જોઈએ ? હું તને સુખી કરીશ, લીલા !—”

“ મદનભાઈ ! હું તમને છેલ્લીવાર ચેતવણી આપું છું કે મહેરબાની કરી અહીંથી ચાલ્યા જાવ—નહી તો હવે પરીણામ અ-રાખ આવશે, ”

“ લીલા ! તું નહીં માને ? ”

“ નહીં. ધરતી રસાતાળ જાય તોપણ નહી. ”

“ દુઃખી થઇશ લીલા ! દુઃખી થઇશ. ”

“ પવિત્રતા માટે સઘળાં દુઃખો સહીશ. ”

“ પાયમાલ થઇશ. ”

“ મર્યુથી હું ફરતી નથી. ”

“ રીતોરીતો મરે. ”

“આના કરતાં વધુ શું રીખાવાનું બાકી હતું ?”

“લીલા ! બહારી !...”

“પાપી ! હવે અહીંથી તારું કાળું મોં દુર લઇ જાય છે કે નહીં ?”

લીલા ક્રોધથી બમર ચડાવી બોલી.

મદનલાલ કયો. પણ હીમ્મત રાખી.

“લીલા ? દુઃખી થઇશ, ”

“અરે જા—પાપી ! તારાથી શું થનાર છે—મારો સહાયક પરમેશ્વર છે !”

“નાદાન અબગા ! વીચાર કર—જેણે તને છોડી દીધી તેને માટે પરતાવો કરી તારી કામગીરી દેહ. દુઃખી ના કર—”

“ઓ નાચ ! હવે તારું કાળું કર—ઓ પ્રભુ ! તું મને સુખી જોઈ શકતોજ નથી. મારી સુંદરતાજ મહારું નાશકારક છે !... ક્ષાય—હાય !—”

મદનલાલ નીરાશ થયો, લીલાનો વેરી જની આલ્સો મયો—બળાત્કાર કરવાની ઇચ્છા થઇ પણ લીલાની કાલ આંખો જોઈ હીમ્મત કરી શક્યો નહિ.

લીલા આ બનાવથી અત્યંત શોક પામી—જાચારીથી જેમ તેમ પેટ ભરવાનું મળ્યું હતું તેનો પણ નાશ નજીક દેખાયો. અને તદ્દન નીરાધાર થઇ પડવાના દુઃખી સ્વપ્ના નજરે પડ્યાં.

લક્ષ્મીતા પીયરથી પાછી આવી. લીલાને ઉદાસ જોઈ માયાથી પુછવા લાગી.

“બહેન ? કોઇ કંઈ બોલ્યું ?”

“ના—”

લક્ષ્મીતાએ કાળું પુછ્યું પણ લીલાએ ખુલાસો નજ કયો. અનર્માજ મુઠાઇ રહી.

નીચ, હવસી મદનલાલે નિર્દોષ પવિત્ર લીલાને દુઃખી કરવાનો વિચાર કયો. નિરાશા એક બચકર આધાત છે. મદનલાલ નિરાશ થયો એના હૃદયમાંથી આરાનો નાશ થયો. લીલા નજ મળે, નહિજ

મળવાની, એ વિચારથી શોક અને ક્રોધની ભેગી લાગણીઓ એના હૃદયમાં ઉછળવા લાગી. સારાસારનો વિચાર કરવાની એનામાં શક્તિ રહી નહિ અને હવે એના જીવનમાં લીલા ઉપર વેર લેવાની ભાવનાઓ તરવરવા લાગી.

મદનલાલની પત્ની લલિતા બે ત્રણ દિવસ પછી કોઈના લગ્ન હોવાથી દાગીના પહેરવા ગઈ અને દાખડામાંથી એરીંગ ગૂમ થએલાં જોઈ એકદમ ચીસ પાડી ઉડી. કઠોરખાનો ફૂર સ્વભાવ લલિતા જાણતી હતી અને તેથી પોતાનો દાગીનો ગૂમ થવાથી વરસનારા વાદળ માટે તે ખીચારી ભયથી થરથર ધ્રુજવા લાગી. તેની ચીસથી લીલા, કઠોરખા અને મદનલાલ દોડી આવ્યાં.

“કેમ ? લલિતા ! શું છે ?” કઠોરખા બોલ્યાં.

“સાસુજી ! એરીંગ ઝડતાં નથી ” લલિતા જેમ તેમ લથડતા અવાજે બોલી.

એકાએક એરીંગ ગૂમ થવાથી સદગાં વિચારમાં પડ્યાં. કઠોરખાને પહેલો શક રાંકડી લીલાપર આવ્યો. નિર્દોષ, પવિત્ર, ની-ખાલસ હૃદયની, અભાગણી લીલા જાણે એક ચોર હોય તેમ કઠોરખાના મુખના કડવા શબ્દોથી વધાવાઈ. લીલાની ઝડતી લેવાઈ અને મદનલાલે પોતેજ કપડાંથી લીલાની પેટીમાં સંતાડેલાં એરીંગ લીલાની પેટીમાંથી શોધી કાઢ્યા.

લીલાની પેટીમાંથી ચોરાયેલો માલ મળતાં કઠોરખાના મીઠા-જનો વાયુ એમના મગજની હદ છોડી કુંકારા મારતો બહાર નીકળી આવ્યો. લીલાને અનેક ન દેવાની ગાળો દીધી—અનેક ન કહેવાના બોલો કહ્યા. બે ચાર તમાચા ચ્હોડી કાઢ્યા. નિરાધાર, અનાથ ગરબડી લીલા પરમાત્મા પાસે મૃત્યુ માગવા લાગી. ધરતી માતાને પોતાનો શમાશ કરવા વિનંતી કરવા લાગી. આખરે મદનલાલજી બેલો ગણાવા વચ્ચે પડ્યો.

“બા ! એરીંગ મળ્યા એટલે હવે માફ કરો ” પણ દયાથી ખાર માઉ વેગળા રહેનારી, દયા ન સમજનારી ફૂર કઠોરખાએ કા-મનું પણ સાંભળવા ના પાડી. નિર્દોષ લીલાને અનેક અપમાનભરી ગાળો દઈ અનેક ન કહેવાના બોલોથી ટુંપી ખાધી અને માતા વિનાની, પિતા વિનાની, પતિ વિનાની, ભાઈભાંડુ વિનાની, રડતી,

કકળની નિરાધાર લીલાને ધરમાંથી બહાર કાઢી મૂકી, આવી અ-
સાધારણ આકૃતથી ઘણા માણુમોનું મગજ ભમી જાય છે. અનેક
આરા નઠારા વિચારોથી ચિત ચક્રોળે ચઢે છે. નશીબના ચક્કરની
ભયંકર ઝપટ જેને લાગે છે તેઓ જતાં હૃદયે હૃદય વિનાના અને
જીની બુદ્ધિએ બુદ્ધિ વિનાના થઈ પડે છે. આવી દશા લીલાની થઈ.
હવસી મદનલાલે નાનકડા ચંદ્રનગરમાં તેને ચોર તરીકે પૂરવાર
કરી અને તેથી ગામના અખણ્યા લોકો ગરિબડી લીલાને ધીકારવા
લાગ્યા. લીલા અતિશય સહનશીલ હતી પણ આ દુઃખ પરંપરાથી
હવે તેની સહન શક્તિ અને ધીરજનો અંત આવ્યો. ગરીબ બા-
ળાનું પોચું સ્ત્રી હૃદય છીનવિછીન થઈ ગયું. જગતમાં અધકાર
ફૂરતા અને પ્રપંચનુંજ રાજ્ય જણાયું. લીલાએ ધાર્યું હતું કે મ-
દનલાલને ત્યાં તે સુખી થશે પણ તે આશા નિરાશામાં ફેરવાઈ ગ-
ઈ. મદનલાલ પાપી નીવડ્યો—મોરના પીઠામાં સંતાયતો કાગડો
નીકળ્યો અને આથી નદીના તળિયામાંથી બચી જતાં લીલાને જ-
ગતમાં મીઠાશ છે, દયા છે, દિલસોજ છે એવું જણાયું હતું તે
માન્યતાનો લોપ થયો. જગત ખાડ, કડવું, અને ઘાતકી જણાયું.
સ્વાર્થ હવસ અને નીચતાનું રાજ્ય જ્યાં ત્યાં ચાલતું જોયું. લલિ-
તાના દીલાસાનાં મધુર શબ્દોથી અભાગણી લીલાને જે કંઈક સુખ
અને શાંતિ મળી હતી. તે આ આકૃતથી રમવાના પાનાના બાંધેલા
બંગલા પેઠે નાશ પામી અને કમનસીમ લીલા એકવાર ફરીથી ઉપર
આસમાન અને નીચે ધરતીની મિત્રતા ધરાવનારી થઈ પડી.

નિરાધાર લીલા રસ્તે ચાલતાં ચાલતાં બખડવા લાગી.

“અરર ! હાય રે ! શું હવે કરું ?

શી રીતે પૂરી જીંદગી થશે ?

કઠણ કારમા કર ઓ વિધો !

નહિ નહિ જરી તુજ મહીં દયા;

ગરિબ કામળાં કુસુમના સમાં:

અરર ! ઓ વિધિ ! હૃદય તેં ચીર્વાં;

ગરિબ બાપડા શું કરી શકે ?

ગરિબડા બધા બૂદ્ધિમ તો સરે;

ગરિબડી બની હાય ! હું હવે;

વિજન આ રણે ભટકતી ફરં:

અરર ! ઓ ! વીધી ! ફર જરી મયં:

નહિ નહિ અરે ! છેક ફૂર થા—”

લીલા લવી-મગડી આંખમાંથી આંસુઓનો પ્રવાહ રેડી પોતાના સુંદર ગાલ સીંચતાં સીંચતાં દીવાની જેવી આગળ વધી. તેને પોતાની દેહનું, સ્થિતિનું જગતનું કે કશાનું ભાન નહોતું. દુઃખથી, આદતથી, નિરાધારપણાથી, કુદરતની અસાધારણ ફરડાકીથી એ જીવતી મરી જેવી ગઈ હતી. એના યુવાન અશાંત મગજમાંથી કુદરત માટે જગતપિતા માટે અનેક સારા માઠા વિચારો પસાર થઈ જતા હતા. એની કામળ પુષ્પલતા જેવી સ્ફુર્તિ દેહ, એનું સંઘર્ષી હૃદયચળીત સૌન્દર્ય, એની વાચાળતા, સ્નેહાળતા, એનું સ્નેહભીનું હૃદય, એના હૃદયની બીની ભાવનાઓ આદિ સર્વ વિશ્વ ચાલકની અનહદ નિષ્કૃંપતાથી કચડાઈ જઈ નાશ પામી હતી.

થોડીક પળો શાંત પસાર થઈ. વળી લીલા બગડી.

“અરર ! ઓ વિભુ ! ન્યાય આપ તું;

જન્મતમાં મને ન્યાય ના મળ્યો.

અરર ! કારમા ફૂર ઓ વિધી !

તુજ પરે મને ક્રોધ આવતો.

સહુ મને કહે ન્યાયી છે, પ્રભુ !

કયમ નહિ મને ન્યાય આપનો,

શું કર્યું ભુરું શું કર્યું કુકું ?

અરર હાય ! મેં પાપ શું કર્યું ?—”

લીલા અટકી. ઉંચે આકાશ તરફ ફાટી આંખોએ જોઈ રહી. રાત અંધારી ધોર હતી. આકાશ તદ્દન સ્વચ્છ હતું. ચંદ્રમાની ગેરહાજરીમાં અનંત ચાંદનીઓ જાણે માંહોમાંહે રાસ રમી એક બીજીની મસ્કરી કરતી હોય તેમ સ્વચ્છ હસતી હતી. ત્રણ, પાંચ અને સાતના તારકાના જુમલા જાણે આકાશ સુંદરીની મનોહર સાડી ઉપર રૂપેરી ઝીંક ચળકતી હોય તેવા લાગતા. કુદરતી સૌંદર્ય ખરેખર અનુપમ હતું પણ આદતના મહાસાગરમાં તણાતી લીલાને એ સુંદરતા ગમી નહિ. એની આંખોને સુંદર ચંદ્રિકા રીઝવી શકી નહિ. એ આકાશ તરફ ફાટેલી ગુસ્સામરી આંખોએ જોઈ બોલી.

“ અરે ! ઓ સંગદીલ આસમાનના દયાહીન સીતારાઓ ! જીવ-નાશ પામે અરેરે ! તમે મારા આવા હાલ જોઈ હસો છો, મારી મશ્કરી કરો છો—ધીકાર ! ઓ વિશુ ! ઓ જગત્ પિતા તું ક્યાં છે? લોકો તને ન્યાયી કહે છે, સ્વયંભુ કહે છે, સચરાચર અને સર્વવ્યાપક કહી સંમોધે છે, તો ઓ જગત્ આલક પરમેશ્વર ! અહિં આવ. તું જ્યાં હોય ત્યાંથી અહિં આવી મને ન્યાય આપ. મારા બહાલા કાન્તના જીવનમાં મને દોષિત કાણે કરાવી, મારાપર ક્યા નીચે વેર લીધું, મેં શું પાપ કર્યા—ઓ દયાળુ દેવ ! આ આ સર્વ બાબતોને નિર્ણય કર—તું ક્યાં છે ? આવ—આવ અહિં આવ—આ લીલા—અભાગણી લીલા છાતીફાડ રૂદન કરી તને બોલાવે છે. હા-હું તને બોલાવું છું. મને ન્યાય આપ—’ લીલા બોલી પરમાત્માને આમંત્રણ કર્યું પણ પરમાત્માનું આગમન થયું નહિ અને તેથી લાચાર અમળાના શોકની હદ આવી.

‘હાય ! હું બ્યભીચારીણી ! કુલટા ! પાપીણી ! ...

બે પળ પસાર થઈ ગઈ.

‘બહાલા કાન્ત ! આપે શું જોઈ મને બેવશ માની ? ઓ વિશુ ! સ્વર્ગ મૃત્યુ અને પાતાળ જ્યાં હોઈશ ત્યાં—સ્વપ્ન કે જાગ્રત દુઃખી કે સુખી દશામાં હું મારા બહાલા રમાકાન્તના નામનોજ જાપ જ પીશ—એમનેજ મારા હૃદયમાં પુજીશ—અને છતાં-છતાં-શું હું બેવશ મનાઈશ ? શું મારા કાન્ત એકવાર-ફક્ત એકજવાર મને ‘બહાલી લીધું’ કહી ન બોલાવે ? હાય ! ... દયા ! વીશુ ! દયા ” લીલા અત્રે નવધાર આંસુ રેડવા લાગી. અભાગણી લીલાને કશાનું જાન રહ્યું નહિ. તે તો પોતાના દુઃખથીજ લગભગ મરી જોડી ગઈ હતી. કાન્તના ત્રિયોગથી તેનું કોમલ હૃદય ચીરાઈ ગયું હતું અને તેમાં વળી ચોરીને આરોપ આવવાથી તેના હોંસકોંસ તલ્લન ઉડી ગયા અને બેબાકળી જેવી, દીવાની જેવી, આમનેમ ભેતી, ધડીમાં આકાશ તરફ નજર કરતી, ધડીમાં કંઈ બગડતી, ધડીમાં બધીબધો અને ધડીમાં ભૂતદાળો ખાત્ર કરતી અશાંત મને ધર્મશાળા તરફના રસ્તે લયડતા પગે ચાલવા લાગી.

“ હાય ! ઓ પ્રભુ ! હવે હું ક્યાં જઈ ? ... ”

આકાશ છે જગતમાં છેડા વિનાનું,
 તેવું થયું અરરર ! હવે દુઃખ મારું.
 ના, કાંઈ છે, જગતમાં જરીએ દયા ના;
 વિશ્વાસઘાતી જગના જનો હા.
 સઘળે છવાઈ રહી વાદળીઓ દુઃખોની,
 છે સ્વપ્ન જેવી આશા સઘળી સુખોની;
 ના; ના, નથી જગતમાં વિશ્વાસ છે, ના.
 ને ના નથી જગતમાં કંઈ પણ વફાઈ-

આટલું બોલી છૂટે મ્હોંએ લીલા રોષ પડી.

“ઓ કાન્તા-”

લીલાને હવે રમાકાન્ત યાદ આવ્યો.

“છોડી દીધી તમે અરે ! દુઃખના નીધિમાં;
 ને કાંઈપણ જીગરમાં વસી નાજ માયા,
 બહાલા ! હતો ન મારો કંઈ દોષ ખ્યારા;
 ભરમાયલા, ખૂંડું કંયું તજ દીન દારા.
 ના-ના નહિ કે દયા તુજને રે ! આવી;
 ને કે થઈ હૃદયમાં મૃદુ લાગણી ના. ”

આવું આવું બળડતી જેમ તેમ રસનો કાપી લીલા ચંદ્ર નગરની
 ખીરમાર ધર્મશાળા આગળ આવી પહોંચી. ધર્મશાળા તદ્દન જર્જરિત
 હાલતમાં હતી અને તેમાં રખેવાળ પણ રાખવામાં નહોતો
 આવતો. લીલા આવા વેરાન સ્થળમાં આવી અને પરમાત્માનું નામ દઈ
 ધર્મશાળાના એક ઓરડામાં બૂખ અને તરસથી બાકુળ થઈ છાતી
 કાઢ રહી કરતા પડી રહી.

પ્રથમ ભાગ સમાપ્ત.

